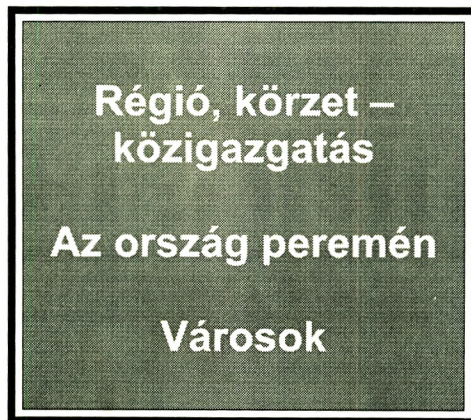

BELUSZKY PÁL

Vég kiárusítás II.

Társadalomföldrajzi tanulmányok

Pécs, 2002

Vég kiárusítás II.

BELUSZKY PÁL

válogatott társadalomföldrajzi tanulmányai

Pécs, 2002

Kiadó:

MTA Regionális Kutatások Központja
(Pécs, Papnövelde u. 22.)

Felelős kiadó:

Horváth Gyula főigazgató, MTA Regionális Kutatások Központja

ISBN 963 9052 28 0

Műszaki szerkesztés, szedés, tördelés:

Microtoll kft.

1028 Budapest, Patakegyi út 3.

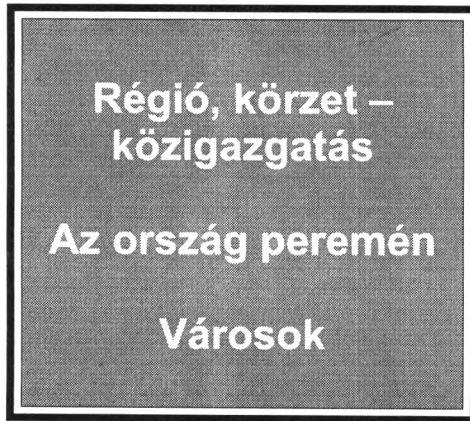
Nyomdai munkálatok:

Gálos Nyomdász kft. nyomdája, Pécs, 2002.

BELUSZKY PÁL

Vég kiárusítás II.

Társadalomföldrajzi tanulmányok

Pécs, 2002

Előszó

A „VÉG” várat magára. A KIÁRUSÍTÁS folytatódik Az „árak” változatlanok.

Hölgyek, urak! Hát tessék, tessék...

Budapest-Víziváros, 1995. júniusa

Töredék a '80-as évekből

Vörös Rébék általment a pallón s elrepült,

A népességmegtartó képességére csak nem is fűtyült...

RÉGIÓ, KÖRZET – KÖZIGAZGATÁS

Közigazgatásunk területi beosztása mára – 1994 – végtelenül leegyszerűsödött. Megszűntek a járások, pütkösi királyságnak bizonyultak a városkörnyékek. A megyék léteznek még – a térképeken. A valóságban árnyai korábbi önmaguknak; nem „valódi” önkormányzatok, legitimitásukat nem erősítik közvetlen választásokkal delegált küldöttek, hatáskörüik fogytán-fogy; feladataik az önkormányzatokhoz, a köztársasági megbízottakhoz, a kihelyezett állami szervekhez vándorolnak. Területüket megyei városok szabdaltják szét. A megye halódik – ennek még örülni is lehetne, hisz a vármegye, a megye II. Józseftől Eötvös Józsefíg, Erdei-Bibótól az SZDSZ-ig, a településpolitikai viták megannyi résztvevőjéig támadások kereszttüzeiben állt. Csakhogy... csakhogy nyilvánvalóvá vált, hogy a települések – az önkormányzatok – és az „országos központ” között szükség van – egyelőre? – valamiféle középszintre. Mi legyen ez? A mai megyék? Egy „reformált” megyerendszer? A régiók? Vannak-e egyáltalán? Ha igen, hány s „hol”? Jelentenek-e a köztársasági megbízottak régiói valós térszerkezeti egységet. Elhatározásomhoz – miszerint e gyűjteményben nem „folytatom” a régi írásokat – tartom magam. Nem válaszolok a feltett kérdésekre. Csak jelzem velük a kérdéskör időszerűségét.

HITTÉTEL VAGY A GAZDASÁGI FÖLDRAJZ ALAPKATEGÓRIÁJA – AVAGY LÉTEZNEK-E KOMPLEX GAZDASÁGI KÖRZETEK?*

Az ötvenes évek buzgó hitvitái után a komplex gazdasági körzetesítés apostolai utóvédharcokat folytatnak. A rajonírozás agiliss szelleme napjainkra félszeg kísértetté halványult, „aki” szerényen és féltéken lebben át olykor a gazdasági geográfia épületének homályosabb zugain (Acták, kézikönyvek, középiskolai tanterv stb.). Lánccsörgés, sikolyok mellőzve. Joggal merül fel a kérdés: ilyen körülmények között szükség van-e a gazdasági körzetesítés körüli viták felmelegítésére, vagy a gasztronómiai hasonlat helyett az eredetit folytatva: szükséges-e az értelmetlen kísértetet a temetőbe száműzni?

A válaszadás előtt vessünk egy pillantást a gazdasági körzetesítés hazai történetének állomásaira.

A negyvenes évek végén, a szovjet gazdaságföldrajz eredményeinek megismerése nyomán vált a körzetkutatás a magyar gazdaságföldrajz központi problémájává, a körzetek feltárása, elhatárolása, vizsgálata elsődrendű céljává. A rajonírozás prófétája 1952-ben tette

* Első közlés: Földrajzi Értesítő, 31. évf. 1982. 2–3. füzet, p. 315–324.

közzé az addigi munkálatok eredményeit, az alapelveket, az első körzetbeosztási kísérletet, s a tanulmányhoz csatoltan napvilágot láttak a kibontakozó vita első megnyilatkozásai is.¹ Látszólag lázas tevékenység indult, a rajonírozás évtizede köszöntött be. Noha maguk az alapelvek (mint pl. a komplexitás megkövetelhető foka, a taxonómiai egységek száma, hierarchiája, a termelésen kívüli tényezők szerepe a körzetek kialakításában, a közigazgatás és a komplex gazdasági körzetek viszonya stb.) s a rajonbeosztási próbálkozások, a tervezett gyakorlati intézkedések már születésük pillanatában megnyugtatóan le nem zárt viták középpontjába kerültek, a „területiséggel” foglalkozó tudományágak a gazdasági körzeteket alapkategóriaként kezelték, a körzetesítés eszméjét ébren tartották, szükségességét hangoztatták; aki „adott magára”, elkészítette a maga beosztási javaslatát vagy legalábbis ötleteket adott a beosztási javaslatokhoz, hogy pl. mennyire indokolt Sztálinváros besorolása a baranyai rajonhoz, mert kohója onnan kapja a szükséges feketeszenet (honnan kapta a vasércet?).² Empirikus vizsgálatok azonban alig folytak, s még ritkábban fejeződtek be kézzelfogható eredménnyel, eltekintve egyes ágazatok, termékek, mezőgazdasági termelvények körzeteinek kimutatásától. (Az igazsághoz tartozik, hogy rövid néhány év alatt az elméleti bizonytalanságok, az ország akkori térszerkezetének feltáratlansága, a szükséges információk hiánya, a vizsgálati módszerek kidolgozatlansága, a személyi feltételek korlátozottsága miatt nem is lehetett elvárni a földrajztudománytól a rajonírozás sikeres megoldását, még ha történetesen léteztek volna is a vizsgálat tárgyai, a komplex gazdasági körzetek.)

Az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején kísérletek történtek, többnyire vitaülések szervezésével, a körzetkutatás „eredményeinek” szintetizálására.³ A szintézis helyett nyilvánvalóvá vált, hogy a rajonírozás „ügye” vajmi keveset lépett előre egy évtized alatt: vitatott alapkérdések, megalapozatlan, egymásnak ellentmondó javaslatok várták e vitaülések résztvevőit.

A hatvanas években szembeötlően lanyhult a rajonírozás iránti érdeklődés; néhány elméleti nekirugaszkodás,⁴ a tervezési-gazdasági körzetek kijelölésére s a településtervezésre irányuló kísérletek (OT, ÉVM) tartották életben a rajonírozás szellemét. Ugyanakkor a „területiséggel” is szembekerülő tudományágak, ill. szakemberek – mint a közigazgatástudomány, a területi tervezés, a gazdaságszervezés-irányítás, a közgazdaságtan, a szociológia stb. szakemberei – az ország térszerkezetének alapegységeit a komplex gazdasági körzetekben találták meg, ill. vélték megtalálni.

Végül a hatvanas években megindultak a komplex gazdasági körzetek feltáráására irányuló empirikus kutatások, jobbra a JATE Gazdaságföldrajzi Tanszékének műhelyére korlátozottnan, majd „szegedi indítással” az MTA FKI Alföldi Csoportjában, szerény érdeklődéstől kísérve. A kidolgozott javaslatok különösebb visszhangra, elfogadásra nem

¹ *Markos Gy.*: Magyarország gazdasági körzetbeosztása. – Földr. Ért. 1952. 1. 3. p. 582–634.

² *Kolta J.*: A gazdaságföldrajzi rajonírozás néhány elméleti kérdése és adatok Baranya megye rajonbeosztásához. – Földr. Közl. 1954. 2. 3. p. 149–219.

³ E kísérletekről: *Enyedi Gy.*: Vita a gazdasági rajonkutatás elméleti és módszertani kérdéseiről. – Földr. Ért. 1961. 10. 1. p. 117–121. – *Vörösmarti A.*: Vita hazánk gazdasági körzetekre való felosztásáról. – Az MTA Társ. Tört. Tud. Oszt. Közl. 1961. 11. 1–3. p. 235–243. – *Bora Gy.*: A rajonkutatás jelentősége és problémája a magyar gazdaságföldrajzban. – Földr. Ért. 1960. 9. 2. p. 129–141.

⁴ Pl.: *Kőszegi L.*: A gazdasági körzetesítés néhány problémája hazánkban. – Földr. Közl. 1964. 12. 1. p. 1–11.

találtak. Tudomásunk szerint e műhelyekben is csökkent a gazdasági körzetkutatások iránti érdeklődés, ill. más témákban „emelődtek át” e vizsgálatok. Vagyis a rajonírozás kérdés-komplexuma feltűnés nélkül eltűnőben van a magyar gazdaságföldrajz porondjáról.

Szükség van-e akkor egyáltalán szót vesztegetni a rajonírozásra? – jutottunk vissza a felvetett kérdéshez.

Úgy vélem, igen. Két okból:

– A „téma” szinte észrevétlenül múlt ki, de nem „parentáltuk el”; vagyis nem elvi tisztázódás után, a „hittételek” és az ország jelenlegi térszerkezetének szembesítése után vetettük el a körzetesítési kísérleteket. Így a „rajonelmélet” rejtett aknáí hátramaradtak, s akadályozzák az ország térszerkezetének feltárására irányuló kutatásokat,⁵ miközben empirikus ismereteink gyarapodnak hazánk térszerkezetéről, nem történik kísérlet a térszerkezet átfogó felvázolására, a szintézis elméleti megalapozására, a „térleméletek” s az empirikusan feltárt térszerkezet szembesítésére. A komplex gazdasági körzetek bizonytalan körvonalait senki nem törölte még le az ország „munkatérképéről”, s a kusza vonalaktól áttekinthetlenné maszatolódtott térképre nehéz az „új képet” felrajzolni.

– A gazdasági földrajz eredményeinek lehetséges felhasználói a társadalom-gazdaság „természetes téregységeit” továbbra is a komplex gazdasági körzetekben látják (anélkül, hogy a körzetek tényleges tartalmát, a körzeteket kialakító társadalmi-gazdasági kapcsolatok jellegét, a különböző nagyságrendű, hierarchikusan tagolt körzetek egyes fokozatainak – mikro-, al-, mezo- és makrokörzetek – felhasználhatóságát, az egyes körzetjavaslatok ellentmondásait különösebben mérlegelnék; ez végső soron nem is feladatuk). S természetesen várják, egyre várják, hogy a komplex körzetek térképét a gazdasági geográfia végre íróasztalukra tegye.⁶ A gazdaságföldrajz hitelrontásához vezet, ha sem a várt térkép nem készül el, sem ennek okát nem közöljük egyértelműen.

Mielőtt a komplex gazdasági körzetekkel szemben felmerült kételyeket vázolnánk, tekintsük át a „hívők” hittételeit!

A gazdasági körzetek főbb jellemzői (a hívők nézetel)

A gazdasági körzetek lényegi alkotóelemeit (tartalmát) hajlamosak vagyunk a termelés kialakította térbeli kapcsolatrendszerre szűkíteni, a „szerves gazdasági kapcsolatokkal”

⁵ A *Bernát T.* szerkesztette „Általános gazdasági földrajz” c. egyetemi tankönyvben (Tankönyvkiadó, Budapest, 1978) a következő áll: „A gazdasági körzet a területi munkamegosztás... alapegysége, amely a területi munkamegosztás objektív törvényszerűségeinek és folyamatának eredményeként szükségszerűen jön létre.” A különböző kézikönyvek – rutinszerűen – továbbra is több-kevesebb teret szentelnek a „rajonírozás” kérdésének (pl. *Kulcsár V.* (szerk.): A regionális elemzések módszerei. – Akad. Kiadó, Budapest, 1976).

⁶ A közigazgatástudomány szakembereit idézve: *Hencz A.* szerint: „A fejlődés a különböző szintű gazdasági régió és igazgatási egység határainak megfelelő összehangolást kívánja meg.” (Területrendezési törekvések Magyarországon. – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1972.) Az Államigazgatási Jog. c. kézikönyv szerzői pedig úgy vélik, hogy „Az ország legnagyobb természetes tájegységei az egyre inkább kifejlődő gazdasági körzetek, az ún. régiók. Ezeket az országrésznyi területeket elsősorban az összefüggő gazdasági szerkezet teszi egyre inkább természetes egységekké... A régiók – kifejlődésük esetén – az állami területi beosztást befolyásoló természetes egységek lesznek.” (*Berényi S.–Madarász T.–Toldi F.*: Államigazgatási jog. – Budapest, 1975.)

egységbe fogott területegységeket azonosítva a gazdasági körzetekkel. Tény viszont, hogy már a körzetkutatás korai szakaszában is összetettebb térszerkezeti elemként értelmezték a rajonokat, legalábbis két alapvető ismérvet követelve meg azoktól: a specializációt és a komplexitást („népgazdasági szintű területi-termelési komplexumok” jelenlétét). A specializáció (valamely népgazdasági ág, ágazat országos arányokat meghaladó jelenléte, valamely termék kizárólagos vagy az országos átlagokat jelentősen meghaladó előállítás) élteti a körzeten túli, a komplexitás hívja életre a körzeten belüli kapcsolatokat.

A gazdasági körzetek különböző felfogásai elsősorban abban térnek el egymástól, hogy a termelés területi munkamegosztásának két vetületén (specializáció, komplexitás) kívül egyéb elemeknek milyen szerepet teteleznek fel a gazdasági körzetek alakításában. Általános tendenciaként a gazdasági körzetek felfogásának tartalmi gazdagodása tapasztalható. *Markos Gy.* még kizárólag a termelési szférára szűkítette a gazdasági körzetek értelmezését: a termelés specializációján és komplexitásán kívül csupán a „megfelelő” központ jelenlétét kívánva meg tőlük.⁷ *Krajkó Gy.* is csekély szerepet szánt az ötvenes évek végén a specializáció és komplexitás mellett egyéb térszerkezeti elemeknek: „... a gazdasági rajon két legfontosabb ismérve: a specializáció és a komplexitás ..., amely tulajdonképpen a területi munkamegosztásnak a szocialista társadalomban megjelenő két oldala. Ez a két legfontosabb elv, amelyet a gazdasági körzetek kijelölésénél elsősorban figyelembe kell venni. Ezt követően minden más szempont (pl. természeti viszonyok, centrumok vonzása, település, munkaerő-ellátás, közlekedési viszonyok stb.) általában alárendelt szerepet játszik.”⁸ Ugyanakkor kifejti, hogy a körzetek komplexitását nem lehet azonos követelményként számonkérni a különböző taxonómiai szintektől.

A tíz évvel később íródott, már idézett egyetemi tankönyv már rugalmasabb: „Az integráns gazdasági körzeteket a termelési kapcsolatok mellett a lakosság (fogyasztók) kapcsolatai jellemzik a termeléssel, szolgáltatásokkal, ellátóhálózattal... Az integráns gazdasági körzet komplexuma így túllép az egy ágazat (ipar vagy mezőgazdaság) keretein, felöleli az egész gazdasági tevékenységet, az infrastruktúrát, a szolgáltató-ellátó hálózatot stb.”

Néhány felfogás lényegét tekintve is eltér a fenti sémától. *Enyedi Gy.* az 1960. évi vitauilésen kifejtette, hogy – szerinte – a gazdasági körzet lényege a specializáltság; a komplexség ebből általában adódik, de „...nem kritériuma a körzetnek... Ez logikusan következik abból az általánosan elfogadott definícióból, hogy a rajon a földrajzi munkamegosztás alapegysége. A munkamegosztás pedig gyakorlatilag ... a termelés ágazatokra szakadásában, specializációjában – gazdasági földrajzi szempontból területek specializációjában ölt testet.”⁹

A településtervezés szakembereinek többsége a fent vázolt rajonfelfogásokkal szemben a településhálózat tagjai között kiépült kapcsolatokat – tehát tulajdonképp a vonzáskörzeti kapcsolatokat – tartotta és tartja a területi egységek (régiók) legfőbb kialakítójának: „... a régióképzéshez az egyetlen támpontot egy termelési komplexumot kölcsönösen, együttesen alkotó, tehát egymást kiegészítő települések vonzáskörzetei adják.”¹⁰

⁷ *Markos Gy.*: i. m.

⁸ *Krajkó Gy.*: A gazdasági körzetesítés néhány elvi kérdése. – Földr. Közl. 9. 3. p. 223–246.

⁹ *Enyedi Gy.*: i. m.

¹⁰ *Perczel K.–Gerle Gy.*: Regionális tervezés és a magyar településhálózat. – Akad. Kiadó, Budapest, 1966.

A településtervezők régiófelfogását a más tudományágakban dolgozó kutatók elutasították, noha véleményünk szerint két, eltérő célú, szükségképp eltérő szemléletű területfelosztásról van szó: a településtervezők a településhálózat tagjai közötti kapcsolatok racionalizálásának, tervezésének területi egységeit kívánták kialakítani (ennek megfelelően választották ki e terület egységekkel szemben támasztandó követelményeiket), míg az általánosabb igényű, célkitűzésű területfelosztások a (bővített) újratermelés egészének területi munkamegosztását, térbeli differenciálódását s kapcsolatrendszerét szándékoztak területileg tagolni. Ugyanakkor a termelés által kialakított kapcsolatok megítélése a településtervezés részéről bizonytalan; a **Perczel K.–Gerle Gy.** szerzőpáros hajlamos a gazdasági körzetek kialakító tényezőit az áruszállítási kapcsolatokra szűkíteni, ugyanakkor az áruszállítási kapcsolatok alapján történő régió (gazdasági körzet) elhatárolás lehetőségét tagadják.¹¹

Nem szóltunk még azokról a nézetekről, amelyek a gazdasági (tervezési-gazdasági) körzeteket elsősorban a tervezés eszközeként fogják fel, semmint a jelenlegi földrajzi munkamegosztás területi egységeiként. Így a tervezési munkafolyamat követelményei, gyakorlati igényei megkülönböztetett szerepet kapnak a gazdasági körzetek kijelölésekor; kijelölésekor, s nem feltárásakor, mert e nézet képviselői a körzetek tudatos alakításának hívei. **Kőszegi L.** szerint „... a gazdasági rajonokat a területi-gazdasági jelleg azonosságának és összefüggésének, a népgazdasági specializáció egységének és a belső területi-gazdasági kapcsolatoknak (komplexitás) már kialakult állapota, továbbá az ismert természeti, gazdasági, demográfiai és egyéb sajátosságok adott társadalmi-technikai feltételek alapján történő értékelése útján feltételezhető fejlesztési irány és előbbiek ennek megfelelő változása, végül a népgazdasági tervezés konkrét ... célkitűzéseinek együttes figyelembevételével kell feltárni és tudatosan kialakítani.”¹²

A komplex gazdasági körzetekről vallott hittételek lényegéhez tartozik – s a „rajonviták” kedvenc témája volt – a rajonok taxonómiája, az a feltételezés, hogy az ország térszerkezete több fokozatú, különböző szintű, hierarchikusan tagolt körzetrendszerre bontható (hasonlóan a közigazgatás területi beosztásához; község–járás–megye–ország). A taxonómiai egységek „egymásfelettséget” fejeznek ki, tehát egy-egy terület egyidejűleg több körzetfokozat része. E szintek egymásba tagozódnak, eltérő a nagyságrendjük, s kialakításukban a térszerkezeti elemek eltérő szerepet játszanak. A taxonómiai szintek feltételezett száma (és a szintek elnevezése!) a különböző szerzőknél olyannyira eltérő, hogy az eredmények jószerével össze sem vethetők egymással. A gazdasági körzetelhatárolások többnyire egyetlen taxonómiai szinten történtek (**Markos Gy.** 1952-es tervezete, s annak későbbi módosított változata, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságföldrajzi Tanszékének rajonbeosztása, az OT által kialakított tervezési-gazdasági körzetek stb.), megjegyezve vagy hallgatólagosan elfogadva, hogy a kijelölt rajonok további

¹¹ Ugyanott: „A települések regionális területi rendszerét ezek az összekötő elemek hozzák létre (ti. a közlekedési és vezetékhalózatok: B.P.). Ennek megfelelően a termelési funkciók szerinti regionális beosztások (elhatárolások) lényegében az áruszállítások gazdasági törvényszerűségei által jönnek létre. A regionális területi rendszerek mindenfajta funkciója áru- és személyszállításokkal áll kapcsolatban.” Ugyanakkor: „Az áruszállítási kapcsolatok tehát önmagukban még nem jelentenek régióméreteket meghatározó erőt, nem jelentenek régiókat elhatároló tényezőket. Ha általánosságban tekintjük az áruszállítási kapcsolatokat, ezeknek nincs funkcionális határuk...”

¹² **Kőszegi L.:** i. m.

alkörzetekre bonthatók, ill. magasabb szintű egységekbe sorolhatók, tehát egy három fokozatú rendszer építhető fel. **Krajkó Gy., Láng S.** és egy opponensi véleményből kiolvashatóan **Erdei F.** – noha rögtön hozzá kell tennünk, hogy a gazdasági körzetesítés egészével szemben erős kételyei voltak – viszont négy fokozatú körzetrendszert vélt felismerni hazánkban.

E taxonómiai rendszerben léteznek:

a) Makrorégiók (kerületek, „fő gazdasági körzetek”); számuk **Láng S.** szerint 2-3 (?), **Krajkó Gy.** és **Erdei F.** szerint 4 (**Köszegi L.** 5. egységből álló hipotetikus beosztása – Dél- és Észak-Dunántúl, Központi Körzet, Északkelet-Magyarország – Dél-Alföld – talán szintén makro-körzetnek minősülhet).¹³

b) Mezőkörzetek; számuk a különböző tervezetekben 6 és 13 között változik. **Markos Gy.**-nek az MTA Földrajzi Bizottsága előtt 1952-ben bemutatott tervezete 13 rajont tüntetett fel (e körzetek tehát, nagyságrendjüket tekintve, „korrigált” megyék voltak). 1953-ban a MKKE Gazdaságföldrajzi Tanszékén egy 10 rajonos változatot dolgoztak ki, majd **Markos Gy.** Magyarország gazdasági földrajza c. könyvében 8 gazdasági körzetre osztotta az országot. **Krajkó Gy.** 1959-ben 8, 1969-ben 7 mezőközvetet jelölt ki, akárcsak **Láng S.** (e körzetek tehát több megyényi területegységek, lélekszámuk 2,8 és 0,8 millió között változik). **Perczel K.** régióbeosztása 9 körzetet tartalmazott, míg az OT mellett létrehozott Távlati Területfejlesztési és Telepítési Bizottság 1960-ban 7 hipotetikus körzetet, 1962-ben pedig egy 6 körzetes változatot dolgozott ki; ez utóbbi szolgált alapul a ma is „élő” hat tervezési-gazdasági körzet kialakításához.

c) **Markos Gy.** (a „Magyarország gazdasági földrajza” c. kötetben), **Krajkó Gy.** és **Tóth J.** mezőközveteket tovább bontották; **Markos** alkörzetekre, **Krajkó** és **Tóth** al- és mikro-körzetekre. **Krajkó** 16 alkörzetet jelölt ki, ezek tehát többnyire megyényi kiterjedésűek; az alföldön az alkörzetek tulajdonképp megfelelnek a jelenlegi megyebeosztásnak; a Dunántúlon és Északon néhány megyét összevon a tervezet, ill. feloszt a környező alkörzetek között.

Tóth J. – a Dél-Dunántúl gazdasági térszerkezetére vonatkozó vizsgálatait publikálta¹⁴ – a Dél-Dunántúlon, Baranya, Tolna megyében, ill. Somogy egy részén 3 alkörzetet jelölt ki, tehát alkörzetei ugyancsak a mai megyék nagyságrendjéhez állnak közel.

d) A mezo- és alkörzetek további bontására csak kevés kutató vállalkozott (**Krajkó Gy.**,

¹³ **Krajkó Gy.** és munkatársai makrokörzeti szinten a Központi Körzetet, az Alföldet, a Dunántúli és Észak-Magyarországot különítették el. Az Alföld területe 37,9 ezer km², lakóinak száma 3,1 millió, az észak-magyarországi makrokörzetcé 12,5 ezer km², ill. lakóinak száma 1,3 millió. (**Krajkó Gy.**–**Pénzes I.**–**Tóth J.**–**Abonyi Gy.**–né: Magyarország gazdasági körzetbeosztásának néhány elvi és gyakorlati kérdése. – Földr. Ért. 1969. 18. 1. p. 95–115.)

Erdei F. **Markos Gy.** doktori disszertációját opponálva jegyzi meg, hogy amennyiben az országos és megyei szint között szükség mutatkozik valamilyen okból területi egységre, akkor négy körzet, a Dunántúl, Észak-Magyarország, Alföld és a Központi Terület (Budapest, Pest, Komárom, Nógrád, Fejér megye) kijelölése látszik indokoltnak. (**Erdei F.**: Opponensi vélemény **Markos György**: „Magyarország gazdasági földrajza” c. doktori értekezésésként benyújtott könyvéről. – A településpolitika, közigazgatás, urbanizáció c. kötetben. – Akad. Kiadó, Budapest, 1977. 558 p.)

¹⁴ **Tóth J.**: A Dél-Dunántúl gazdasági térszerkezete. – Földr. Ért. 1978. 17. 2. p. 205–222.

Tóth J.), ugyanakkor beható empirikus vizsgálatokon nyugvó körzetelhatárolási kísérletünk tulajdonképp csak a mikrokörzetek szintjén van; **Krajkó** a Dél-Alföld, **Tóth** a Dél-Dunántúl mikrokörzeti beosztását publikálta. Mindkét szerző eljárása megegyezik abban, hogy beosztásuk alapegységeit a városok vonzási kapcsolatai alapján alakították ki (tulajdonképp városi vonzáskörzeteket jelöltek ki), s a mikrokörzetek kijelöléséhez több vonzáskörzetet vontak össze.¹⁵

Tóth J. a Dél-Dunántúl gazdasági körzetbeosztása során hasonló utat járva, hasonló eredményt ért el; a taxonómiai szintek körüli bizonytalanságra utal többek között az is, hogy két alkörzetet (a pécsit és a szekszárdit) nem bontotta további mikrokörzetekre a szerző.

A körzetek meglehetősen nagyok, s feltűnő, hogy Baranya megye egyetlen mikrokörzetet – tehát a gazdasági-társadalmi térszerkezet alapján kijelölhető legalacsonyabb körzetszintet – alkot; egyetlen mikrokörzetbe nyert besorolást a Pécs–Komló környéki ipari komplex, Szigetvár környéke vagy Mohács (**Tóth J.** i. m.).

Két problémakör körül folyt még hosszas vita a „rajonirodalomban”:

- a gazdasági körzetek és a közigazgatás területi beosztásának viszonyáról és
- a gazdasági körzetek, valamint a városi vonzáskörzetek viszonyáról.

– Már az első körzetesítési kísérletek, majd az Izvesztyija A. Nauk hasábjain folyó vita (1956–1959 között), s a későbbi „rajonirodalom” is felvetette a komplex körzetek s a közigazgatás területi beosztása közötti viszony kérdését. A vitát sohasem sikerült megnyugtatóan lezárni; a szakemberek többsége, elsősorban elméleti megfontolások, mintsem empirikus vizsgálatok alapján a gazdasági körzetek és a közigazgatási egységek határainak szükségszerű azonossága, egyezése mellett szállt síkra.

A hazai rajonkutatások elindítója, **Markos Gy.** is úgy vélte: „Elvileg kimondhatjuk, hogy a közigazgatási és a gazdasági egységeknek egybe kell vágniuk, a gazdasági és közigazgatási egységek határai nem keresztezhetik egymást.”¹⁶ **Krajkó Gy.** elutasítja ugyan azt az álláspontot, miszerint „...a gazdasági rajon mint alap, meghatározza a közigazgatási beosztást, mely vitathatatlan felépítmény”, de véleménye szerint a gazdasági körzetek s a közigazgatási egységek között „...a szocialista társadalomban törvénnyé válik az egység, az azonosság”.¹⁷

¹⁵ **Krajkó Gy.** a 3 dél-alföldi megyében 7 mikrokörzetet jelölt ki: a Duna menti, kiskunhalasi, kecskeméti, szentesi, szegedi, orosházi és a békéscsabai mikrokörzetet. A mikrokörzetek többnyire két városi vonzáskörzetet fognak át, de a békéscsabai ötöt-hatot (Békéscsaba, Gyula, Békés, Szeghalom, Szarvas, Gyoma): átlagos népességszámuk 200 000 fölött van. (**Krajkó Gy.**: A Dél-Alföld mikrokörzeteinek elhatárolása. Földr. Ért. 1973. 22. 4. p. 383–409.)

¹⁶ **Markos Gy.**: Magyarország gazdasági körzetbeosztása. – Földr. Ért. 1952. 1. 3. p. 582–634.

¹⁷ A gazdasági körzetesítés néhány elvi kérdése. – Földr. Közl. 1961. 9. 3. p. 223–246. A kétféle térfeosztás „törvényszerű” egybeesésének szükségessége mellett **Krajkó Gy.** megemlíti, hogy a gazdasági növekedés, a gazdasági kapcsolatok állandó átrendeződése nyomán a rajonok határai folyamatosan változnak, s e változásokat a közigazgatás területi beosztása természetesen bizonyos késéssel (15–20 évenként felülvizsgált közigazgatási beosztás) követheti.

Az empirikus vizsgálatok nyomán azonban a kételyek is szaporodnak; a kétféle térfelosztás egybeesése „jámbor óhajjá” szelődül.¹⁸

– Ami a második problémakört illeti: a gazdasági körzetekről vallott felfogások említett fogalmi-tartalmi gazdagodása egyben a város-falu közötti (elsősorban az ún. nemtermelő tevékenységhez kötődő) kapcsolatoknak körzetalakító tényezőként való fokozatos elismerését is jelentette. Míg *Markos Gy.* 1952-ben a gazdasági körzetek alkotói között meg sem említette a termelésen kívüli tényezőket, *Kőszegi L.* a hatvanas években már szükségét érezte, hogy a városi centrumok, vonzásokörzetük, a településhierarchiának a gazdasági körzetek elhatárolásánál játszott szerepét tisztázza. Anélkül, hogy jelentőségüket tagadta volna, kijelentette: „Helytelen ezeknek ... meghatározó szerepet tulajdonítani a rajonok kialakulásában és elhatárolásánál. Ezek nem játszanak meghatározó szerepet a gazdasági körzetek lényegét adó területi-gazdasági kapcsolatok tartalmát, irányát és intenzitását illetően, s így a gazdasági rajonok nagyságát és határát illetően sem.”¹⁹

Krajko Gy. kifejti, hogy a különböző taxonómiai szinteken a vonzásokörzetek szerepe eltérő: „Ez a probléma különösen a mikrokörzetek esetében aktuális, hiszen itt gyakori eset, hogy a központ vonzásokörzetével a mikrokörzet területileg egybeesik.” A két területegység ennek ellenére nem azonosítható.

Tóth J. és munkatársai is egyértelműen elkülönítik egymástól a két területegységet („... távolról sem állítjuk a vonzásokörzetek és gazdasági körzetek tartalmi azonosságát”), ám úgy vélik, hogy a gazdasági körzetek feltáráshoz a vonzásokörzetek megismerésén, elhatárolásán keresztül vezet az út, mivel a vonzásokörzeteknek „meghatározó alapjuk a szűkebb értelemben vett termelés térbeli szerkezete, így feltáráruk ez utóbbi konkrétabb és árnyaltabb megismeréséhez is fontos hozzájárulást jelenthet”.

¹⁸ A gazdasági körzetesítési kísérletek első szakaszának lezárulásakor összegezte tapasztalatait *Bora Gy.* A kétféle térfelosztás szükségyszerű egybeesésének hangoztatása mellett megjegyzi, hogy „...a kérdés gyakorlati megvalósíthatósága előtt azonban az akadályok rendkívül nagyok”. Megoldásként – a „rajonfrozás” szakirodalomban újszerűen – az igazgathatóság javára tett engedményeket javasolja gazdasági körzetek határainak megvonásakor (*Bora Gy.* i. m.). *Kőszegi L.* (i. m.) szerint is „...a gazdasági körzet és az igazgatási beosztás egysége egyik sarkalatos elve a szocialista rajon-elméletnek, éppen a gazdasági körzetesítés aktív szerepét, a gazdasági fejlesztés realizálását tartva szem előtt”. A deklarált elv, s a megvalósítás lehetősége közti ellentmondást azonban *Kőszegi L.* is érzi: „Ellentmondás jelentkezik ... nálunk abban, hogy ezt az elvet csak a gazdasági körzetesítés egyéb alapvető elveinek mellőzése esetén tudnánk kielégíteni.”

Figyelemre méltó, hogy *Tóth J.* kiterjedt empirikus kutatásokkal a háta mögött napjainkban is vallja a körzetkutatás korábban megfogalmazott alapelvét: „Elméletileg vitathatatlanul ésszerű követelmény, hogy a tágabb értelemben vett termelés és az államigazgatási szervezet területi egységeinek határa egybeessék, és ezt oly módon kell megvalósítani, hogy az államigazgatási területi struktúra a gazdaság térbeli egységeihez alkalmazkodjék.” Megjegyezzük, hogy a gazdasági körzetekre alapozott államigazgatási területi egységek gyakorlati megvalósításának nehézségeit *Tóth J.* is felveti, a termelés területi egységei folytonosan változnak, a közigazgatási beosztás viszont viszonylagos állandóságot igényel. „A kettő pontos területi azonosságá tehát ebből következően is csak időleges lehet, de viszonylagos pontosságú egybeesésükre törekednünk kell.”

A megmerevedett közigazgatási rendszer következménye, ... hogy jelenleg az államigazgatási területi rendszer és a termelés területi egységeinek kölcsönhatásában két ellentétes tendencia érvényesül, egyrészt a termelés területi átrendeződésének dinamikus folyamata következtében egyre nagyobbak az eltérések a két rendszer között, másrészt a megkérdőjelezhető termelés tervezésében, területi elhelyezkedésében és annak módosításában is betöltött tartós szerepe ... következtében a megyék államigazgatási határai egyre inkább gazdasági térszerkezeti határokká válnak”.

¹⁹ *Kőszegi L.* i. m.

„Elméleti megfontolások és az eddigi kutatások konkrét eredményei ...egyaránt meggyőzően igazolják, hogy a vonzáskörzetkutatások a gazdasági körzetkutatásokban eredményesen felhasználhatók.” Egy adott terület – a Dél-Dunántúl – gazdasági térszerkezetének feltárása viszont már kizárólag a központok (nemtermelési) vonzáskörzeteinek vizsgálatára korlátozódott.²⁰

A „hívta” (néhány kétely)

A hívők – egykori hívők? – nézeteinek vázlatos – s e rovatban mégis hosszadalmasnak tűnő – áttekintése után, ugyancsak rövidre fogva, következzenek kételyeink.

a) Az egymástól merőben eltérő eredményeket adó körzetbeosztások eleve kétséget ébresztenek azok objektív tartalma iránt. A kijelölt körzeteknek azonos taxonómiai szinten jelentkező eltérő – igen eltérő! – számából is következik a konkrét megoldások, egyes tájegységek besorolásának szinte áttekinthetetlenül sokféle változata. A körzetbeosztások kritikai számbavétele itt sem feladatunk. Példaként a Szolnok megyére vonatkozó néhány javaslatot mutatjuk be:

– Szolnok megyét **Krajkó Gy.** 8 régiós beosztási javaslata a miskolci, debreceni és szegedi körzet között osztja meg; maga Szolnok a szegedi körzet része:

– Az ÉM 9 régiós javaslatában egy önálló régió magja; Szolnok körzetközpont.

– Az OT 7 tervezési-gazdasági körzetre tett javaslatában a megye egy része a debreceni körzet része, a Jászság viszont a miskolcihoz tartozik.

– Az OT javasolta s elfogadást nyert tervezési-gazdasági körzetbeosztás a megye egészét az Észak-Alföldre sorolta.

– Egyes javaslatokban Szolnok a Központi Körzet része.

b) Az egyes (mezo-) körzettervezetek, javaslatok bírálata, kidolgozók körzETFelfogásával való szembesítése ugyancsak nem feladatunk; hosszan lehetne sorolni az olyan kételkedő kérdéseket, hogy vajon miként felel meg a komplexitásból fakadó társadalmi-gazdasági kohézió, a specializációból fakadó homogenitás, a másodlagos körzETalkotó tényezőknek elismert településhálózati kapcsolatok követelményének az a mezokörzet, amely egyaránt felöleli Barcsot és környékét, valamint a Duna-kanyart, Esztergomot, Dömöst, Pápát (**Krajkó Gy.** Közép-Dunántúlja²¹) vagy Baja környékét és Tiszafüredet.²²

Feltételezhető, hogy az al- és mikrokörzetek határai között – amennyiben több szerző is kísérletet tenne kijelölésükre – kisebb eltérések mutatkoznának, noha **Markos Gy.**-nek a Magyarország gazdasági földrajza c. kötetben megadott alkörzetei – amelyeket első rendben a természet- és gazdaságföldrajzi elemek homogenitása alapján jelölt ki –, s **Krajkó Gy.**, valamint **Tóth J.** mikrokörzetei között alig található megfelelés. **Krajkó** és **Tóth** ha-

²⁰ **Tóth J.–Dövényi Z.–Mosolygó L.:** A vonzáskörzet-kutatások és a gazdasági körzetesítés kapcsolata. – Földr. Közl. 1975. 23. 3. p. 347–354.

²¹ **Krajkó Gy.–Pénzes I.–Tóth J.–Abonyi Gy.-né:** i. m.

²² **Perczel K.–Gerle Gy.:** i. m.

sonló elvek alapján folytatott mikrokörzet-vizsgálatai között is számottevő eltérések mutatkoznak.²³

A vázoltak fényében érthető **Erdei F.** messzemenő következtetése. **Markos Gy.** doktori disszertációjának opponenseként mondotta: „Ilyen eltérések és ellentmondások magán a gazdasági körzethatározáson belül elegendők ahhoz, hogy megingassák a meggyőződést a gazdasági körzetek objektív létében. Ha pedig figyelembe vesszük a területi szervezés településhálózati, általános államigazgatási és sokféle szakigazgatási szempontjait is, akkor még abban is meg kell inognunk, hogy fennáll-e egyáltalán a gazdasági körzetek meghatározásának a lehetősége, illetőleg a szükségessége.”²⁴

Ennek ellenére nyilvánvaló: a körzetesítési kísérletek eddigi eredménytelensége, ellentmondásossága önmagában nem cáfolja a komplex gazdasági körzetek objektív létét vagy akár elhatárolhatóságukat. Ugyanis az ország térszerkezetéről rendelkezésre álló ismeretek hézagossága, a rajonelhatárolásokat megelőző tényfeltáró vizsgálatok elmaradása vagy felszínessége,²⁵ az elhatárolás módszertani apparátusának elégtelensége is hozzájárulhatott – hozzá is járult! – a körzetbeosztások feltűnő eltéréseihez. (Nem beszélve arról, hogy a gazdasági növekedés, változás az ország gazdasági-társadalmi térszerkezetének változását vonja maga után, s így szükségszerűen változnak a gazdasági körzetek is. Nem „korrekt” a különböző időpontokban keletkezett körzetbeosztások összevetése.)

c) Vessük ezután egybe az ország tényleges térszerkezetét a komplex gazdasági körzetekkel szemben – a „hívők” által! – támasztott kívánalmakkal! Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a termelőerők fejlődése során a jellemző térszerkezeti elemek változnak.

A feudalizmusban, de még a tőkés termelési mód jelentkezésekor is egy-egy termelői üzemi gazdasági kapcsolatai jól körülhatárolható körben mozogtak: többnyire egy-egy „piackörzet” keretein belül maradtak. Az árutermelés térhódítása, a nyomában fokozódó specializáció, a gyáripar a maga technológiai-forgalmi kapcsolataival, tömegáruinak felvételére kialakított felvevőpiacsaival, a közlekedés forradalma, a „nemzeti piac” kialakulása – Magyarországon a XIX. századtól kezdődően egyre inkább szétértörte a zárt piackörzetek kereteit.

A kialakuló termelési kapcsolatok ekkor valóban létrehozta feltűnő, jól elkülöníthető, elhatárolható térszerkezeti elemeket, területi termelési komplexumokat. A specializáció elmélyedése nyomán kialakultak, határozottabb formát öltöttek az ágazati körzetek²⁶; ezek ma is fellelhető elemei a térszerkezetnek. Pl. az azonos jellegű termelést folytató üzemek (mint pl. a bányászati körzetek) vagy vertikális termelési kapcsolatokkal összefogott, területileg (horizontálisan) tagolt területi termelési komplexumok (pl. a dorogi szénmedence

²³ **Tóth J.:** Az urbanizáció népességföldrajzi vonatkozásai a Dél-Alföldön. A centrumok szerepe a népesség foglalkozási ártéregződésében és területi koncentrációadásában. – Akad. Kiadó, Budapest, 1977. 142 p. A szerző – **Krajkó Gy.** mikrokörzet-beosztásával szemben – valószínűsíti egy Mezőtúr–Túrkeve–Szarvas–Gyoma központokkal megadható gazdasági mikrokörzet és egy Szeghalom–Berettyóújfalui körzet létét; a szolnoki mikrokörzet helyett a Szentés–Csongrád körzethez sorolja be a kunszentmártoni járást és így tovább.

²⁴ **Erdei F.:** i. m.

²⁵ Megállapításunk alól talán csak a szegedi és békéscsabai „műhely” jelent kivételt.

²⁶ „Ágazati körzeten egy valamely ágazaton belüli munkamegosztás során létrejött összefüggő területi – gazdasági egységet értünk. Így beszélünk pl. bányászati, vegyipari, gabonatermelési stb. körzetekről.” **Bernát T.** (szerk.) Általános gazdasági földrajz. – Tankönyvkiadó, Budapest, 1978.

szénbányászata – lábatlani cementgyár – lábatlani, nyergesújfalui cement alapú építőanyagipar) ma is kialakíthatnak ágazati ipari körzeteket.

Minél egyszerűbb, minél kevésbé összetett termelési ágazatról van szó (tehát nem mezőgazdasági, hanem pl. fűszerpaprika-termelő körzetekről), annál nagyobb biztonsággal, egzakt módszerekkel kijelölhetők termelési körzetei. Ezen ágazati körzetek részben a homogenitásra alapozott módszerekkel határolhatók el (egyes mezőgazdasági termelvények körzetei, idegenforgalmi vagy akár demográfiai, településszerkezeti körzetek), máskor egy területi termelési komplexum egyes tagjai közötti kapcsolatok alapján, a funkcionális elve alapján. Az ágazati körzetek egyike-másika olyan markáns, hogy azokat a köztudat számon tartja, esetenként adminisztratív kereteket biztosítanak számukra, jogszabályilag is elismerik e körzeteket (történeti borvidék, zárt termelési körzetek – szegedi, kalocsai fűszerpaprika-termelő körzet, makói hagymatermelő körzet –, üdülőhelyek stb.).

A területi munkamegosztás e fázisa, valamint a kontinensnyi terjedésű Szovjetunióban a terület- és távolságméretek következtében egymástól valóban jól elkülönülő, a sokoldalú belső kapcsolatoknak teret nyújtani tudó körzetek léte lebegett a hazai rajonirozás híveinek szeme előtt a gazdasági körzet fogalmának magyarországi adaptálásakor. Csakhogy mielőtt e fejlődési fázis jellemzői az egész országban elterjedtek volna, olyan technológiai-szervezeti fejlődés indult meg a gazdaságban – s nemcsak az iparban! –, amelynek nyomán a termelési kapcsolatok térbeli lokalizálása többnyire lehetetlen, legalábbis az ország területénél szükségszerűen kisebb gazdasági körzetek kereteibe nem illeszthetők. Ugyanis:

A legtöbb ágazatban a specializáció átmeneti elmélyülése, az ágazati körzetek megerősödése után jelenleg az ágazati körzetek lazulása figyelhető meg. A mezőgazdaságban a nagyüzemek termelési kapcsolatai egyre sokrétűbbek, egyre nagyobb távolságra terjednek, messze túllépi egy-egy (hasonló természeti adottságokkal, termelési szerkezettel jellemezhető) termelési körzet, termőtáj vagy egykori „piackörzet” határait. A termelési rendszerekhez csatlakozó gazdaságokat termelési-adminisztratív kapcsolataik – a többnyire a körzeten kívül fekvő – rendszergazda-üzemhez fűzik, a specializáció hasonló jellege a termelési rendszer térben egymástól elkülönülő gazdaságaiban alakul ki, a helyi tényezők szerepe – talajadottságok, éghajlati viszonyok, piac kapcsolatok stb. – csökken a specializáció alakításában.

Ezt a felismerést tükrözi az a gyakorlat, amely a specializációt a termelő üzemek termelési típusokba való sorolásával kívánja kimutatni: termelési típuson az azonos profilú, de területileg össze nem függő üzemek (térségek) összességét értik. „A termelési típus tehát több, földrajzilag szétszórta, de azonos specializációval rendelkező terület (lényegében ágazati körzet) összessége.”²⁷

Az iparon belüli munkamegosztás további erősödése, a messzemenő specializáció, a részfolyamatokra, alkatrészek és félkésztermékek előállítására telepített üzemek, specializálódott gyáregységek, az országhatárokon is átlépő kooperáció, az energiaforrásoktól való térbeli függetlenedés stb. még inkább „deregionalizálta” az ipar kapcsolatait. Ezt a tendenciát hazánkban a kis országterület, Budapest ma is meglevő kiemelkedő szerepe az ipar szervezésében, irányításában, kooperációs kapcsolatainak alakításában, valamint a

²⁷ Bernát T. (szerk.): i. m.

külforgalom, az országhatáron túlterjedő kooperációs, nyersanyagbeszerzési stb. kapcsolatok magas aránya még inkább felerősíti, vagyis az ipari körzeteket fellazítja (s így természetesen a komplex gazdasági körzeteket is megfosztja legfontosabb építőelemüktől). Ma egy-egy település, területegység ipari üzemének termelési, kooperációs kapcsolatai nem egymás között alakulnak ki, hanem a termelési folyamat egyes részfeladatait végző (gyakran ugyanazon vállalat keretibe szerzett) üzemek között. Példaként hadd hivatkozzam egy „pofonegyszerű” termék, a Budapesti Harisnyagyár által készített harisnya „kálváriájára”: e termék a Budapest–Doboz–Szeghalom–Nagybátony–Budapest utat járja be elkészültekor. A legtöbb üzemmonográfia ugyancsak fenti állításunkat igazolja, csakúgy, mint az ország áruforgalmi térképe. De – sokkal egzaktabb módon – ezt bizonyítják azok a vizsgálatok, amelyek a Dél-Dunántúl, ill. Szolnok megye területi kapcsolataira vonatkoznak.²⁸ E vizsgálatok egyértelműen cáfolják a gazdasági körzetek létét, bebizonyítván, hogy a megyék kohéziója roppant alacsony – a kapcsolatok negyede-ötöde-tizede(!) belső kapcsolat –, és a kapcsolatokból a szomszédos megyék nem részesülnek kitüntetett mértékben. Ezeket az adatokat mérlegelve kitűnik, hogy a gazdasági kapcsolatok alapján valamiféle téregységek lokalizálása – reménytelen.

De ha vannak is még ágazati körzetek, ezek léte nem bizonyítja a komplex körzetek létét. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az ágazati körzetek mechanikus összegezése útján, eltérő nagyságuk, területi kiterjedésük, jelentőségük, súlyuk összemérhetetlensége miatt semmiféle „komplex” területi egység nem alakítható ki.²⁹ Így az ágazati körzetek léte, elhatárolásuk semmivel sem visz közelebb a komplex gazdasági körzetekkel kapcsolatos kérdések megoldásához (ezek objektív léte, elhatárolhatóságuk stb.).

b) A körzetbeosztási javaslatokat szerzőik többnyire csak deklaratív megadott követelményekkel „fűszerezték”. Nem lévén bizonyító anyaguk, alapjaik alig kezdhetők ki. Némiképp más a helyzet a magyar szakirodalom egyetlen, „háttéranyagokkal” együtt publikált körzetesítési kísérletével, *Krajkó Gy.*-nak a Dél-Alföld mikroközeteinek elhatárolására kidolgozott eljárásával.³⁰ E körzetesítési kísérletben ugyanis a belső termelési kapcsolatok jószerével nem kaptak helyet, annak ellenére, hogy a szerző kifejtette: „...a mikroközvet tartalma eltér a vonzáskörzetétől, ennél sokkal gazdagabb. Az előzőnél a termelőágazatok jellegén, tevékenységén, ezek adottságain, valamint a gazdasági és társadalmi élet összefüggésein, törvényszerűségein van a hangsúly ... A mikroközvet funkcióját tekintve termelési egység.”³¹ Csakhogy a mikroközvetek elhatárolásakor a települések

²⁸ *Rechnitzer J. és Piros Gy.* vizsgálatai a DTI-ben, *Pál. Á.* kandidátusi disszertációja.

²⁹ *Krajkó Gy.* is kijelenti: „A mondottak kizárják, hogy az integráns mikroközveteket az ágazati körzetek mechanikus összegzésének tekintsük...” Ezen megállapításának ellentmond ugyan következő megállapítása: „Az ágazati körzetek, amelyek tükrözik a termelés területi rendjét, törvényszerűségeit népgazdasági ágak szerint, igen fontos szerepet kapnak a mikroközvetek profiljának meghatározásában, az ágazati összefüggések és arányok feltárásában. A határok kijelölésénél, ahol átfedés van (és ez a leggyakoribb), mindig a vezető ágazat vagy ágazatok szempontjait (a távlatokat is figyelembe véve) érvényesítjük, és a többi ennek rendeljük alá. A mikroközveteknél, mint említettem, a vezető ágazat szerepköre esetenként változhat.” (*Krajkó Gy.*: A gazdasági mikroközvetek elvi és módszertani kérdései. – Földr. Ért. 1973. 22. 2–3. p. 259–275.)

³⁰ *Krajkó Gy.*: A Dél-Alföld mikroközeteinek elhatárolása. – Földr. Ért. 1973. 22. 4. p. 383–409.

³¹ *Krajkó Gy.*: A gazdasági mikroközvetek elvi és módszertani kérdései. – Földr. Ért. 1973. 22. 2–3. p. 259–275.

vonzáskörzetei, közlekedésföldrajzi helyzete, a népesség mobilitásának főbb elemei és az ingázás számbavétele mellett csupán egyetlen „termelési kapcsolatfajtát” szerepeltet **Krajkó Gy.**, mégpedig a mezőgazdasági termények élelmiszeripari feldolgozás céljából történő szállítását. Vagyis a nyert mikrokörzetek tulajdonképpen vonzáskörzetekből (a város-falu közötti jellegzetes kapcsolatokon alapuló területegységekből) épülnek fel. A gazdasági körzetek elhatárolására tett kísérlet közben a termelés körzetalkotó szempontjai ellillantak, meg kellett helyettük elégednünk a „szimpla” vonzáskörzetekkel – még ha ezek összevonásával alakultak is ki a „mikrokörzetek”. Más kérdés, hogy a szerző helyesen járt el a térszerkezet kutatásánál: a valóban létező térszerkezeti elemeket figyelembe véve jelölt ki területegységeket. Ezek azonban nem felelnek meg a gazdasági körzetekkel szemben támasztott „klasszikus” követelményeknek.

A Remény

A Hit tételeinek számbavétele, kételyeink elősorjáztatása után abban reménykedünk, hogy a magyar gazdaságföldrajz a közeli jövőben feltárja, dokumentálja, kimutatja törvényszerűségeit, netán modellezi az ország tényleges térszerkezetét. Mert a fenn vázoltak nem jelentik azt, hogy az ország társadalmi-gazdasági életének térbeli vetülete amorf, szerkezet nélküli. A létező térszerkezet feltárása mondhatja ki a végső szót – mi úgy véljük, az elmarasztaló verdiktet – a komplex gazdasági körzetekről.

Addig is a feltételezésünk szerint létező térszerkezeti elemek felsorolása:

a) Aktív társadalmi-gazdasági „folyosók”, erővonalak; többnyire a főbb forgalmi útvonalak mentén koncentrálnak az ország gazdaságának, társadalmának nagy hányada. E „folyosók” forgalmi vonalait követve rendeződnek területileg a termelési kapcsolatok; velük kölcsönhatásban fejlődik városhálózatunk; ezen erővonalak mentén települt iparunk kilentizede; jószerivel csak itt találunk népességkoncentráló településeket; ez irányokban a leggyorsabb az agglomerációk előrenyomulása is. Mivel számos ágazati körzet – elsősorban mezőgazdasági, demográfiai, települési körzet – alakításában is szerepe van a társadalmi-gazdasági erővonalaknak (a határvonalak többsége a „folyosók” mentén sűrűsödik), így a több ágazati körzetből összetevődő, „homogén körzetek” kialakulását, határait futását is befolyásolja e térszerkezeti elem.

b) Ágazati körzetek, homogén téregységek; a gazdaság egy-egy ágazatában, a társadalmi élet valamely szférájában a hasonlóság vagy a funkcionális kapcsolatok alapján ágazati körzetek, ill. homogén téregységek léteznek, jelölhetők ki. E téregységek sokfélék:

– A homogén körzetek első típusánál belső kohézió nem alakul ki; a körzetek „objektíve” létező állapotot, folyamatokat tükröznek, kölcsönhatásaik is nyilvánvalóak más folyamatokkal, mégis inkább a tudományos megismerés vizsgálati egységei, mintsem szembeötlő, közvetlenül ható térszerkezeti elemek. E típusba sorolhatók pl. a különböző mutatók alapján elkülöníthető demográfiai körzetek, a mezőgazdasági termelés színvonalának területi egységei.

– Homogén téregységeket (ágazati körzeteket) jelöl ki a társadalom vagy a gazdaság állapotának, folyamatainak „fizikális” értelemben is tapasztalható hasonlósága. E körzetek

léte nyilvánvaló, kihatásaik sokrétűek, e körzetekre gazdasági, igazgatási szervezetek is épülhetnek (aprófalvas vagy tanyás településszerkezetű területek, borvidékek, mezőgazdasági termelvények termőtájai stb.).

– Egyes ágazati körzetek a hasonlóságon túl rendelkeznek belső – termelési, technológiai, forgalmi, szervezeti stb. – kapcsolatokkal is; vázuk a „területi termelési komplexumok” (pl. a bauxitbányászat – timföldgyártás – alumíniumkohászat – feldolgozóipar közötti kapcsolatok).

– Homogén téregységek jelölhetőek ki a funkcionális kapcsolatok hasonló jellege, erőssége alapján is (pl. a munkahely-centrumok lakóhelyövezete, agglomerációs övezetek stb.).

Közvetlen kölcsönhatások vagy közös okok következtében egyes területeken szorosabb-lazább összefüggés, területi megfelelés mutatható ki több-kevesebb homogén téregység vagy ágazati körzet között. Pl. Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a szűkös természeti adottságokat nyújtó Cserehát írtványain kis lélekszámú falvak alakultak ki, s maradtak fenn; az alacsony színvonalú mezőgazdaság, az életkörülmények alacsony szintje, az egyoldalú agrárjelleg, a forgalmi elzártság következtében nagyarányú az elvándorlás, a demográfiai folyamatok hasonlóan alakulnak. A Cserehát a társadalmi-gazdasági élet legtöbb elemét figyelembe véve egyveretű terület egység, „homogén körzet”. Funkcionális (termelési, ellátási, forgalmi stb.) kapcsolatok azonban nem fűzik egységbe a Cserehátat; ilyen jellegű kapcsolatok a „körzeten” kívüli központokkal, településekkel alakultak ki. A funkciók hasonlósága, s ennek következtében számos egyéb gazdasági-társadalmi-demográfiai-települési elem hasonlósága alakítja a balatoni üdülőövezetet is „összetett homogén körzetté” („komplex homogén körzetek”?).

Léteznek „homogén téregységek” funkcionális központot képező településekkel, városokkal is (pl. a Szamosköz Fehérgyarmat központtal, a Berettyó-Körösök köze Berettyó-újfaluvá, Szeghalommal stb.). Továbbmenve: a homogén térségek fogalmát bővítve, a kétségtelenül markánsan megjelenő homogén magterületeken túl a különböző szempontokból más-más körzetekhez tartozó területek homogenitását esetenként épp ez az átmeneti helyzet, az ágazatok közötti „korrelálatlanság”, a mozaikszerűség, a „határvonaljelleg” adhatja. Homogén terület egységet alakíthatnak ki a hasonló irányú, jellegű, erősségű funkcionális kapcsolatok is (l. agglomerációk). Így értelmezve a homogén téregységeket, az ország területének nagyobb hányada (egésze?) homogén terület egységekre bontható. E homogén körzetek nem azonosak a földrajzi munkamegosztás során fellépő specializáció terület egységeivel, mindössze a homogenitás alapján kijelölhető „ágazati egységek” egybeesése nyomán kialakuló körzetekről van szó.

c) A tágabb értelemben vett ellátó-szolgáltató intézmények szükségszerű, állandó jellegű kapcsolatokat alakítanak ki a települések között. E kapcsolatok hozzák létre a kisfalvas, tanyás településszerkezetű területeken az alapellátás körzeteit, valamint a városok – hierarchikusan is tagolt – vonzáskörzeteit. A városok vonzáskörzet-rendszere az ország egész területét lefedi. A hierarchikusan tagolt településhálózatban a vonzáskörzetek bizonyos törvényszerűségek hatására hasonló mennyiségi-minőségi jellemzőkkel leírható terület egységekként alakulnak ki (ami nem mondható el pl. a homogén körzetekre, amelyek területe, tartalma között szélsőségesen nagy különbségek is kialakulhatnak). Az általánosság, a tartalmi-formai azonosságok (modell-szerűség), a hierarchikus tagoltság, a

törvényszerűségek szerinti alakulása („leírhatóság”) a vonzáskörzeteket mikro- és mezoszinten a gazdasági térszerkezet általános és alapvető egységeivé teszi.

A városok vonzáskörzete nem egységes, homogén térség; a vonzás intenzitása, a kapcsolatteremtésekből való részesedés aránya, a vonzáskörzetben ellátott funkciók hierarchikus szintje stb. alapján övezetekre bontható, bonyolult struktúrájú, több szintű rendszer; következésképp egyetlen vonalszerű határral, egyetlen adattal – terület- vagy népességszám – nem adható meg.

Modellszerű, átfedésmentes, a közigazgatási területbeosztáshoz hasonló vonzáskörzetrendszer nem létezik. Az azonos szerepkörű városok vonzáskörzeteinek belső szerkezete sem azonos. Az eltérő vonzáskörzet-szerkezet, a vonzáskörzetbe tartozó kisebb központok s a szomszédos városok megoszlása, intézményhálózatuk és lakosság számuk különbözőségei, a vonzáskörzet lakosságának eltérő igényei eredményeként az azonos szintű városok intézményhálózatában – mennyiségi és minőségi szempontból – jelentős különbségek maradhatnak, tehát a városhierarchia és vonzáskörzet-sisztéma nem lesz azonos az OTK kategóriákkal, ill. az ott kijelölt „vonzáskörzetekkel” sem.

A kapcsolatok intenzitása, a vonzáskörzetek által összefogott területek kohéziója oly mérvű, hogy a városi vonzáskörzeteket ténylegesen létező, „érzékeltető”, bizonyos érzékazonosságokat hordozó funkcionális terület egységeknek kell felfognunk. A közigazgatási beosztásnak is egyik „természetes” alapját képezhetik.

d) Már **Tóth J.** is rámutatott, hogy a megmerevedett közigazgatási beosztás (megyei rendszer) követelményeként „...jelenleg az államigazgatási területi rendszer és a termelés területi egységeinek kölcsönhatásában két ellentétes tendencia érvényesül: egyrészt a termelés területi átrendeződésének dinamikus folyamata következtében egyre nagyobbak az eltérések a két rendszer között, másrészt a megyéknek a termelés tervezésében, területi elhelyezkedésében és annak módosításában is betöltött tartós szerepe... következtében a megyék államigazgatási határai egyre inkább gazdasági térszerkezeti határokká válnak”.³² E megállapításhoz – igazát elfogadva – kevés kommentár szükséges, még akkor is, ha korábbi állításunkat a megyék igen csekély gazdasági kohéziójáról továbbra is fenntartjuk. A megyék közigazgatási szerepük mellett mindenekelőtt az ellátás-szolgáltatás terén, de a tervezés, elosztás, gazdaságszervezés, a tömegközlekedés vonalvezetése stb. terén valóban önálló egységek, térszerkezeti elemek. Nem véletlen, hogy a megyehatárok olykor valóságos gyeplők.

S mindezen térszerkezeti elem mellett vagy mögött még továbbiak sorakoznak; a természetföldrajzi tájak (maguk is számos elemből egységbe ötvöződve), a vállalati-szervezeti kapcsolatok, a „történeti tájegységek” (Jászság, Kunság, Hajdúság, Őrség ...) és így tovább. Ezek, s az előbb említettek szerepének, kölcsönhatásainak feltárása végül is már „témaajánlat”, nem is akármilyen feladat. A mai magyar társadalom térbeliségének feltárását, az ország gazdaságföldrajzi szintézisének elkészítését, vagyis a magyar gazdasági geográfia régi, nagy adósságának törlesztését igényelné.

³² **Tóth J.:** A Dél-Dunántúl gazdasági térszerkezete. – Földr. Ért. 1978. 27. 2. p. 205–222.

ERŐS VÁR A MI VÁRMEGYÉNK?

(Hozzászólás Tóth József meditációjához)*

Erős a csábítás, hogy csatlakozzunk *Tóth József* meditációjának alap gondolatához, nevezetesen: „A termelőerők fejlődése során, objektív folyamatok eredményeként kialakuló területi egységek a termelőerők fejlődése jövőjének befolyásolásakor mint adekvát térbeli egységek felhasználhatók, figyelembevételükkel a termelőerők fejlődése meggyorsítható.” Ha ugyanis „így áll(na) a helyzet”, akkor a társadalmi földrajz legsajátabb feladatán, a társadalmi tér felosztásán munkálkodva egyúttal közvetlenül szolgálhatjuk a közjót is („a tudomány váljék termelőerővé!”). Másrészt jónevű tudományos iskola s „középszintű elmélet” képviselőjének is érezhetjük magunkat, hisz a földrajzi és igazgatási térfelosztás közelítése régi óhaja a hazai geográfiának is. *Markos György* már 1952-ben úgy vélte: „Elvileg kimondhatjuk, hogy a közigazgatási és a gazdasági egységeknek egybe kell vágniuk, a gazdasági és közigazgatási egységek határai nem keresztezhetik egymást”.¹ *Krajkó Gyula* elutasította ugyan azt az álláspontot, miszerint „...a gazdasági rajon mint alap, meghatározza a közigazgatási beosztást, mely vitathatatlan felépítmény”, de felfogása szerint a gazdasági körzetek és a közigazgatási egységek között „...a szocialista társadalomban törvénné válik az egység, az azonosság”.² *Kőszegi László* 1964-es megfogalmazása talán még közelebb áll a meditáció szerzőjéhez: „...a gazdasági körzetek és az igazgatási beosztás egysége egyik sarkalatos elve a szocialista rajon-elméletnek, éppen a gazdasági körzetesítés aktív szerepét, a gazdasági fejlesztés realizálását tartva szem előtt”.³ Az idézetek sorát hosszan folytathatnánk; legyen elég befejezésül magát *Tóth Józsefet* citálni: „Elméletileg vitathatatlanul ésszerű követelmény, hogy a tágabb értelemben vett termelés és az államigazgatási szervezet területi egységeinek határa egybeessék, és ezt oly módon kell megvalósítani, hogy az államigazgatási területi struktúra a gazdaság térbeli egységeihez alkalmazkodjék.”⁴ (A pontosság kedvéért megemlíjtük, hogy az idézett szerzők többnyire utalnak a kétféle térfelosztás összehangolásának gyakorlati nehézségeire; *Kőszegi L.* is felveti: „Ellentmondás jelentkezik ... nálunk abban, hogy ezt az elvet csak a gazdasági körzetesítés egyéb alapvető elveinek mellőzése esetén tudnánk kielégíteni.” *Tóth József* pedig rámutat, hogy a termelés területi egységei folytonosan változnak, a közigazgatási beosztás viszont viszonylagos állandóságot igényel. Ezért „...a kettő pontos területi azonossága ... csak időleges lehet ...”).

Ráadásul a „másik oldal”, a közigazgatástudomány szakemberei „engedtek” a rábeszélésnek, s hosszú évek óta közülük sokan hasonló nézeteket vallanak, mint a rajonírozás geográfus hívei. Legyen elég e helyütt csak *Hencz Aurél* véleményét idézni – „A fejlődés a különböző szintű gazdasági régió és igazgatási egység határainak megfelelő összehangolását kívánja meg.”⁵ – s egy felsőoktatási tankönyvre hivatkozni, melyben a *Berényi Sándor, Madarász Tibor, Toldi Ferenc* szerzőhármas úgy vélte, hogy „...az ország legnagyobb természetes tájegységei az egyre inkább kifejlődő gazdasági körzetek, az ún. régiók... A régiók – kifejlődésük esetén – az állami területi beosztást befolyásoló

* Első közlés: Tér és társadalom, 1987/4. p. 88–94.

természetes egységek lesznek”.⁶ Úgy is tűnhet tehát, hogy a Szerző javaslatára – a 19 megye helyett 4 régió – megérett az idő, legalábbis a tudomány „szintjén”.

(S itt ki kell térnünk a közigazgatás hagyományos területi beosztásában a közelmúltban bekövetkezett változásokra, a járásek megszüntetésére, a városkörnyékek kialakítására. Hisz ez az aktus egyrészt a közigazgatási beosztás „sérthetőségét” bizonyítja, másrészt a geográfikum diadalaként is értékelhető, amennyiben deklaráltan is egy valós térszerkezeti elemre, a város-falu közötti kapcsolatokra – a középfokú vonzáskörzetekre – kívánta alapozni a középszintű igazgatási beosztást. E változásokat a geográfia eleddig kevés figyelemre méltatta; vélhetően közrejátszik e közömbösségben a városkörnyékek tartalmában bekövetkezett változás is. Az eredetileg tervezési, fejlesztési, pénzügyi, ellátási, igazgatási, önkormányzati egységnek elképzelt – s így fontos gazdasági-társadalmi térszerkezeti egységgé, földrajzi egységgé váló – városkörnyék általánosság tátelekor alapvető tartalmi módosuláson esett át, tulajdonképp „fél-szintté” szerényedett, miután egyetlen kötelező funkciója a hatósági ügyintézés maradt. Minden egyéb társulás önkéntes, s a városkörnyékek határaitól, központjaitól független (is lehet). Ez az igazgatási beosztás és a térszerkezeti egységek megfelelésének jelentőségét alaposan csökkenti, mint ahogy csökkenti az így kialakított egységek „igazgatási” kohézióját is. Mindebből fontos tanulság: hogy az igazgatási téregységek feladatai, működése, tartalma messzemenően befolyásolja a közigazgatási egységek s a térszerkezet viszonyát.)

Az elmondottak ellenére jelen sorok írójában számos kétely támadt a regionális közigazgatás megvalósíthatósága kapcsán.

Elviccelném a dolgot, ha most azt írnám: e kételyek sorában az első, hogy az ország térszerkezete nem osztható régiókra; a többi ennek folyománya. A helyzet – általában is, meg a vitacikkben írtakhoz képest is – sokkal bonyolultabb. Mindenesetre e sorok írója számára egyértelmű: mint ahogy a társadalmi munkamegosztás is igen bonyolult rendszer, annak „területi vetülete”, a földrajzi munkamegosztás is az. (A fenti megfogalmazás is megengedhetetlenül szimplifikál persze, mert a földrajzi munkamegosztás nem egyszerűen vetülete a társadalmi munkamegosztásnak, hanem számos elemével része is annak; így pl. a város-falu közötti munkamegosztás jellegzetesen földrajzi, ám a város-falu közötti különbségeket kialakító intézményi hierarchia a társadalmi munkamegosztás része is.) Az ágazatokon belüli munkamegosztás, az ágazatok közötti munkamegosztás épp úgy létrehozza területi egységeit (pl. a mezőgazdaság egyes termelvényeinek termőfajái, az agrártermelés „komplex” körzetei, körzet-típusai, üdülőkörzetek stb.), mint a lakó- és munkahelyek közötti, a városok és falvak közötti differenciálódás (ingavándorlási körzetek, vonzáskörzetek), újabban a falvak és falvak közötti „hierarchizálódás”. Se szeri, se száma a speciális téregységeknek (pl. a búcsújáráshelyek vonzáskörzetei). S mindezen területi egységfajták taxonómiailag, hierarchikusan tagoltak. *Nem beszélhetünk tehát általában a területi munkamegosztás téregységeiről* – ilyenek nincsenek. Megkísérlehetünk gondolati úton, gondolati sémákkal rendet teremteni e kuszaságban – mely kuszaság különösen akkor válik majd áttekinthetetlenné, ha „egyetlen síkba” préseljük a sokféle térszerkezeti elemet –, különböző szempontok alapján, mint pl. a hasonlóság elve, a belső kohézió maximalása, a kapcsolat-háló metszései minimalizálása a határmegvonáskor, a taxonómiai síkok kitüntetett kezelése stb.

Így több-kevesebb sikerrel megállapíthatók a városok „vonzásterületei” (noha egy-egy terület vonzaskörzet-rendszere maga is igen bonyolult; gondoljunk arra, hogy egy város különböző intézményeinek vonzasköre eltérő kiterjedésű, intenzitású, hogy egy-egy falu többfelé vonzódnak egy funkción belül is, hogy a magasabb hierarchikus szintű városok vonzaskörzete rátelepszik az alacsonyabb szintűre, és így tovább); *egy-egy ágazat, alágazat termelési körzetei* (szénbányászati körzetek, történeti borvidékek stb.), kisebb-nagyobb „homogén” – a hasonlóság alapján kialakítható – *térségek*, melyeket esetenként a közvetlen kölcsönhatások és közös okok következtében több „ágazat” homogén téregysége alkot, más szóval több szempontból is hasonlóság tapasztalható (pl. a Cserehát sovány erdőtalajain, irtványain kis lélekszámú falvak alakultak ki, maradtak fenn; az alacsony színvonalú mezőgazdaság, az életkörülmények alacsony szintje, az egyoldalú agrárjelleg, a forgalmi elzártság következtében nagyarányú az elvándorlás, hasonlóan alakulnak a demográfiai folyamatok stb.).

Kétely merül fel viszont az ún. komplex gazdasági körzetek (rajonok) létevel kapcsolatban. „A körzetkutatás a definitív termeléssel foglalkozik, és ennek területi egységeit közvetlenül, a termelés specializációján, a termelési vertikumok térbeli megjelenésén, a kooperációs kapcsolatokon keresztül közelíti meg”⁷ – fogalmazta meg jó tíz évvel ezelőtt a gazdasági körzetek lényegét *Tóth József szerzőtársaival*. Csakhogy a gazdaságban – s nemcsak az iparban! – olyan technológiai-szervezeti változások zajlottak le, melynek nyomán épp a termelési vertikumok, a termelési kapcsolatok lokalizálása lehetetlen, illetve nem szorítható valamely területi egység keretébe, hisz minden termék útja más és más, s jellegzetes sűrűsödési góccokat nem alkotnak, nincs mód a kohézió „maximálására” bizonyos körzet-rendszerekben. Az imént elfogyasztott tejszínes krémsajtot – nem túl bonyolult termék! – például a Csongrád megyei Tejipari Vállalat kisteleki üzemében gyártották, a Zala megyei Tejipari Vállalat (!) csomagolta, s – többek között – Budapesten árusították. „Aki ezen elgondolkozik, s ügyel rá, hogy gondolatai ne kalandozzanak összevissza, hanem helyes irányba haladjanak, nagy igazságoknak jöhet a nyomára” – mondhatjuk erre *Örkényel*.

Vagyis a társadalmi munkamegosztás százféleképp „vetül” a térre (most ne térjünk ki rá, melyik térre), s a közigazgatási célra leginkább használhatónak tűnő területegység, a komplex gazdasági körzet feltehetően nem létezik, de legalábbis nem határolható el. Ez lenne alapvető ellenérvünk a szerző meditációinak eredményére.

1. Csakhogy a „meditáció” itt „csúszhat”: a Szerző által ajánlott négy régió – Központi körzet, Észak-Magyarország, Dunántúl, Alföld – elkülönítése ugyan kézenfekvő, ezek azonban nem „klasszikus” gazdasági körzetek, nem felelnek meg a hagyományos követelményeknek, definícióknak. Nem véletlen, hogy a meditáns is csak azt hangsúlyozza, hogy „A régiók lényege a ‚mátság’, a többi régiótól való lényegi eltérés.” Ilyen értelemben létező térszerkezeti elemnek kell elfogadnunk a régiókat – l. előbb –, illetve pontosabban a homogén (hasonlósági alapon kijelölt) térségek egész taxonómiai rendszerét (az al- és felvégtől kezdve Göcsejen, a Dunántúli dombságon át a Dunántúlig, majd tovább legalábbis Európáig). Csakhogy ezen téregységeknek *nem szükségszerű velejárója, jellemzője pl. a kohézió* (s a kohézió forrásai, a termelési vertikumok régión belül maradó zárt kapcsolat-rendszere, kiépült belső közlekedési hálózat stb.). Nincs ez másként Észak-Magyaror-

szággal vagy az Alfölddel sem, noha kétségtelen, hogy mennél nagyobb egy térség, annál több belső kapcsolatrendszer kialakulására van lehetőség. *Nincs e régióknak egyértelmű központjuk sem*, vagy több is, de ezek közigazgatási székhelynek aligha alkalmasak; lehető-e a Dunántúlt Pécsről igazgatni, különösen ha már nem lennének megyék? Másodrendű kérdésnek tűnik, de egyrészt, ha a közigazgatást akarjuk elcsábítani, olyasmit kell ajánlanunk, ami ízlésének megfelel, másrészt az egyértelmű központ hiánya tovább gyengíti a „régio” kohézióját. (Megjegyezzük, hogy egy község-középfokú város-(környék)-régio-(központ) igazgatási tagolás nem felel meg a településhálózat „természetes” hierarchiájának, amelyben a megyeszékhelyek s egy-két középváros a közigazgatási szerepkörtől függetlenül is kiemelkednek a középfokú központok sorából, s ezt a hierarchikus szintet, az ahhoz tartozó vonzáskörzetet regionális igazgatás esetén is megtartanák.) Vagyis: a javaslatba hozott régiók *a termelésnek, a társadalmi folyamatoknak nem kitüntetett térségei*, kohéziójuk csekély, központjuk nincs, belső közlekedési hálózatuk kiépítetlen – mivel csavarjuk hát el a közigazgatás fejét?

2. Az érdekképviselettel – válaszol a szerző. A területi érdek ma nem tud „manifestálódni”, felaprózódva, megyei érdekként jelentkezik s így „lényegesen meggyengülve tudnak érvényesülni”. A régiók viszont „...a megfelelő intézményrendszer birtokában artikulálni tudnák érdekeiket, amelyek a fejlesztési eszközök elosztásában, az egységes területfejlesztési szemlélet és gyakorlat meghonosításában, az ágazati allokációk befolyásolásában ragadhatók meg elsősorban”. De vajon létezik-e „dunántúli érdek” meg „alföldi érdek”? Van-e közös érdeke a balatonparti üdülőtelepnek, a zselici kistalványnak, a tatabányai iparvidéknek, a nyugatmagyarországi műemlékvárosoknak? Aligha.

Az persze igaz, hogy bizonyos, gazdasági, gazdaságpolitikai vagy akár társadalompolitikai döntések hordereje egyik régióban nagyobb lehet, mint a másikban. A vaskohászat veszteségeinek sorozatos annullálása (mely döntés nagyobb összegeket juttatott évente egy-egy területnek, mint a halmozottan hátrányos helyzetű területek támogatására létrehozott alapra jutó 5 éves összeg!) például elsősorban „Észak-magyarországi érdek”, semmiképp alföldi. Észak-magyarországi érdek lenne persze pl. a kistalvány rendbetétele vagy a Hegyalja rekonstrukciója, rehabilitációja is, s a vaskohászatnak juttatott adományokból ez megoldható is lenne. Mi is akkor igazán Észak-Magyarország érdeke?

Az is igaz, hogy egy-egy „ügy” – pl. a Balaton környezetvédelme – regionális felvállalása eredményesebb lehetne, mintha 2–3 megye képviseli azt. Aztán persze az is igaz, hogy ha egy országban a megtermelt javak jórésze újraelosztásra kerül (nemritkán szubjektív döntések, ágazatok, területek tradicionális preferálása, „bázisszemlélet”, „tervalkú”, lobbizás, „maradványelv” alapján), akkor területi érdeké válhat az elosztás során a sikeres érdekérvényesítés – a konkurens rovására természetesen. Regionális érdek tehát, hogy az Alföld vagy a Dunántúl többet „kapjon” a közösből, mint a vetélytárs. A Szerző – kinek rokonszenves alföld-pártisága közismert – talán azt reméli, hogy egy *Alföldi Régió* eredményesebben vívhatná meg csatáját – ne ragadtassuk el magunkat: tervalkúját – a „központtal”, mint Szolnok, Békés, Csongrád, Hajdú s a többiek külön-külön. Csakhogy akkor „ellenfele” sem Komárom vagy Somogy lenne, hanem a *Dunántúli Régió*. Cseber helyett veder?

Vagyis: nehéz általában régió-érdeket találni; a legnyilvánvalóbb régió-érdek – regionális

harc a központi javakért – sem biztos, hogy jobb érdekérvényesítőt nyer a régióban mint a megyében, ha az ellenfél is régió. Nem az *elosztás gyakorlatán kellene-e inkább változtatni*? A szubjektivizmust, a bázisszemléletet, a ködbe vesző eredetű preferenciákat, a lobbikat stb. háttérbe szorítani? Egyáltalán: a paternalista adás-kapást, az újraelosztás mértékét csökkenteni? Végül még egy kérdés e ponthoz: ha mégis úgy találatik, hogy van régió-érdek, ennek érvényesítése érdekében a területi beosztás (többek között a közigazgatás) egészét hozzá kell rendelni? Nem oldható ez meg valamely más intézményrendszerrel („Alföldi Kamara”)?

3. El kell ismerni, hogy az államigazgatás „saját logikával” (is) rendelkezik, saját céljai, szemlélete, feladata, *fejldési útja van*. A közigazgatás álma nem az (enyhébben: nem csak az), hogy „megfeleljen” az ország térszerkezetének. A közigazgatás tendenciáit – legalábbis rövid távú javaslat esetében – nem hagyhatjuk figyelmen kívül. Márpedig az államigazgatás jelenlegi elképzelései, rövid távú célkitűzései *egyenesen tagadják a regionális igazgatást*. Az államigazgatás jelenlegi elképzeléseinek központjában a helyi tanácsok – városi, községi tanácsok – önállóságának, önkormányzati jellegének további erősítése áll. Ezért lett olyan a városkörnyék tartalma, amilyen. Ezért nem túl távoli cél a *kétszintű igazgatás bevezetése*. Viszont másfélezer tanács és négy régió – ez az igazgatási modell ma elképzelhetetlen. A meditáns ugyan nem bíbelődött a javaslat igazgatási, irányítási tartalmával, annyi azonban vélhető, hogy háromszintű igazgatásra gondol: a helyi igazgatásra, a (korrigált) városkörnyékekre és a 4 régióra. A korrekcióval egyetérthetünk (a „helyi érdek” által kikényszerített mesterséges városkörnyékek – mórահalmi, tiszakécskei, sarkadi, dunakeszi stb. – felszámolása), de tisztán kell látnunk: a megyék esetleges megszüntetése esetén a városkörnyékek funkciói, hatásköre gyökeresen megváltozna, át **KELLENE** *venniük a megyék számos funkcióját*, e feladatokhoz feltehetően testületet kellene rendelni (tanács!), *önálló szakigazgatási szervet létrehozni* (ma a városi, nagyközségi tanácsok látják el a városkörnyéki feladatokat is), és így tovább. S akkor kérdés: nem támadna-e a 19 megye helyén 110–120 „kis megye”? Volna-e ebben a modellben *érdekinTEGRÁLÓ-közvetítő-érvényesítő szerepe a városkörnyéknek*? Negyven érdek, negyven érdek kontra régió-érdek?

Mindenesetre átgondolandó. S noha nyilvánvaló, hogy egy esetleges „átalakítás” irányítási, igazgatási modelljének, az egységek hatásköreinek stb. kidolgozása az illetékes szakemberek feladata, de egy ily tárgyú meditáció során legalább körvonalazni kellene az ajánlott modellt; ez némiképp próbáját is jelenthetné (l. fenn a helyi-városkörnyék-regió-érdek tisztázatlan kapcsolatát). Mivel ez a körvonalazás nem történt meg, további kérdéseink indokolatlanok. (Csak hogy érzékeltessük a problémák sokrétűségét: a jelenleg is „regionális” léptékű szakigazgatás – postaigazgatóságok, MÁV-üzletvezetőségek, áramszolgáltatás hatósági ügyei stb. – betagoLódna az „új” régiókba vagy sem?)

4. Akkor maradjon a vármegye? (Mellesleg az a tény, hogy a királyi vármegye előbb nemesi vármegyévé alakult, majd a polgári közigazgatás része lett s 40 éve együtt él a ma politikai-gazdasági rendszerével – életképességre vall!) Az előzőekből talán kitetszik: jelen sorok írója kételkedik abban (véli: alapos indokkal), hogy a társadalmi-gazdasági tér egyértelműen tagolható olyan egységekre, amelyek „adekvát” irányítási, igazgatási egységeket kívánnának meg. A megye sem ilyen egység: a megyék, a megyerendszer korrekciója

sem hozhatna sokkal jobb megfelelést, *ilyen indokkal tehát feleslegesnek tartok valamiféle átszervezést* (ami nem jelenti bizonyos területátcsatolások jogosulatlanságát!). De nem valódi egység a régió sem. Így tehát valaminő területi-tartalmi átszervezés indoka és rendezőelve nem földrajzi lenne, hanem irányítási, igazgatási, politikai stb. Addig maradjon a megye? Maradjon, a „földrajz” nem tagadja létét.

Jómagam inkább *tartalmi, szervezési változásokat tartok szükségesnek, s e változások a geográfikum szerepét is befolyásolják*. Példa erre a városkörnyékek tartalmának módosulása s ennek következményeként a városkörnyék és a térszerkezet viszonyában bekövetkezett változás. E tartalmi változásokat itt módszeresen sorra venni nincs módunk. Néhány példa, illetve alapelv:

A közigazgatás ma túldimensionált, a megye része a túlcentralizáltságnak. A közigazgatás a gazdaságirányítás, fejlesztés stb. számos feladatát felvállalja. A piaci mechanizmusok általánosabbá válása számos kérdést megoldana.

Ma egy megyehatáron lévő kenyérgyár fejlesztése gondot okozhat a megyei gazdának, ha a kenyérgyár székhelyén más megyében lakó, de mindenre képes vevők is megjelennek. „Én fizessek, más megye egye meg?” – mondja – a jelen rendszerben talán jogosan – az illetékes. S esetleg a megye közepén „fejleszt”, ahol nagyobb biztonságban van a megtermelt zsemle, kifli. Vagy szorgalmazni kezdik az „együttműködés”: ha a szomszéd megye hozzájárul a fejlesztéshez X forinttal, nekik is jut a kenyérből. Csakhogy a szomszéd kifejti: a határ másik szakaszán viszont tőlük szivárogo ki a hurka és a töpörtyű, tehát ők is elvárják a kompenzációt. Nehéz kérdések ezek, nem is nagyon „megy” az együttműködés. A geográfus – a geográfiától megfertőzött közigazgató – viszont azt tanácsolja: vegyük figyelembe a zsemle és a töpörtyű-vásárlók ide-oda utazását – persze, persze: mozgásterét –, igazítsuk ki a megyehatárokat, kevesbednek a gondok. Dehát oly nehezen méricskélhető ki, hogy annyit adjunk, amennyit kapunk, különben sem ildomos csereberélni a megyénket ... ez a megoldás sem megy. És lesz megyehatármentiség, mint gond. Ha viszont a kereskedelmünk az lenne, aminek a kereskedelemnek lenni kell, s nem „ellátási kötelezettség”, áruk elosztója stb., a helyzet alapvetően megváltozna: a pékek elégedetten dörzsölnék kezeiket: „Lám, még a szomszéd megyebéliek is a mi kenyereinket veszik!” S a megyehatárprobléma – legalábbis kereskedelmi téren – máris a múlté lenne. A példázat elmondható az egészségügyi ellátás állampolgári jogának és a szabad orvosválasztás összekapcsolásának következményeiről és sok másról. Az is nyilvánvaló, hogy ha a „megye” – a megye formális és informális vezetése – pozíciója megváltozik az újraelosztásban, máshogy alakul a megyehatár-mente helyzete is, meg a megye egész érdekképviseleti, -egyeztetési mechanizmusa is.

Aztán: szükségszerű-é, hogy a megye szolgáljon területi kereteket az ismeretterjesztésnek éppúgy, mint a múzeumi, levéltári szervezeteknek, a közművelésnek, a temetkezési vállalatoknak, a hulladékgyűjtésnek, a gyógyszerelosztásnak és így tovább? Nem kellene-é szaporítani a számát a megyéknél nagyobb területen működő, a feladat területi vetületéhez igazodó szervezeteknek? Lásd: vízügyi igazgatás, posta, MÁV, bányaműszaki felügyelőség.

Ahol a helyi önkormányzat erős, s a közigazgatásra nem tapad rá az élet minden szférája – vagy viszont –, ott a közigazgatás területi beosztása számos furcsaságot elvisel s működik

(l. az Egyesült Királyság grófságait). Burgenland vagy Tirol sem mintapéldája az ésszerű területszervezésnek, mégsem gondolnak reformjára.⁸ E kérdésben is igaz a tartalom és forma kölcsönhatása. Más tartalom mellett másként jelentkezik a területi beosztás kérdése is, a közigazgatás területi egységeinek kérdése is.

JEGYZETEK

1. *Markos Gy.* 1952: Magyarország gazdasági körzetbeosztása. Földr. Ért. 1. pp. 582–634.
2. *Krajkó Gy.* 1961: A gazdasági körzetesítés néhány elvi kérdése. Földr. Közl. 9. pp. 223–246.
3. *Kőszegi L.* 1964: A gazdasági körzetesítés néhány problémája hazánkban. Földr. Közl. 12. pp. 1–11.
4. *Tóth J.* 1978: A Dél-Dunántúl gazdasági térszerkezete. Földr. Ért. 27. pp. 205–222.
5. *Hencz A.* 1973: Területrendezési törekvések Magyarországon. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
6. *Berényi S.–Madarász T.–Toldi F.* 1975: Államigazgatási jog. Budapest.
7. *Tóth J.–Dövényi Z.–Mosolygó L.* 1975: A vonzáskörzetkutatások és a gazdasági körzetesítés kapcsolata. Földr. Közl. 23. pp. 347–354.
8. Megjegyezzük, hogy a hagyományos közigazgatás radikális reformja, a hagyományos egységek fölé rendelt egységek – tartomány, kerület stb. – majd mindig a centralizáló államhatalmat szolgálták, létrehozásukkal épp ez volt a cél is; l. pl. nálunk II. József kísérletét, vagy az abszolutizmus igazgatási intézkedéseit, a francia közigazgatási reformokat stb.

KÖZIGAZGATÁSI TERÜLETBEOSZTÁS – VÁROSKÖRNYÉKISÉG*

A II. Szekcióban elhangzott előadások és korreferátumok tematikai egységét az a tény biztosította, hogy az államjog és államigazgatás általános, elméleti kérdései (melyekről részletesen az I. Szekcióban esett szó), valamint a területfejlesztés, településfejlesztés és -tervezés konkrét problémái (a III. Szekció témája) között teremtett kapcsolatot; a *közigazgatási tevékenység és a településhálózat-fejlődés összefüggéseit vizsgálta*, több tudományág felől (államigazgatástan, politikatudomány, településtudomány, közgazdaságtan stb.) közelítve a kérdéskörhöz. Ez a többirányú megközelítés (divatos szóval élve: interdiszciplináris jelleg) a szekció munkájában nemcsak az előadók s korreferensek szakmai hovatartozásából, az előadások témájából fakadt. Az egyes előadásokon belül is természetes „gesztus” és megközelítési mód volt a rokontudományok szempontjainak érvényesítése, igényeinek kielégítése, fogalmainak, módszereinek, eredményeinek – értő! – alkalmazása. Ezzel is – talán nem is mindig tudatosan – *Bihari Ottó* tudományos tevékenysége előtt tiszteltünk; e tevékenység utolsó évtizedének egyik legjelentősebb eredménye a tudományközi kapcsolatok egy műhelyen belüli kialakítása volt, mint ahogy arra több hozzájáruló is rámutatott.

Az államigazgatás elméleti kérdései és a területfejlesztés-tervezés gyakorlata közötti „út” három „csomópontjával” foglalkozott részletesebben az II. Szekció: a helyi-területi igazgatás időszerű problémáival, a közigazgatás területi beosztásának kérdéseivel és a terület, illetve településfejlődés néhány speciális folyamatának (agglomerálódás, településegysétek képződése, a városkörnyékiség kialakulása, nagyvárosok belső egységeinek elkülönülése) igazgatási következményeivel. Ismételten s egyértelműen bebizonyosodott az érintett tevékenységek (közigazgatás, terület- és településfejlesztés, tervezés, a tágran értelmezett szolgáltatás stb.) szoros összefonódása, s így a kutatásban érdekelt tudományágak egymásrautaltsága.

A helyi igazgatásnak a helyi önkormányzat felé tett lépései fokozták a közigazgatás érdeklődését a regionális kutatások eredményei iránt. A helyi önkormányzati jellegű igazgatás ugyanis magában foglalja (amellett, hogy a demokratikus mechanizmus elvén felépülő állami szervezetrendszer önálló helyi tagozata) az állampolgárok véleményén alapuló helyi mérlegelés lehetőségét, a helyi önkormányzati szervezet átfogó ügyfelelősségét, a különböző profilú helyi szakszolgáltatásokkal kapcsolatos felelősséget. Ez a tény pedig felveti az ellátás, a szolgáltatás, a településközi vonzódás kérdéseit; a településhálózat számos sajátossága – városiasodás, hierarchia-szint, településegysétek kialakulása, vonzaskörzeti rendszer stb. – a közigazgatástudomány argumentációs eszközei közé került több korreferátumban is.

Ugyanakkor a településtudományoknak, a gazdasági geográfiának a figyelme pedig az államterület igazgatási tagolása felé fordult. Ez az érdeklődés érthető; a közigazgatás területi

---

*Első közlés: Állam, térkapcsolatok, demokrácia. – Bihari Ottó emlékülés. (Szerk.: *Csefkó Ferenc*) Pécs, 1987. p. 399–410.

beosztását, tagolódását a társadalom politikai, szervezési igényei mellett a területi munkamegosztás jellege, tehát a *térszerkezet és a településhálózat* adottságai alakítják ki, noha természetesen, hogy e területi beosztás *egyrészt* nem adja, nem adhatja pontos képét a területi munkamegosztásnak (a közigazgatás területi tagolásának saját szempontjai is vannak, mint pl. az egyes közigazgatási egységek által irányított terület vagy népességszám alsó és felső határai), *másrészt* korántsem csupán passzív leképzése a kialakításban résztvevő tényezőknek, hanem maga is visszahat a területi munkamegosztás, a társadalmi-gazdasági térszerkezet alakulására, befolyásolja a településhálózat formálódását, eszköze lehet a tudatos, tervszerű terület- és településfejlesztésnek. Ez az összefüggés a városkörnyéki igazgatási forma bevezetése, majd általánossá tételének előkészítése során egyértelművé vált; a településtudományok tényanyagát és fogalomrendszerét használták a közigazgatási szakemberek is az *új közigazgatási forma* indokolásakor. (Településegysétek egységes igazgatása, tervezése, a szoros kapcsolatban álló települések együttműködésének közös keretekbe foglalása stb.)

Nem érdektelen tehát, ha a *városkörnyéki igazgatási forma* általánossá tételéhez vezetők folyamatokat – figyelemmel a Szekcióban elhangzottakra is – ebből a szempontból áttekintjük. A hagyományos háromszintű magyar közigazgatás 1984. évi korszerűsítése annak középső szintjére irányult. E szint feladatait a közelmúltig (1969) kizárólagosan a járások töltötték be. Ezt a jogintézményt már a középkori magyar állam is alkalmazta, a járások területi beosztásának elvei s gyakorlata azonban nem volt egységes és szilárd, s ezért a *járársbeosztás* *gyakorta* változott, számos szubjektív elemet tartalmazott. Területi kereteit, központjai viszonylagos rögzülését a területi munkamegosztás elmélyülése, a fokozódó áruterelés nyomán kialakuló helyi piacközpontok „hálózatának” kiépülése, a piackörzetek kialakulása biztosította. A járárszékhelyeknek, a járások területének viszonylagos stabilitása épp a határozott profilú piacközpontokkal, kisvárosokkal („központi helyekkel”), illetve az áruterelés kibontakozásával jellemezhető területeken, a Kisalföldön, a Nyugat- és Közép-Dunántúlon figyelhető meg.

A járási beosztásnak a településhálózat alakulására gyakorolt szerepe a polgári közigazgatás kiépítése nyomán, a kiegyezés után jelentősen megnövekedett; az életre hívott járási intézmények (szolgabírói hivatal, járásbíróság, telekkönyvi hivatal, pénzügy-igazgatás, járási tisztiorvos stb.), illetve az általuk kialakított vonzás kedvező hatást gyakorolt a kereskedelmi életre, a városi szerepkörű intézmények megtelepedésére. A II. világháború utáni évek intézkedései *közelítették* az ország településhálózati-térszerkezeti adottságait s a járási beosztást. (A megyebeosztás és a megyehatárok ésszerűsítése, ezzel is kapcsolatban a járársbeosztások korrekciója stb.)

Ugyanakkor – az I. Tanácstörvény, valamint a társadalom- és gazdaságszervezésre vonatkozó intézkedések nyomán – a járások, a járárszékhelyek szerepe mind az államigazgatásban, mind a gazdaság és társadalom szervezetében, a lakosság ellátásában növekedett. A Tanácstörvény *egyenjogú taxonómiai egységként* iktatta a helyi igazgatás s a megyék közé a járásokat. A helyi igazgatási egységek számának hirtelen felduzzadása, a községek szakigazgatásának alacsony színvonala, illetve csekély hatásköre a járások hatósági tevékenységét is megnövelte, s – főként az 50-es években – az állami akarat fontos közvetítőiként, állami hatóságokként is funkcionáltak. Ugyanakkor egy sor tevékenység

szervezeti keretekbe foglalása, s közigazgatási határok között való működtetése (a kereskedelmi tevékenység „földművelésszövetkezetek” által való szervezése, a pénz- és hitelélet államosítása, s ezen intézmények járási fiókjainak kiépítése stb.) szinten növelte a járási központok jelentőségét, a járáshatárok térszerkezet-formáló szerepét.

Milyen tényezők indokolták a járási rendszer *kizárólagosságának megszüntetését a 60-as évek végén*? Az okok sokrétűek. A hozzászólók rámutattak, hogy a regionalizáció szakembereinek, a gazdasági geográfiának a tevékenysége nyomán (már az 50-es években) az ország térszerkezetének legismertebb elemeivé a „*komplex gazdasági körzetek*”, rajonok váltak. A gazdasági körzetesítéssel foglalkozók majd’ egyöntetűen vallották a rajonok és a közigazgatási beosztás összehangolásának igényét. A közigazgatástudomány művelői körében is mind általánosabbá vált az a vélemény, hogy az állami területbeosztás nem felel meg a társadalmi-gazdasági élet követelményeinek, nem igazodik az ország térszerkezetének területi egységeihez. A gazdasági körzetesítési kísérletek ismeretében az is érthető, hogy a *közigazgatástudomány szakembereinek többsége kezdetben az államigazgatás területi egységeit meghatározó térszerkezeti egységeket a komplex gazdasági körzetekben találta meg*, vagy vélte megtalálni, annak ellenére, hogy a rajonírozás elvi-módszertani kérdései és az ország körzetesítésére tett kísérletek – már születésükkor – megnyugtatóan le nem zárt viták középpontjába kerültek. A gyakorlat is igazolta, hogy *nincs direkt meghatározottság a gazdaság és a közigazgatás területi egységei között*.

Miközben azonban a közigazgatás területi beosztásának a térszerkezeti elemekre való építése általános igénnyé vált, a *regionális tudományok szakemberei adósok maradtak az ország valamennyire is elfogadott körzetbeosztásával*, majd ennek lehetősége is kérdéssé vált. Így fordult a közigazgatástudomány szakembereinek figyelme a városok-falvak (községek) között kialakult kapcsolatok, a „város és vidéke” jellegű terület egységek felé, annál is inkább, mert a város-falu kapcsolatok az ötvenes-hatvanas években általánossá, tömegessé, sokoldalúvá, szembeötlővé váltak. Több előadás taglalta, hogy a fentiekben vázoltak, valamint a járáások szerepében észlelhető változások a hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére megérelték a „városkörnyéki” igazgatás gondolatát, bevezetésének feltételeit. Az 1969-ben kísérleti jelleggel létrehozott igazgatási formát a III. Tanácstörvény intézményesítette; a 11/1971. (III. 31.) Korm. sz. rendelet előírásai szerint akkor lehet a *városkörnyéki igazgatási formát* bevezetni, ha a város és a városkörnyéki tanácsa nyilvánítandó községek között *kölcsönösen szoros társadalmi, gazdasági, ellátási, munkaerő-foglalkoztatási, földrajzi és forgalmi kapcsolatok vannak*, továbbá a községek és a város összehangolt fejlesztése különösen indokolt, hangsúlyozták többen is.

A járáások szerepének csökkenése – jelentőségük átmeneti növekedése után – más forrásokból, mindenekelőtt a községi igazgatás helyzetében bekövetkezett változásokból is táplálkozott. A közös tanácsok szervezése nyomán a községi tanácsok apparátusa nagyobb, szakképzettebb lett, egyre több hatáskör telepítését tette lehetővé a *járási tanácsok feladatainak rovására*. Csökkent az irányított egységek száma. 1971-ben megszűntek a *járási tanácsok*; a járás a megyei tanácsok végrehajtó bizottságai önálló hatáskörű szerveinek, a *járási hivataloknak illetékességi területeként* maradt fenn. A járáások összevonása, a városkörnyékek kialakítása nyomán *távolodott egymástól az ország térszerkezete és a (középfokú) közigazgatási beosztás*.

A középszintű igazgatás átfogó átszervezésének előkészítésekor a területi vonatkozások között elsőnek felmerült kérdés az volt, hogy az ország területén hol, milyen mértékben alakultak ki a „városkörnyékiség” jellemzői, vagyis „lefedhető-e” az ország területe városkörnyékekkel? Megállapítható volt, hogy az országterület 54-55%-án tekinthetők kialakultnak a városkörnyéki jellegű kapcsolatok. Kevés olyan ésszerűen kialakítható igazgatási városkörnyék van, melynek egész területére jellemző lenne a városkörnyéki kapcsolatrendszer, hangsúlyozták többen is. A városkörnyéki igazgatásra való áttérés előkészítésének időszakában azonban oly mértékben módosult a városkörnyék igazgatási tartalma, hogy eredeti kérdésünk – a településközi kapcsolatok kialakultsága, jellege lehetővé teszi-e a városkörnyéki igazgatási forma bevezetését – jelentőségét veszítette, állapította meg néhány korreferens.

Többen adtak hangot annak, hogy a városkörnyéki igazgatási forma tartalmi változásai a községi igazgatás kérdéseire vezethetők vissza. A járások megszüntetése, illetve szerepük csökkentése is ebbe a folyamatba ágyazódott, melynek célja a települések önállóságának növelése, a helyi tanácsok népképviselői, önkormányzati jellegének erősítése, a községi tanácsok hatáskörének bővítése. Nem az történt tehát, hogy a városkörnyékek (központjaik, illetve szerveik) átvették a járások feladatát, sőt azok az együttes tervezés, fejlesztés, fenntartás, pénzügyi gazdálkodás feladataival bővültek volna, hanem a járási hivatalok hatáskörének jelentékeny része a községi tanácsokhoz, kisebb része a megyei tanácsokhoz került. Ezen irányzat erősítése, garantálása az előkészítő munka során egyre inkább határozott célkitűzéssé vált, így fokozatosan „lekopott” a városkörnyéki igazgatási formáról az eredeti célkitűzések sok eleme. Így a városkörnyék-központok tanácsainak szerepe a „megyei irányításban való közreműködésre” korlátozódott; köztük s körzetük tanácsai között mellérendeltségi viszony van. A városkörnyék nem önkormányzati egység, nincs „testülete” (tanácsa), sőt nincs külön szakigazgatási szerve sem. A vázoltak után érthetően és logikusan felvetődött az ún. kétszintű igazgatás bevezetésének gondolata is, melynek néhány kérdését az egyik referátum részletesen is elemezte.

A kétszintű igazgatás bevezetésétől végül is eltekintettek: a városkörnyék fő feladata a hatósági ügyintézés. Némileg módosítja ugyan a vázolt képet, hogy a városkörnyéki igazgatás lehetőséget ad különböző együttműködések kialakítására (az együttműködés földrajzi keretei rugalmasak, s nem igazodnak szükségképp a városkörnyékek határaihoz), s ezek tárgya lehet összehangolt fejlesztési, rendezési tervek készítése, közös beruházások végzése, s közösen fenntartott intézmények, közművek üzemeltetése stb. Ezen együttműködések tapasztalatait úgyszintén több kutató érintette hozzászólásában. Ugyanakkor megállapították azt is, hogy a városkörnyékek tartalmában, céljában, jellegében bekövetkezett változások a geografikum szerepét mérséklik a középfokú igazgatásban. Egyrészt kevésbé „életbevágó” a valódi térszerkezeti egységek és a városkörnyékek egybevághóságának kérdése (vagyis a kapcsolatok lazasága következtében csekély mérvű következményekkel jár az esetleges „hibás” határmegvonás), másrészt a középszintű igazgatás területi beosztása kevésbé alakítja a valós térszerkezetet.

Az első, tájékoztató jellegű beosztási tervezetek az ÁSZI-ban készültek, s mindenekelőtt arra kerestek választ, hogy lefedhető-e az ország területe városkörnyékekkel, hozzávetőleg hány városkörnyék kialakítása válik szükségessé, hány új igazgatási központ kialakítására

lenne szükség, a várossá nyilvánítással szemben milyen kívánalmi lennének a javasolt középszintű igazgatási beosztásnak. A tervezetek kidolgozása *elsősorban település- és közlekedésföldrajzi szempontok* s természetszerűleg igazgatási megfontolások (mint pl. a városkörnyékekbe sorolt tanácsok számának – lehetőségek szerint – közigazgatásilag ésszerű határok között tartása, a megyei egységek számának lehető csekély módosítása stb.) alapján történt. Az elképzelések szerint *valamennyi városnak és városias jellegű településnek* ki kellett alakítania városkörnyékét (azzal a feltételezéssel, hogy *községi jogállású központok az átszervezésekkel egyidőben*, vagy azt rövidesen követve *városi rangot nyernek*). Miután az országban a városkörnyéki jellegű kapcsolatok kiépültsége eltérő, a városkörnyékek kialakításakor a *középfokú vonzaskörzet-hálózatra lehetett és kellett elsősorban támaszkodni*. Ugyanakkor – igazgatási, igazgatáspolitikai szempontok alapján – a kialakítandó középfokú egységek kívánatos számát 125–150-ben határozták meg. Az ekkor még hatályos OTK-kategóriák azonban nem voltak kötelező érvényűek. A javaslatok készítésének első lépcsőjeként elkészült az ország középfokú vonzaskörzeti térképe. A *vonzaskörzetet valamely város központi funkciójú intézményei által városi szolgáltatásokkal rendszeresen és szükségszerűen ellátott területekként értelmeztük*.

A középfokú vonzaskörzet-rendszer számos eleme tükröződött az *első városkörnyék-javaslatban*. Az ettől eltérő javaslatok – mindenekelőtt az ún. „alternatív körzetekre” tett ajánlások formájában – elsősorban igazgatási szempontok alapján születtek. A javaslat 140 körzetet s 12 „alternatív” körzetet tartalmazott. Az 1984-ben bevezetett változat városkörnyékeinek száma 139 volt (ami természetszerűleg nem jelenti a nagyfokú hasonlóságot).

Budapest környékének közigazgatási beosztása teljesen eltér ettől a javaslattól, ami későbbi „igazgatáspolitikai” döntés következménye. Általában csökkent az egyeztetések során az igazgatási egységek száma. Még alternatív javaslatként sem jelent meg ezen első változatban pl. Mórahalom, Tiszakécske, Sarkad körzetközponttá szervezése; „bejutásuk” azonban ma sem látszik egyértelműen indokoltnak. A tervezetben már megjelent a később megyei irányítású nagyközségnek elnevezett kategória, igen visszafogottan alkalmazva.

A területi beosztás „belső” véleményezése, s néhány „igazgatáspolitikai” döntés – mint a főváros körül kialakítható agglomerációs igazgatás gondolatának elvetése (a kérdést igen részletesen elemezte az egyik hozzászólás); a megyehatárok korrekciójáról való lemondás; a kialakítandó egységek számának limitálása – után készült 2. javaslat került a megyei tanácsokkal való előzetes tárgyalások napirendjére. Egyértelműen szembetűnő a közeledés a „megvalósított” változat felé. A 2. tervezet a legtöbb, később megvalósult elemet tartalmazta, noha ez a változat sem javasolta pl. Letenye, Tiszakécske, Mórahalom, Bátorterenye, Balatonalmádi, Sarkad körzetének kialakítását. Az „alapjavaslatból” azonban már csak Enying, Sellye, Szob és Pilisvörösvár nem vált körzetközponttá a későbbiekben. „Alternatív” javaslatként viszont tartotta még magát pl. Kunhegyes, Sásd, Putnok, Szikszó, Tokaj stb. nagyközség környéke kialakításának igénye.

Ez a területi beosztási javaslat képezte tehát alapját a megyei tanácsokkal való *egyeztetésnek*. Ezen megbeszéléseken ismertetésre kerültek a „központi” és a megyei elképzelések. Céljuk elsősorban az volt, hogy az ország egész területén hasonló elvek alapján kerüljenek kidolgozásra a városkörnyékek; másrészt ekként biztosítottuk a helyi ismeret-

teken, igazgatási megfontolásokon nyugvó javaslatok beépülését a „központi javaslatba”. E megbeszélések alapján készült el a javaslatok 3. változata, mely a vitás kérdésekben igyekezett közös nevezőre jutni, néhány esetben azonban kölcsönösen vitatott kérdések is maradtak eme változatban is. Ez képezte alapját a területi beosztás kialakítására irányuló hivatalos megbeszéléseknek. Ezek során a 3. változatban adott javaslat még módosulhatott.

A vázoltak azt látszanak bizonyítani, hogy a városkörnyéki igazgatási forma a geográfikum szerepét – legalábbis a „direkt” szerepét – csökkentette a közigazgatás területi beosztásának kialakítása során. Jónéhány esetben azonban a „regionális” szempontok, a területi szemlélet e közigazgatási beosztás új terrénumait hódítja meg. Így pl. a városokon belül az egyes városrészek között kialakult ellátási, infrastrukturális színvonalkülönbségek, igénykülönbségek sajátos helyi közösségeket alakítottak ki. Erre a térképző folyamatra reagált pl. Pécs városa 15 tanácskozási központ megszervezésével, amelyek a lakossági kapcsolatok, a helyi érdekegyeztetés és -képviselés fontos műhelyei, területi egységei – hallhattuk az egyik hozzászólótól. Növekszik az igény a településegysétek sajátos közigazgatási formáinak kialakítására, mindenekelött a budapesti agglomeráció „tér szerkezet-adekvát” igazgatására, néhány további agglomeráció igazgatási viszonyainak reformjára, esetleg egyes üdülési agglomerációk igazgatásának korszerűsítésére – fejtette ki ezzel kapcsolatos véleményét több kutató.

Noha a kétszintű igazgatás bevezetésének számos feltétele van, melyek közül jónéhány terítékre került a szekció vitájában, kialakítása azonban már nem távoli utópia. Ez nem vezet azonban földrajzi, településtudományi szempontok mellőzéséhez; sőt: az adminisztratív úton megvont határok nélkül számos feladat – intézmények működési területének kialakítása, az együttműködési megállapodások területi rendszerének meghatározása stb. – feltétlenül indokolja a térszerkezet beható ismeretét. Mindezt biztosítja az említett tudományágak egymásra utaltságát is. A *Bihari Ottó* által is szorgalmazott interdiszciplináris regionális kutatások további izmosodását a gyakorlat is megköveteli.

AZ 1984. ÉVI KÖZIGAZGATÁSI TERÜLETBEOSZTÁSI REFORM ÉS AZ ALFÖLD TÉRSZERKEZETE*

Bevezetés

A magyar gazdasági geográfia története során mindvégig megkülönböztetett figyelmet szentelt az állami területbeosztás kérdésének. Ez a figyelem érthető; a közigazgatás területi beosztását, tagolódását a társadalom politikai, szervezési igényei mellett a területi munkamegosztás jellege, tehát a *térszerkezet és a településhálózat* adottságai alakítják ki, noha természetesen, hogy e területi beosztás egyrészt nem adja, nem adhatja pontos képét a területi munkamegosztásnak (a közigazgatás területi tagolásának saját szempontjai is vannak, mint pl. az egyes közigazgatási egységek által irányított terület vagy népességszám alsó és felső határai), másrészt korántsem csupán passzív leképzése a kialakításában résztvevő tényezőknek, hanem maga is visszahat a területi munkamegosztás, a társadalmi-gazdasági térszerkezet alakulására, befolyásolja a településhálózat formálódását, eszköze lehet a tudatos, tervszerű terület- és településfejlesztésnek. Ez az összefüggés, valamint az a tény, hogy a városkörnyéki igazgatási forma bevezetése, majd általánossá tételének előkészítése során elsősorban a településtudományok tényanyagát és fogalomrendszerét használták a közigazgatási szakemberek is az új közigazgatási forma indokolásakor (településegysétes egységes igazgatása, tervezése, a szoros kapcsolatban álló települések együttműködésének közös keretekbe foglalása stb.) teszi szükségessé, hogy az 1984. januárjában bevezetett közigazgatási területi beosztást földrajzi szempontból is értékeljük.

A kérdéskör vizsgálata az Alföldön különösen tanulságos lehet, mert a településállomány csekélyebb mérvű hierarchizáltsága, a településközi kapcsolatok „rendezetlensége”, a település- és területegységek (mikrokörzetek?) határainak elmosódottsága következtében a közigazgatási határmegvonás alternatívítása nagyobb, többféle s közel azonos értékű megoldás alakítható ki. Ez labilissá is tette a területi beosztást, nagyobb teret enged a szubjektívitásnak. (A Dunántúlon is összekuszálódott a járásbeosztás az összevonások következtében, de a számbajöhető székhelyek köre eléggé egyértelműen adott, s ez stabil „panelokat” kényszerít a területi beosztás készítőire.) Másrészt az Alföld kevésbé hierarchizált települései között a közigazgatási szerepkör jelentős előny, jelentős hierarchizáló tényező; a székhely-jelleg elnyerése vagy elvesztése nagymértékben befolyásolhatja egy-egy település helyzetét a hálózatban (pl. Mezőkovácsháza vagy Szeghalom kiemelkedése szűkebb környezetéből, Jászapáti, Kunhegyes, Tiszaföldvár relatív hanyatlása).

---

* Első közlés: Alföldi Tanulmányok, XI. Békéscsaba, 1987. p. 71–96.

A városkörnyéki igazgatási forma általánossá tételéhez vezető folyamatok; a járások szerepének változásai

A hagyományos háromszintű magyar közigazgatás 1984. évi korszerűsítése annak középső szintjére irányult. E szint feladatait a közelmúltig (1969) kizárólagosan a járások töltötték be. Ezt a jogintézményt már a középkori magyar állam is alkalmazta, a járások területi beosztásának elvei s gyakorlata azonban nem volt egységes és szilárd, s ezért a járásbeosztás gyakorta változott, számos szubjektív elemet tartalmazott. Területi kereteit, központjaik viszonylagos rögzülését a területi munkamegosztás elmélyülése, a fokozódó áruterelés nyomán kialakuló helyi piacközpontok „hálózatának” kiépülése, a piackörzetek kialakulása biztosította. A járásszékhelyeknek, a járások területének viszonylagos stabilitása épp a határozott profilú piacközpontokkal, kisvárosokkal („központi helyekkel”), ill. az áruterelés kibontakozásával jellemezhető területeken, a Kisalföldön, a Nyugat- és Közép-Dunántúlon figyelhető meg.

A járási beosztásnak a településhálózat alakulására gyakorolt szerepe a polgári közigazgatás kiépítése nyomán, a kiegyezés után jelentősen megnövekedett; az életrehívott járási intézmények (szolgabírói hivatal, járásbíróság, telekkönyvi hivatal, pénzügyigazgatás, járási tisztiorvos stb.), az általuk kialakított vonzás kedvező hatást gyakorolt a kereskedelmi életre, a városi szerepkörű intézmények meglepedésére. A közlekedési kapcsolatoknak a járási határokat figyelembe vevő kiépítése, a város-falu közötti kapcsolatok erősödése a szerencsésen kialakított járásokat valóságos térszerkezeti elemekké tették (nem feledkezve meg a számos anomáliáról, melyeket pl. *Prinz Gy.* [1933], is szigorú kritikával illetett).

A II. világháború utáni évek intézkedései közelítették az ország településhálózati-térszerkezeti adottságait s a járási beosztást (a megyebeosztás és a megyehatárok ésszerűsítése, ezzel is kapcsolatban a járásbeosztások korrekciója, 10 járás megszüntetése, járási székhelyek áthelyezése stb.). Ugyanakkor – az I. Tanácstörvény, valamint a társadalom- és gazdaságszervezésre vonatkozó intézkedések nyomán – a járások, a járásszékhelyek szerepe mind az államigazgatásban, mind a gazdaság és társadalom szervezetében, a lakosság ellátásában növekedett. A Tanácstörvény önkormányzati egységgé tette a járásokat, egyenjogú taxonómiai egységként iktatva a helyi igazgatás s a megyék közé. A helyi igazgatási egységek számának hirtelen felduzzadása – az I. Tanácstörvény nyomán a korábban körjegyzőségek által igazgatott községek többségében önálló tanács alakult –, a községek szakigazgatásának alacsony színvonala, ill. csekély hatásköre a járások hatósági tevékenységét is megnövelte s – főként az 1950-es években – az állami akarat fontos közvetítőiként, állami hatóságokként is funkcionáltak. Ugyanakkor egy sor tevékenység szervezeti keretekbe foglalása s közigazgatási határok között való működtetése (a kereskedelmi tevékenység „földművelésszövetkezetek” által való szervezése, a pénz- és hitellet államosítása s ezen intézmények járási fiókjainak kiépítése, az egészségügy járási intézményeinek létrehozása stb.), néhány állami feladattá vált „szolgáltatás” decentralizálása s a járási székhelyek többségébe való eljuttatása (középfokú oktatás, szülőotthonok, mentőállomások, szakorvosi ellátás stb.) szintén növelte a járási központok jelentőségét, a járáshatárok térszerkezet-formáló szerepét. Az autóbusz-hálózat kiépítésekor is messzemenően figyelembe vették a járáshatárokat.

Milyen tényezők indokolták a járási rendszer kizárólagosságának megszüntetését a 60-as évek végén? Az okok sokrétűek:

1. A regionalizáció szakembereinek, a gazdasági geográfiának tevékenysége nyomán már az 1950-es években az ország térszerkezetének legismertebb elemeivé a „komplex gazdasági körzetek”, a rajonok váltak. A gazdasági körzetesítéssel foglalkozók majd egyöntetűen vallották a rajonok és a közigazgatási beosztás összehangolásának igényét (pl. *Markos Gy.* 1952; *Krajkó Gy.* 1961; *Tóth J.* 1978).

A közigazgatástudomány művelői körében is mind általánosabbá vált az a vélemény, hogy az állami területbeosztás nem felel meg a társadalmi-gazdasági élet követelményeinek, nem igazodik az ország térszerkezetének területi egységeihez. A gazdasági körzetesítési kísérletek ismeretében az is érthető, hogy a közigazgatástudomány szakembereinek többsége kezdetben az államigazgatás területi egységeit meghatározó térszerkezeti egységeket a komplex gazdasági körzetekben találta meg, vagy vélte megtalálni, annak ellenére, hogy a rajonírozás elvi-módszertani kérdései és az ország körzetesítésére tett kísérletek már születésükkor megnyugtatóan le nem zárt viták középpontjába kerültek. („A fejlődés a különböző szintű gazdasági régió és igazgatási egység határainak megfelelő összehangolását kívánja meg”; *Hencz A.* 1973.)

Miközben azonban a közigazgatás területi beosztásának a térszerkezeti elemekre való építése általános igényné vált, a regionális tudományok szakemberei adósok maradtak az ország valamennyire is elfogadható körzetbeosztásával, majd ennek lehetősége is kérdéssé vált (pl. *Beluszky P.* 1982, *Wiener Gy.* 1982). Így fordult a közigazgatástudomány szakembereinek figyelme a városok és falvak (községek) között kialakult kapcsolatok, a „város és vidéke” jellegű területegységek felé, annál is inkább, mert a város-falu kapcsolatok az ötvenes-hatvanas években általánossá, tömegessé, sokoldalúvá, szembeötlővé váltak. („... a területbeosztás fejlesztésének meghatározó tényezőivé a városok és a községek – mint a természetes alapegységek – váltak. A települések – az egymással való sokoldalú kapcsolatok kifejlesztésével – egy-egy összefüggő gazdasági-regionális egységet képeztek. Ezek földrajzi kiterjedése, valamint a közigazgatási határok közötti összhang biztosítása az elkövetkező évek egyik fontos feladata lesz” *Raft M.* 1979).

Míndez – valamint a járáások szerepében észlelhető változások (ld. alább) – a hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére megérlelte a „városkörnyéki” igazgatás gondolatát, bevezetésének feltételeit. Az 1969-ben kísérleti jelleggel létrehozott igazgatási formát a III. Tanácstörvény intézményesítette; a 11/1971. (III. 31.) Korm. sz. rendelet előírásai szerint akkor lehet a városkörnyéki igazgatási formát bevezetni, ha a város és a városkörnyéki tanácsra nyilvánítandó községek között kölcsönösen szoros társadalmi, gazdasági, ellátási, munkaerőfoglalkoztatási, földrajzi és forgalmi kapcsolatok vannak, továbbá a községek és a város összehangolt fejlesztése különösen indokolt.

2. A járáások szerepének csökkenése – jelentőségük átmeneti növekedése után – más forrásokból, mindenekelőtt a községi igazgatás helyzetében bekövetkezett változásokból

---

*A járáásoknak a középszintű igazgatásban betöltött kizárólagos helyzetét a 1017/1969. (IV. 29.) Korm. sz. határozat szüntette meg; a kormányhatározat szerint a községi tanácsok irányítását a járási tanács helyett városi tanács is elláthatta. 1970. január 1-jén 6 város irányítása alá került 14 községi tanács.

is táplálkozott. A közös tanácsok szervezése nyomán a községi tanácsok apparátusa nagyobb, szakképzettebb lett, egyre több hatáskör telepítését tette lehetővé a *járási tanácsok feladatainak rovására*. Csökkent az irányított egységek száma. 1971-ben megszűntek a járási tanácsok; a járás a megyei tanácsok végrehajtó bizottságai önálló hatáskörű szerveinek, a *járási hivataloknak illetékességi területeként* maradt fenn.

3. A járások összevonása, a városkörnyékek kialakítása nyomán távolodott egymástól az ország térszerkezete és a (középfokú) közigazgatási beosztás (többközpontú járások – a körmendi Szentgotthárdal, a tapolcai Sümeggel stb. –, határozott profilú vonzáskörzetek feldarabolása stb.).

A korszerűsítés előkészítésének néhány mozzanata

A középszintű igazgatás átfogó átszervezésének előkészítésekor a területi vonatkozások között elsőnek felmerült kérdés az volt, hogy *az ország területén hol, milyen mértékben alakult ki a „városkönyékiség” jellemzői*, vagyis „lefedhető-e” az ország területe városkörnyékkel?*(A városkörnyéket a városok és a környező települések társadalmi érdekazonosságot is hordozó, a lakosság napi mozgásterére jellemző kapcsolatfajtákkal, intenzív társadalmi kötésekkel szorosan egységbe fogott csoportjaként értelmeztük.) Megállapítható volt, hogy az országterület 54–55%-án tekinthetők kialakulni a városkörnyéki jellegű kapcsolatok. Kevés olyan ésszerűen kialakítható igazgatási városkörnyék van, melynek egész területére jellemző lenne a városkörnyéki kapcsolatrendszer. Jelentékeny területen (pl. Lenti, Tab, Sárbogárd, Heves, Tiszafüred, Szeghalom, Sarkad, Encs stb. környéke) pedig nem alakult ki a „városkönyékiség”. Az Alföld – sűrűbb városhálózata, városainak nagy kiterjedésű igazgatási területe következtében – e téren nincs hátrányos helyzetben a Dunántúllal szemben.

A városkörnyéki igazgatásra való áttérés előkészítésének időszakában azonban oly mértékben módosult a városkörnyék igazgatási tartalma, hogy eredeti kérdésünk – a településközi kapcsolatok kialakultsága, jellege lehetővé teszi-e a városkörnyéki igazgatási forma bevezetését – jelentőségét veszítette.

A városkörnyéki igazgatási forma tartalmi változásai a községi igazgatás kérdésére vezethetők vissza. A járások megszüntetése, illetve szerepük csökkenése is ebbe a folyamatba ágyazódott, melynek célja a települések önállóságának növelése, a helyi tanácsok népképviselői, önkormányzati jellegének erősítése, a községi tanácsok hatáskörének bővítése. Nem az történt tehát, hogy a városkörnyékek (központjaik ill. szerveik) átvették a járások feladatát, sőt azok az együttes tervezés, fejlesztés, fenntartás, pénzügyi gazdálkodás feladataival bővültek volna, hanem a járási hivatalok hatáskörének jelentékeny része a községi tanácsokhoz, kisebb része a megyei tanácsokhoz került. Ezen irányzat erősítése, garانتálása az előkészítő munka során egyre inkább határozott célkitűzéssé vált, így fokozatosan „lekopott” a városkörnyéki igazgatási formáról az eredeti célkitűzések

*A szerző akkori munkahelyén, az Államigazgatási Szervezési Intézetben maga is résztvett az átszervezés előmunkálataiban, területbeosztási javaslatok készítésében, az ezzel kapcsolatos sokoldalú konzultációkban.

sok eleme (ld. az 1017/1969. Korm. sz. határozatot, ill. pl. *Madarász T.* 1973).

Így a városkörnyék-központok tanácsainak szerepe a „megyei irányításban való közreműködésre” korlátozódott, köztük s körzetük tanácsai között *mellérendeltségi viszony* van. A városkörnyék nem önkormányzati egység, nincs „testülete” (tanácsa), sőt nincs külön szakigazgatási szerve sem.

A vázoltak után érthetően és logikusan felvetődött az ún. kétszintű igazgatás bevezetésének gondolata is (a helyi tanácsok s a megyei tanácsok között semmiféle közvetítő szint nem működne). Ezt távlati célkitűzésként az MSZMP Központi Bizottsága állásfoglalása is tartalmazza: „*A községi tanácsok önállóságának, felelősségének erősítésével fokozatosan meg kell teremteni a feltételeket ahhoz, hogy a községeket is közvetlenül a megyei tanácsok irányítsák*” (in *Papp L.* 1983).

A kétszintű igazgatás bevezetésétől végül is eltekintettek, mert „a vizsgálatok, elemzések azt igazolták, hogy a szükséges feltételek hiányában most még nem lehet azt a célt teljeskörűen megvalósítani, ugyanakkor jelentősen meg lehet közelíteni” (*Papp L.* 1983). A városkörnyék fő feladata a hatósági ügyintézés (ezen belül is elsősorban a másodfokú ügyintézés), ami viszont csak ritkán teszi szükségessé a székhely felkeresését. Némileg módosítja ugyan a vázolt képet, hogy a városkörnyéki igazgatás lehetőséget ad különböző együttműködések kialakítására (az együttműködések földrajzi keretei rugalmasak s nem igazodnak szükségképp a városkörnyékek határaihoz), s ezek tárgya lehet összehangolt fejlesztési, rendezési tervek készítése, közös beruházások végzése s közösen fenntartott intézmények, közművek üzemeltetése stb. Ez azonban lehetőség, s nem kötik a városkörnyék területi kiterjedéséhez. Mindez ténymegállapítás, nem a bevezetésre került igazgatási forma tartalmi kritikája.

Megállapítható: *a városkörnyékek tartalmában, céljában, jellegében bekövetkezett változások a geofikum szerepét mérséklik a középfokú igazgatásban.* Egyrészt kevésbé „életbevágó” a valódi térszerkezeti egységek és a városkörnyékek egybevághóságának kérdése (vagyis a kapcsolatok lazasága következtében kevésbé súlyos következményekkel jár az esetleges „hibás” határmegvonás), másrészt a középszintű igazgatás területi beosztása kevésbé alakítja a valós térszerkezetet. Az első, tájékozódó jellegű beosztási tervezetek az ÁSZI-ban készültek, s mindenekelőtt arra kerestek választ, hogy lefedhető-e az ország területe városkörnyékekkel (ld. előbb), hozzávetőleg hány városkörnyék kialakítása válik szükségessé, hány új igazgatási központ kialakítására lenne szükség, a várossá nyilvánítással szemben milyen kívánalmi lennének a javasolt középszintű igazgatási beosztásnak.

A tervezetek kidolgozása elsősorban település- és közlekedésföldrajzi szempontok s természetszerűleg igazgatási megfontolások (mint pl. a városkörnyékekbe sorolt tanácsok számának – lehetőségek szerint – közigazgatásilag ésszerű határok közt tartása, a megyei egységek számának lehető csekély módosítása stb.) alapján történt. Az elképzelések szerint *valamennyi városnak és városias jellegű településnek* ki kellett alakítani a városkörnyékét (ha ezt a településhálózati helyzet egyáltalán lehetővé tette), azzal a feltételezéssel, hogy *a községi jogállású központok az átszervezésekkel egyidőben, vagy azt rövideken követve városi rangot nyernek.* Miután a városkörnyéki jellegű kapcsolatok kiépültsége eltérő az országban (ld. fenn), *a városkörnyékek kialakításakor a középfokú vonzáskörzet-hálózatra lehetett és kellett elsősorban támaszkodni.* Ugyanakkor – igazgatási, igazgatáspolitikai

szempontok alapján – a kialakítandó középfokú egységek kívánatos számát 125–150-ben határozták meg. Az ekkor még hatályos OTK-kategóriák azonban nem voltak kötelező érvényűek. A javaslatok készítésének első lépcsőjeként elkészült az ország középfokú vonzaskörzeti térképe* (az Alföldre, ld. 1. ábra).

1. ábra. Az Alföld középfokú vonzaskörzet-hálózata

1 = a középfokú vonzás központjai; 2 = részleges középfokú vonzasközpontok; 3 = vonzásirányok;
4 = többirányú vonzódás; 5 = vonzaskörzet-határ

A vonzaskörzetet valamilyen város központi funkciójú intézményei által városi szolgáltatásokkal rendszeresen és szükségszerűen ellátott területként értelmeztük (ezen értelmezésből következik, hogy a vonzaskörzetek alakításában a termelési kapcsolatoknak nem

*Elkészítéséhez rendelkezésre álltak a közlekedési lehetőségeket elemző térképek és adatok, egyes ágazati vonzaskörzetek adatai (egészségügyi, igazgatási, ingázási kapcsolatok), egyes további felmérések információi, számos vonzaskörzet-vizsgálat) részben a szerző észak-tisztántúli, tiszafüredi, hevesi, szerencsi stb. vizsgálatai, más szerzők hegyaljai, debreceni, dombóvári, szekszárdi, tapolcai, kiskőrösi stb. kutatásai) s az előkészítő munka során egyes megyékben végzett adatgyűjtés, ill. személyes információ-gyűjtés.

kívántunk szerepet juttatni), korábbi gyakorlatunkkal szemben azonban lehatárolásukkor a munkaerővonzás-körzeteket figyelembe vettük. A vonzáskörzeti térkép szükségszerűen egyszerűsített, *nem tekinthető az ország vonzáskörzet-rendszere térképének*. Ezt az egyszerűsítést a gyakorlati célkitűzés indokolja, megengedhetővé teszi (és a rendelkezésünkre álló adatok egyébként sem tettek volna lehetővé komplexebb ábrázolást).

Az egyszerűsítés kiterjedt:

– a vonzáskörzetek hierarchiájára; térképünk csak a *középfokú vonzás téregységeit tartalmazza*;

– nem kívánja a *vonzás intenzitását* ábrázolni (erre a vállalt cél érdekében nincs is szükség);

– a vonzásból való részesedés alapján *nem különít el övezeteket*, hanem a *középfokú vonzáskapcsolatokkal való többségi részesedés alapján vonalszerű határokkal jelöli ki a vonzáskörzeteket*, ill. feltünteti a fenti egyszerűsítések ellenére egyértelműen egyik központ vonzáskörzetébe sem sorolható, több irányba vonzó területet.

A középfokú vonzáskörzet-rendszer számos eleme tökröződik az *első városkörnyék-javaslatban** (2–7. ábrák „A” variánsai; készült az ÁSZI-ban a szerző tervei alapján). Az ettől eltérő javaslatok – mindekelőtt az ún. „alternatív körzetekre” tett ajánlások formájában – elsősorban igazgatási szempontok alapján születtek. Így a túlságosan nagy kiterjedésű vonzáskörzeteket igyekeztünk a lehetőség szerint redukálni. E változatban Budapest környékére még speciális igazgatási megoldást javasoltunk, s – erősen korlátozott számban – megyehatár korrekciókkal is számoltunk. A javaslat 140 körzetet s 12 „alternatív” körzetet tartalmazott; az 1984-ben bevezetett változat városkörnyékeinek száma 139 volt (ami természetesen nem jelenti a nagyfokú hasonlóságot).

E térkép számos, később megvalósult elemet tartalmazott, például jó néhány korábbi járási székhely „rehabilitációját”, korábban középfokú igazgatási szerepkörrel nem rendelkező települések „kiemelését” – az Alföldön pl. Tiszavasvári, Balmazújváros, Kiskunmajsa, Kunszentmiklós –, a városkörnyékek határszakaszait. Természetesen legalább ennyi eleme „nem jött be” a javaslatnak. Mindenekelőtt Budapest környékének közigazgatási beosztása teljesen eltér a javaslatától (ami későbbi „igazgatáspolitikai” döntés következménye). Az egyeztetések során általában csökkent az igazgatási egységek száma.

Ezen változások közül utólag indokoltnak látszik pl. Solt kiesése az aspiránsok közül, néhány megoldás azonban vitatható (pl. Sellye, Tokaj, Sásd kiesése). Még alternatív javaslatként sem jelent meg ezen első változatban pl. Mórahalom, Tiszakécske, Sarkad körzetközponttá szervezése; „bejutásuk” azonban ma sem látszik egyértelműen indokoltnak. A tervezetben már megjelent a később megyei irányítású nagyközségnek elnevezett kategória, igen visszafogottan alkalmazva.

A területi beosztás „belső” véleményezése s néhány „igazgatáspolitikai” döntés – mint a főváros körül kialakítható agglomerációs igazgatás gondolatának elvetése, a megyehatárok korrekciójáról való lemondás, a kialakítandó egységek számának limitálása – után készült második javaslat (2–7. ábrák „B” variánsa) képezte alapját a megyei tanácsokkal való előzetes egyeztetésnek.

*A továbbiakban is a javaslatok Alföldre vonatkozó részét illusztráljuk.

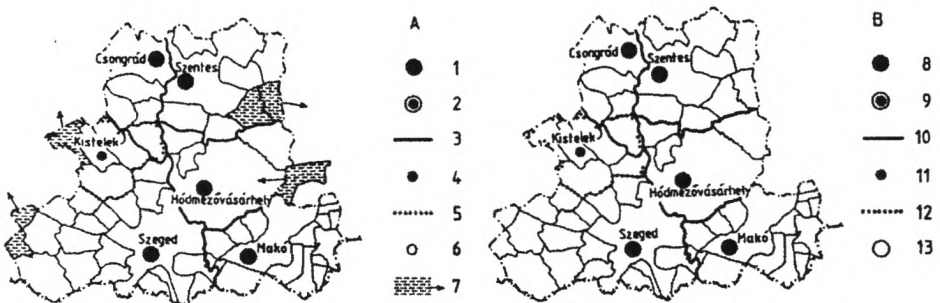
Egyértelműen szembetűnő a közeledés a „megvalósított” változat felé. A második tervezet a legtöbb, később megvalósult elemet tartalmazta, noha ez a változat sem javasolta – még alternatív javaslatként sem – Letenye, Tiszakécske, Mórahalom, Bátorterenye, Balatonalmádi, Sarkad körzetének kialakítását. Az „alapjavaslatból” azonban már csak Enying, Sellye, Szob és Pilisvörösvár nem vált körzetközponttá a későbbiekben. „Alternatív” javaslatként viszont tartotta még magát pl. Kunhegyes, Sásd, Putnok, Szikszó, Tokaj stb. nagyközségkörméke kialakításának igénye.

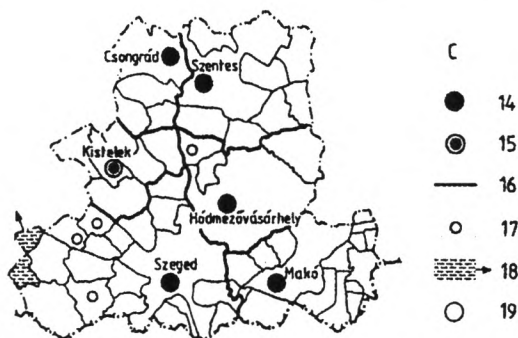
Ez a területi beosztási javaslat képezte alapját a megyei tanácsokkal való *előzetes egyeztetésnek*. Ezen egyeztetéseken ismertetésre kerültek a „központi” és a megyei elképzelések; céljuk elsősorban az volt, hogy az ország egész területén hasonló elvek alapján kerüljenek kidolgozásra a városkörnyékek; másrészt ekként biztosítottuk a helyi ismereten, igazgatási megfontolásokon nyugvó javaslatok beépülését a „központi javaslatba”. *E megbeszélések alapján készült el a javaslatok harmadik változata (2–7. ábrák „C” variánsa)*. E javaslatban a vitás kérdésekben igyekeztünk közös nevezőre jutni, néhány esetben azonban kölcsönösen vitatott kérdések is maradtak eme változatban is. Ez a változat képezte alapját a *területi beosztás kialakítására irányuló hivatalos megbeszéléseknek*. Ezek során a harmadik változatban adott javaslat még módosulhatott.

A területi beosztás kialakulása az alföldi megyékben; a városkörnyékek földrajzi értékelése

1. Csongrád megye

Csongrád megye tiszántúli részén, ill. Csongrád környékén a városkörnyékek kialakításának lehetőségei eléggé egyértelműen adóttak, a különböző javaslatok között eltérés nem volt, a végleges beosztás is ezeknek megfelelően készült. A városkörnyéki igazgatás jobban igazodhatott a településhálózati egységekhez, mint a korábbi járási beosztás (Hódmezővásárhely és Csongrád szerepet kapott a középfokú igazgatásban).

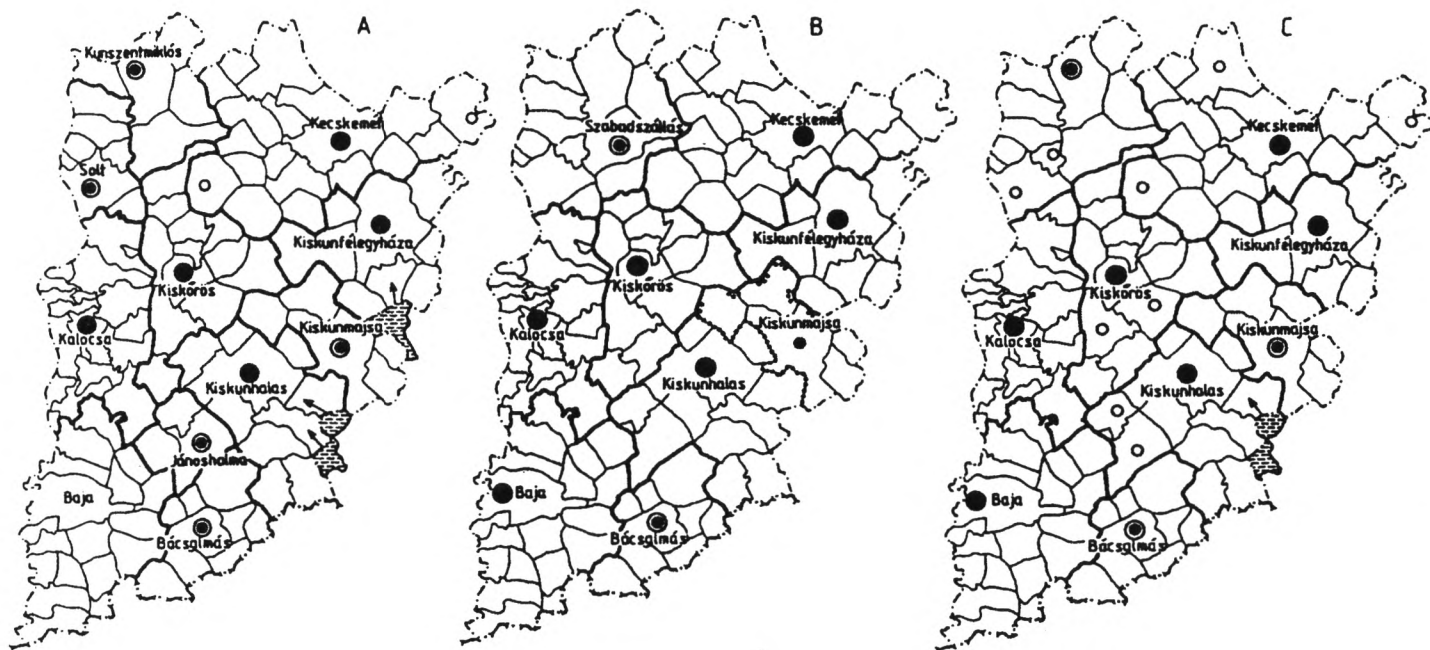
2. ábra. Csongrád megye közigazgatási beosztása az első (A) és a második „központi” elképzelés szerint (B), valamint a „központi” és a megyei elképzelések egyeztetése után (C)

„A” variáns: 1 = környékközpontnak javasolt város; 2 = környékközpontnak javasolt nagyközség; 3 = város- és nagyközség-környék határa; 4 = „alternatív” környékközpont; 5 = „alternatív” környékhatár; 6 = közvetlen megyei irányítású nagyközség; 7 = megyehatár-módosítások
 „B” variáns: 1 = városkörnyék-központ; 2 = nagyközségkörnyék-központ; 3 = város- és nagyközségkörnyék határa; 4 = „alternatív” nagyközségkörnyék-központja; 5 = „alternatív” nagyközségkörnyék határa
 „C” variáns: 1 = városkörnyék-központ; 2 = nagyközségkörnyék-központ; 3 = város- és nagyközségkörnyék határa; 4 = közvetlen megyei irányítású nagyközség; 5 = megyehatár-korrektúra

A megye Tisza jobb parti része a XX. századig Szeged, ill. a vele közigazgatásilag egyesített Kiskundorozsma tanyavilága volt, vagy abból kivált tanyaközség. A terület nagy része csak a II. világháború után vált le közigazgatásilag Szegedről, szerveződött tanyaközségekbe. Középfokú központjuk továbbra is Szeged. Csupán Kisteleken indult meg – igen szerény méretű – városiasodás. A viszonylag nagy kiterjedésű területen (25 község, 21 tanács, 250 ezer lakos) célszerűnek látszott Szeged „tehermentesítésére” további igazgatási központokat keresni. Ezért javasolták a „központi” elképzelések Kistelek körzetközponttá szervezését, ami végül a településhálózat-fejlesztés célkitűzéseivel is egyezik, akkor is, ha Kistelek vonzáskörzete Szeged felé nyitott. Egyetlen „központi” javaslat sem tartalmazta viszont Mórahalom nagyközség-környékének kialakítását; ez kifejezetten „megyei igény” volt. Településtudományi szempontok nem is indokolják a döntést. Az ötvenes évekig közigazgatásilag Szegedhez tartozó Mórahalom városi szerepkörrel nem rendelkezik; a megyeszékhely munkaerővonzása, városi intézményeinek vonzása egyaránt kiterjed Mórahalomra és nagyközség-környékének községeire (2. ábra).

2. Bács-Kiskun megye

A megyére a mezővárosok-tanyák együttese volt a jellemző a XX. század elején is, csak a Duna mentén alakultak ki szabályos falvak, jelentős vonzáskörzettel rendelkező, dunántúli jellegű városok (Kalocsa, Baja). A tanyavilágból fokozatosan közigazgatásilag önállósultak egyes községek; különösen gyors volt e folyamat 1945–1952 között. Szabályosnak tűnő községállomány alakult ki, ám az ún. tanyaközségek lakóinak túlnyomó többsége továbbra is tanyákon élt, a falumagok vontatottan alakultak ki.

3. ábra. Bács-Kiskun megye közigazgatási beosztása az első (A) és a második „központi” elképzelés szerint (B), valamint a „központi” és a megyei elképzelések egyeztetése után (C).

A magyarázatot ld. a 2. ábránál

1984 januárjában a korábbi igazgatási beosztáshoz képest négy új középfokú igazgatási körzet, ill. központ alakult ki. Bácsalmás korábban járási székhely volt; Kiskunmajsza városias fejlődése szerény ugyan, de hagyományos központja – részben „anyatelepülése” a környék néhány községének. Vitatott volt azonban Kunszentmiklós és Tiszakécske környékének területi beosztása:

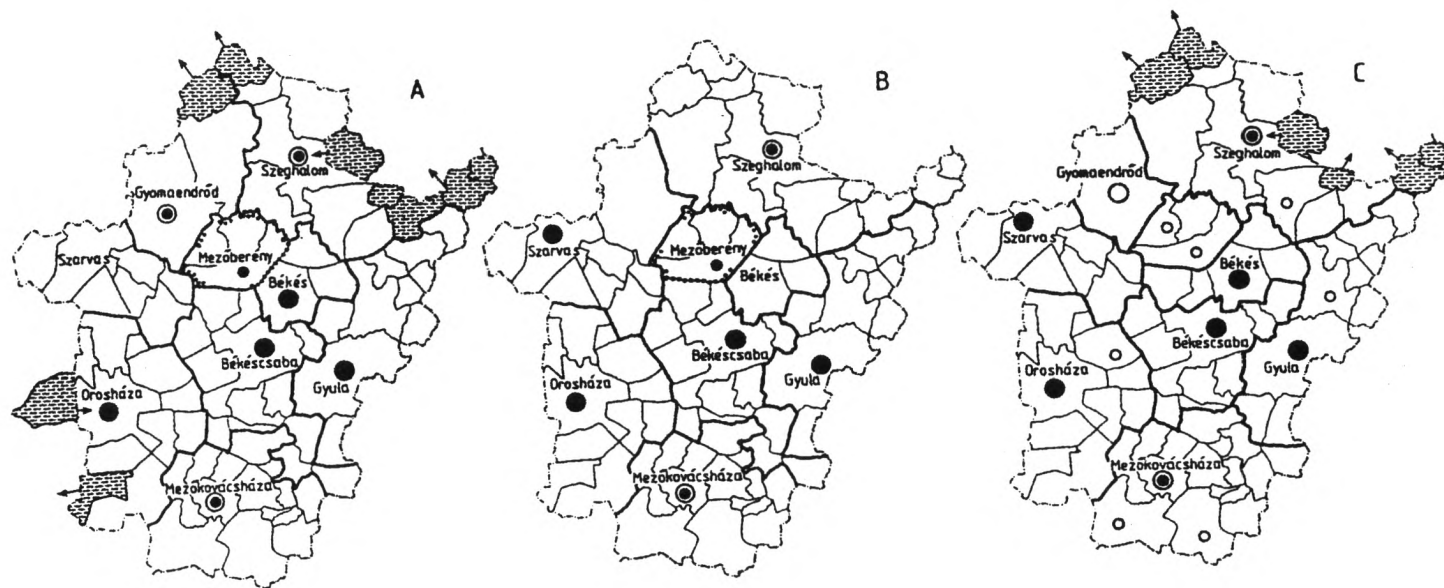
– *Kunszentmiklós környékén* – néhány tanyaközségtől eltekintve – kismezővárosok, nagyfalvak találhatók. Köztük igen lazák a településközi kapcsolatok, egyértelmű centruma nincs a területnek. E községek Budapest, Kecskemét, Dunaújváros felé egyaránt vonzódnak. A dunavecsei járás megszüntetése után Kalocsa, ill. Kecskemét volt járási székhelyük. A városkörnyéki igazgatásra való áttéréskor szükségesnek látszott önálló középfokú igazgatási egység(ek) kialakítása, központja(ik) azonban vitatott(ak) volt(ak). Az első változatban még Solt is körzetközpontként szerepelt. A központok számának csökkentésekor a két korábban javasolt körzetet összevontuk, központjául azonban Szabadszállást javasoltuk. Szabadszállás központtá választása esetén Solt és Fülöpszállás is a körzethez kerültek volna. Mivel a településhálózat-fejlesztési elképzelésekben Kunszentmiklós várossá fejlesztése szerepel – ezt támogatandó –, a nagyközségkörnyék központja is ide került. Környékét továbbra is az erős centripetális hatások jellemzik.

– Tiszakécske fejlődését kívánták segíteni nagyközségkörnyéki központtá szervezésével. *Ezt a döntést a településhálózati adottságok nem indokolták*, egyetlen „központi” javaslatban sem szerepelt. Városias funkciói hiányosak, nagyközségkörnyéki falvai Kecskemét felé vonzódnak. E tényen Tiszakécske várossá nyilvánítása sem változtatott. *Jánoshalma* körzetközponttá szervezése csupán az első változatban szerepelt, közvetlen megyei irányítása azonban indokolt lehetett volna (3. ábra).

3. Békés megye

A megye településhálózata a középszintű igazgatás területi beosztásának sokféle megoldását teszi lehetővé. Különösen a volt mezőkovácsházi járás területére, a Békéscsaba-Békés-Gyula városhármas városkörnyékeinek kialakítására, Gyomaendrőd besorolására született sokféle elképzelés. *Gyomaendrőd* pl. az első „központi változatban” körzetközpontként szerepelt, majd maga is a szarvasi városkörnyék része, végül körzet nélküli várossá szervezését javasoltuk. Úgy tűnik, talán ez lett volna a településhálózati adottságoknak leginkább megfelelő megoldás, különösen Dévaványa közvetlen megyei irányítású nagyközséggé szervezése esetén. Szeghalom és Szarvas helyzete eléggé egyértelműen adott volt, legfeljebb városkörnyékük kiterjedése volt kérdéses (Gyomaendrőd sorsa, esetleges megyehatár-korrekciók).

Dél-Békés várostalan körzet volt a közelmúltig; a településállomány alig hierarchizálódott, a kisvárosi szerepkör szétforgácsolódott Mezőkovácsháza és Battonya, de még Mezőhegyes és Medgyesegyháza között is. Mezőkovácsháza városi szerepkörének bővülését épp a közigazgatási szerepkör segítette, Battonya fejlődését viszont a járási székhely szerepkör elvesztése hátráltatta (miközben néhány járási intézmény továbbra is Battonyán működött). Dél-Békést Orosháza, Békéscsaba és Gyula vonzáskörzete is többszörösen átfedi. Felmerült Battonya, sőt Medgyesegyháza körzetközponttá szervezésének lehetősége

4. ábra. Békés megye közigazgatási beosztása az első (A) és a második „központi” elképzelés szerint (B), valamint a „központi” és a megyei elképzelések egyeztetése után (C).
A magyarázatot ld. a 2. ábránál

is, végül egyetlen városkörnyék került kialakításra, *Mezőkovácsháza* székhellyel; *Battonya* és *Mezőhegyes* közvetlen megyei irányítású község lett. Ez a megoldás megnyugtató, hozzájárulhat egy tisztultabb, rendszerezettebb településközi kapcsolatrendszer kialakulásához s biztosítja *Battonya*, *Mezőhegyes* fejlődését is.

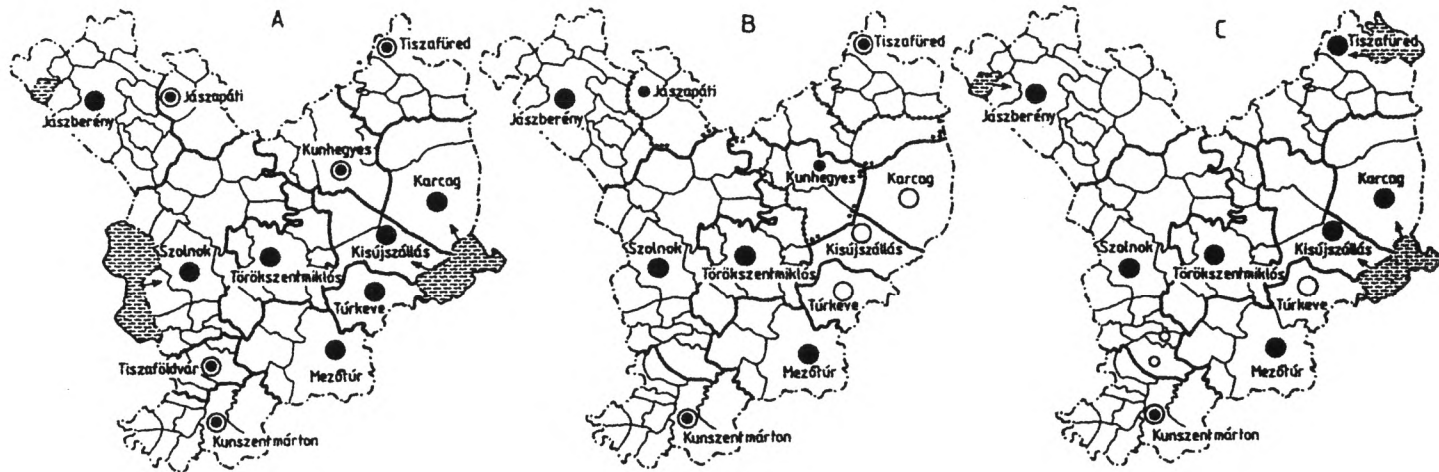
A „közép-békési centrumok” s környékük között bonyolult településközi kapcsolatrendszer alakult ki, ennek közigazgatási határokkal való követése nem lehetséges, eleve kompromisszumokra kell felkészülnünk. Mindenesetre nyilvánvaló volt, hogy *Békéscsaba* szerepét növelni kell a középfokú igazgatásban, s a három város környékét elkülönítetten kell kialakítani.

Kevésbé volt egyértelmű *Mezőberény* és *Sarkad* optimális helye az új közigazgatási rendszerben, *Mezőberény* vonzáskörzetre alig tett szert, ám maga is kisvárosi szerepkört betöltő, meglehetősen autonóm település. Ez indokolta volna önálló körzet kialakítását, ám a „természetes” hinterlandja igen kis kiterjedésű (Csárdaszállást, Köröstarcsát foglalja magában). Végül közvetlen megyei irányítású nagyközséggé szervezése megfelelő megoldásnak látszik. *Mezőberény* – a változó várossányilvánítási gyakorlat közepette – joggal pályázhat a közeljövőben a városi rangra is, ami végérvényesen megoldható közigazgatási hovatartozását. *Sarkad* rendelkezik némi városias szerepkörrel, a múltban volt járási székhely is, de a „központi” elképzelésekben nem bukkan fel körzetközponttá szervezésének igénye. Ezt megítélésünk szerint az igazgatási szükségletek sem indokolják, noha néhány község – *Geszt*, *Mezőgyán* – kétségtelenül távolabb fekszik *Gyulától* (35–41 km). A döntés, amely végül körzetközponttá tette *Sarkadot*, hozzájárulhat e település városias fejlesztéséhez, ami önmagában üdvözlendő. Kérdés, hogy *Mezőberény* vagy *Gyomaendrőd* ilyen igényét időben nem kellene-e előbbre sorolni (4. ábra).

4. Szolnok megye

Szolnok megyére ugyancsak a mezővárosi-tanyai településrend volt a jellemző, „szabályos” falvak csak a Tisza-menti sávban alakultak ki. Egészen sajátos volt a *Nagykunság* településhálózata: vonzáskörzet nélküli (illetve saját tanyavilágukra kiterjedő vonzással rendelkező) kis mezővárosok sora helyezkedett el egymás mellett. Közülük *Karcag*, *Kisújszállás*, *Túrkeve*, *Mezőtúr* városi rangot nyert, de a középfokú igazgatásban nem játszottak szerepet. A hatvanas-hetvenes évek járásösszevonásai irracionális igazgatási beosztást eredményeztek (a szolnoki járás terjeszkedése a volt *kunhegyesi* járás területére). A *nagykun* városok, *Kunhegyes*, *Tiszaföldvár*-(*Martfű*), *Jászapáti* közigazgatási helyzete, megítélése volt vitatott az előkészítés során. „Menet közben” a középfokú igazgatási egységek száma – feltehetően első renden közigazgatástechnikai indokkal csökkent. „Kiesett” a jelöltek közül *Jászapáti* (elfogadhatóan); *Karcag*, *Kisújszállás* és *Mezőtúr* viszont városkörnyékhez jutott, igaz, ezek a városkörnyékek csupán egy-két tanácsra terjednek, s e kis városkörnyékek belső kapcsolatai is lazák. *Kisújszállás*, *Karcag* városkörnyékének kialakítása azzal járt, hogy *Kunhegyes* is kiesett a jelöltek közül, noha e település néhány központi funkciót ellát, valaha járási székhely volt, s a településhálózat-fejlesztés által nem támogatva is kialakított szerény középfokú vonzáskörzetet. Mellőzése vitatható.

A kialakított igazgatási egységek létesítésén túl felmerült *Tiszaföldvár* városi jogú nagy-

5. ábra. Szolnok megye közigazgatási beosztása az első (A) és a második „központi” elképzelés szerint (B), valamint a „központi” és a megyei elképzelések egyeztetése után (C).

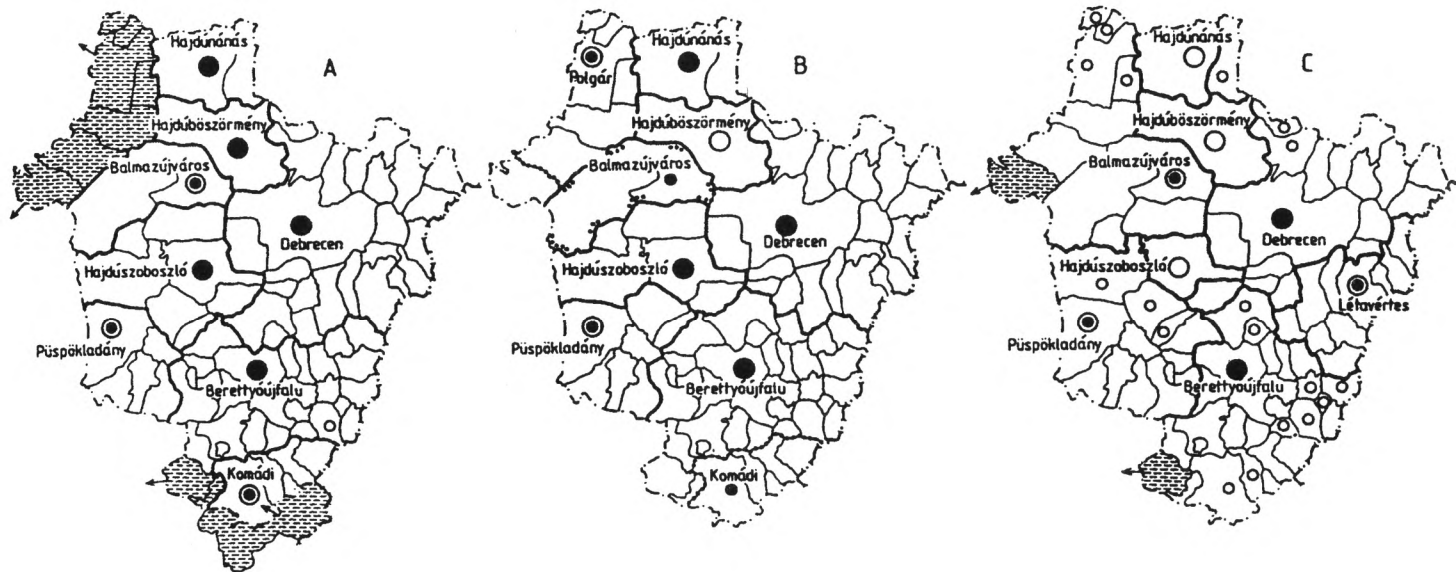
A magyarázatot ld. a 2. ábránál

községgé szervezése is. Tiszaföldvár hanyatlása, Martfű gyors növekedése nyomán ez a terület a megye településhálózat-fejlesztésének állandóan nyitott kérdése. Régi terv a két település egyesítése, várossá nyilvánítása. Statisztikailag érett volna a két település együtt a városi rangra, azonban közöttük inkább taszítás, mint vonzás alakult ki; kialakítható vonzáskörzetük is kicsiny. Megyei irányítású nagyközséggé szervezésük azonban indokolt lett volna. Feltűnő, hogy a megye nem élt a megyei irányítású nagyközségek kialakításának lehetőségével, noha ez az igazgatási forma jól megfelelné a megye településhálózati adottságainak (5. ábra).

5. Hajdú-Bihar megye

A megye hajdúsági részén a Szolnok megyeihez hasonló településhálózat alakult ki, az országhatár mentén közép- és kistelepülésszerkezet. A Tiszamente, a Hortobágy és a Hajdúság közigazgatási beosztása nagyfokú bizonytalanságot mutatott, a laza településközi kapcsolatok, a kohézió hiánya miatt optimális megoldás nem volt kialakítható.

A megyére adott első javaslatunk még megyehatár-korrekciókkal is számolt. Ezért az egykori polgári járás egészét más megyék középszintű központjaihoz kívánta besorolni (Egyeket és Tiszacsegét Tiszafüredhez, Polgárt, Görbeházát pedig Leninvároshoz). Ugyanakkor javasoltuk Békés megye néhány határmenti községének – Körösújfalun, Zsadányon, Biharugrán és Körösnagyharsányon – Hajdú-Bihar megyéhez való csatolását; ez indokolta volna Komádi körzetközponttá szervezését. A korábbi igazgatási központok mellett javasoltuk Balmazújváros városkörnyékének kialakítását, Hajdúböszörmény viszont nem vált volna középszintű igazgatási központtá. A második változatban mindenekelőtt a megyehatárokat „szentségéből” fakadó következtetéseket kellett levonni, a volt polgári járás igazgatására javasoltuk Polgár közigazgatási szerepének visszaállítását. Kérdéssé vált Komádi „előrelépése”, miután nem lehetett az említett Békés megyei községek átcsatolásával számolni. A megyei „ellenjavaslat” szembeötlően törekedett Debrecen városkörnyékének erőteljes megerősítésére. E célból kívánt Létavértes és Nyíradony központtal városkörnyéket szervezni (felmerült Derecske körzetének kialakítása is, ez esetben Létavértes nem vált volna központtá). Hajdúnánás helyett Hajdúböszörmény vált volna városkörnyék-központtá. E tervszerint Debrecen városkörnyékéhez mindössze 5 tanács 6 községe tartozott volna. A „központi” és a megyei elképzeléseket összegezni kívánó változat több szempontból elfogadta a megyei javaslatot, kivéve Nyíradony központtá szervezését. A hajdúvárosok köré nem kívánt városkörnyéket kialakítani. Az elfogadott területbeosztás végül is a második változathoz „lépett vissza”; Létavértes nem vált környék-központtá, viszont Hajdúnánás és Hajdúszoboszló „kapott” városkörnyéket. Jelentősebb eltérés csupán az által maradt fenn, hogy Polgár nem vált körzet-központtá. A Hajdúság és a Hortobágy területén három városkörnyék – a hajdúnánási, a balmazújvárosi és a hajdúszoboszlói – egy „szóló” város, Hajdúböszörmény és két megyei irányítású nagyközség – Polgár, Hajdúdorog – osztozik. A megoldás – mint ezen a területen minden megoldás – vitatható. Balmazújváros – noha 17 ezer lakosú település – a központi szerepkör tradíciójával, városi funkciókkal nem rendelkezik; a nagyközség-környékébe sorolt, Hortobágyon túli községek nem tartanak fenn kapcsolatot Balmazújvárossal, annál intenzívebben von-

6. ábra. Hajdú-Bihar megye közigazgatási beosztása az első (A) és a második „központi” elképzelés szerint (B), valamint a „központi” és a megyei elképzelések egyeztetése után (C).
A magyarázatot ld. a 2. ábránál

zódnak a Szolnok megyei *Tiszafüred* felé. A hajdúnánási városkörnyéket tulajdonképp egyetlen község, Görbeháza alkotja (Polgár és Hajdúdorog közvetlen megyei irányítású nagyközség). A nánási városkörnyék igazgatásilag is több szempontból Hajdúböszörmény felé vonzódik. Szerencsésebbnek tűnt volna a volt polgári járás újbóli életrehevása, Balmaújváros megyei irányítású nagyközséggé szervezése (6. ábra).

6. Szabolcs-Szatmár megye

Az Alföld többi megyéjével szemben Szabolcs-Szatmárban közép- és kistelepülésszerkezet alakult ki, határozott, markáns vonzásterületű központokkal, noha ezek elsősorban „központi helyek” voltak a közelmúltig. Az elmúlt évtizedek járásösszevonása itt is egy sor „elhagyott” járási székhelyet eredményezett (Baktalórántháza, Csenger, Nagykálló, Mándok, Gáva, Tiszalök). A reform előkészítése során a kérdés tulajdonképp az volt, hogy mennyire „lépjen vissza” a középfokú igazgatási beosztás a korábbi állapot felé.

7. ábra. Szabolcs-Szatmár megye közigazgatási beosztása az első (A) és a második „központi” elképzelés szerint (B), valamint a „központi” és a megyei elképzelések egyeztetése után (C).
A magyarázatot ld. a 2. ábránál

Az első változat még javasolta Csenger város-környékének kialakítását, s megfontolásra ajánlotta Záhony, Baktalórántháza és Nagykálló körzetének megszervezését. A második változatban – az egységek számának csökkentésére törekedve – már csak a *nagykállói városkörnyékre tett javaslat maradt fenn* a korábban említettek közül, a túlságosan nagy nyíregyházi körzet „tehermentesítésére”. A megyei elképzelésekben viszont ismét felmerült az előbbi egységek kialakításának igénye, sőt a valamikori gávai járás feltámasztása, esetleg nagyhalászi vagy ibrányi székhellyel. Ezen igények ismeretében készült „*egyeztetett*” *javaslatunk* tulajdonképpen az első változat feltámasztása, ám a végső megoldás szinte teljes egészében a második „központi” változathoz tért vissza (minimális határmódosítással, illetve a Nagykállóra tett „alternatív” javaslat elvetésével).

Végül csupán a volt tiszalöki járás támadt fel, most már *Tiszavasvári* székhellyel. A többi város markáns vonzáskörzettel rendelkezik, a kialakított városkörnyékek ezeknek meg is felelnek. Igazgatási szempontból azonban meglehetősen nagyok e városkörnyékek (a nyíregyházi városkörnyék 27 tanácsa, 44 községre terjed, lakosság száma közel 130 ezer fő). Ez talán indokolta volna *Baktalórántháza* vagy *Nagykálló* s esetleg *Csenger* nagyközség-környékének kialakítását. A településhálózat-fejlesztés régi elképzelése Záhony várossá fejlesztése, noha ezt a településhálózat túlságosan nem igényli napjainkban. Az igazgatási változások sem léptették elő Záhonyt (7. ábra).

Közvetlen megyei irányítású nagyközségek

Néhány megjegyzést kell tennünk a *megyei irányítású nagyközségekkel* kapcsolatban is.

Ezen igazgatási kategória kialakításának kettős célja volt:

- egyrészt a fejlett, jelentős lakosság számú, magasabb színvonalú feladatok ellátására képes tanácsi apparátussal rendelkező települések tanácsi-települési önállóságának növelése, tekintettel a majdan kétszintes igazgatásra való áttérésre is;
- másrészt a területi beosztás rugalmasságának növelése. Erre különösen az Alföld esetében van lehetőség és szükség.

A közvetlen megyei irányításba vonásról a megyei tanácsok Tanácsrendelettel döntenek. Ennek eredményeként a *megyei megítélés szemben tően befolyásolta a megyei irányítású nagyközségek szervezését*. A megyék igen eltérő szempontokat követtek; ezen igazgatási kategória és a településhálózat kapcsolata országos szinten laza, pontosabban több megyében az igazgatási kategória kialakításának lehetőségét nem vették figyelembe. Mivel a megyei irányításba vonás eljárása viszonylag egyszerű s folyamatként értelmezett, célszerű lenne ezen igazgatási típus – településtudományi szempontú – felülvizsgálata.

A megyei igazgatásba vont települések „kiemelése” a legtöbb esetben indokolt; többségük szerény városi funkciókkal, vonzáskörzettel is rendelkezik (Záhony, Csenger, Tokaj, Battonya, Nagykálló, Polgár stb.), vagy népes, agglomerálódó, fejlett infrastruktúrájú település, esetleg gazdasági szerepkörük jelentős (pl. Nádudvar, Mezőhegyes). Kiemelésük helyessége ritkán kérdőjelezhető meg, ám ha az országos vagy megyei helyzetet nézzük, már vitatható a kialakult kép.

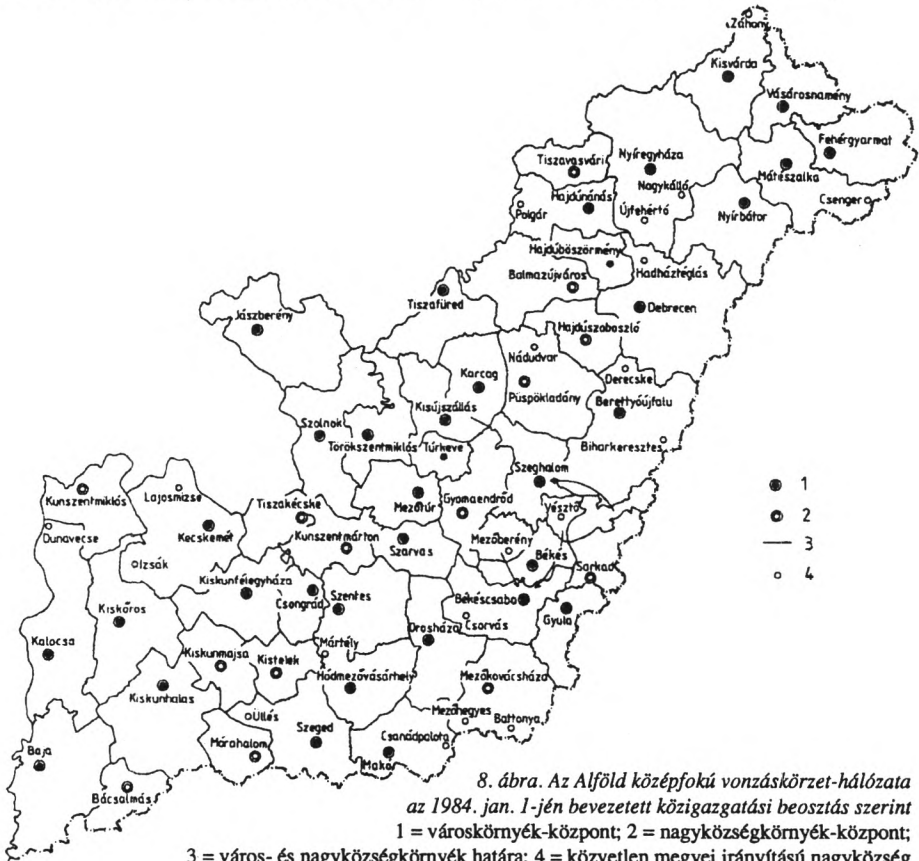
Egyes megyék teljesen mellőzték ezen igazgatási kategóriát. Különösen feltűnő ez *Pest*

megye esetében, ahol a budapesti agglomeráció térszerkezete és a közigazgatási beosztás feszültségeit lehetett volna enyhíteni a közvetlen megyei irányítású nagyközségek szervezésével; a 20–22 ezer lakosú községek alkalmasak is lettek volna e szerepkör betöltésére, csakúgy mint Abony, esetleg Aszód és Szob.

Szolnok megye sem élt a lehetőséggel, pedig településhálózati adottságai ezt kifejezetten indokolták volna; Tiszaföldvár (Martfűvel?), Kunhegyes „kiemelése” ésszerűbbé tehetné volna a közigazgatási beosztást.

Bács-Kiskun megyében Lajosmizse, Dunavecse és Izsák közvetlen megyei irányítású nagyközséggé szervezése indokolt, ám joggal vetődik fel a kérdés: miért mellőzték a hasonló településhálózati szerepű, nagyságú, fejlettségű Jánoshalmát, Soltot, Szabadszállást vagy akár Kecelt és Soltvadkertet.

Békés megyében is a megyén belüli összevetés vet fel néhány kérdéses megoldást, noha a megye egyébként bátran élt az új igazgatási forma alkalmazásával. Ám például Dévaványa vagy Tótkomlós is pályázhatna akkora joggal e besorolásra, mint Csorvás. (A közvetlen megyei irányítású nagyközségek is besorolást nyertek valamely városkörnyékbe. Vitatható Vésztőnek a békéscsabai városkörnyékbe való besorolása; a nagyközség a szeghalmi városkörnyékbe ékelődik, egyes igazgatási kapcsolatait is Szeghalomhoz fűzik.)

8. ábra. Az Alföld középfokú vonzáskörzet-hálózata az 1984. jan. 1-jén bevezetett közigazgatási beosztás szerint
 1 = városkörnyék-központ; 2 = nagyközségkörnyék-központ;
 3 = város- és nagyközségkörnyék határa; 4 = közvetlen megyei irányítású nagyközség

Összegzés

A földrajzi térszerkezet s a közigazgatási területbeosztás összevetése, vizsgálata annak ismeretében is időszerű – s időszerű marad –, hogy a középszintű igazgatás átmeneti kategória. Sőt! A múltban és jelenleg a középszintű igazgatási határokat számos intézmény területének kijelölésekor vették figyelembe. (Az „igazgatási jellegű” intézmények, mint pl. földhivatalok, közjegyzők, ügyészek, bíróságok, tömegszervezetek működési területe mellett az egészségügyi intézmények, pénz- és hitelintézetek, szolgáltató intézmények illetékességi területe, a tömegközlekedési eszközök járatszervezése stb. is igazodott a középszintű igazgatási határokhoz.) Ha ez az „orientációs eszköz” megszűnne, a földrajzi vizsgálatoknak méginkább megnőne a szerepe az intézmények telepítésekor, működési területük kijelölésekor.

IRODALOM

- Beluszky P.** 1966: Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre. – Földr. Ért. 15. pp. 324–345.
- Beluszky P.** 1973: Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz, 1900–1970. – Földr. Ért. pp. 121–142.
- Beluszky P.** 1979: Nyíregyháza vonzáskörzete. – Akad. Kiadó, Budapest, 118 p.
- Beluszky P.** 1980: A közigazgatási területi beosztás földrajzi-térszerkezeti alapjai. – ÁSZI, Budapest, 35 p.
- Beluszky P.** 1981: A városi vonzáskörzetek (városkörnyékiség) vizsgálatának elvi-módszertani kérdései. – ÁSZI, Budapest, 97 p.
- Beluszky P.** 1982: A komplex gazdasági körzet – hit, remény vagy valóság? – Területi Kutatások, 5. pp. 3–24.
- Beluszky P.** 1983: A várossá nyilvánítás szerepe a területfejlesztésben. – Állam és Igazgatás, 33. pp. 912–924.
- Beluszky P.–Kara P.–Kilényi G.–Verebélyi I.** 1983: A helyi-területi igazgatás továbbfejlesztésének koncepciója. – Állam és Igazgatás, 33. pp. 1081–1147.
- Dövényi Z.** 1985: A munkaerő-mozgás területi jellemzőinek alakulása az Alföldön. – Alföldi Tanulmányok, IX. pp. 139–160.
- Erdei F.** 1971: Város és vidéke. – Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 445 p.
- Fürcht P.** 1983: Városkörnyéki kapcsolatok. – Állam és Igazgatás, 33. pp. 385–396.
- Hajdú Z.** 1980: Prinz Gyula közigazgatásföldrajzi munkássága. – Földr. Ért. 29. pp. 1–17.
- Hantos Gy.** 1931: A magyar közigazgatás területi alapjai. – Athenaeum, Budapest, 14 p. + melléklek.
- Hencz A.** 1973: Területrendezési törekvések Magyarországon. – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 677 p.
- Köszegfalvi Gy.** 1981: A magyarországi települési rendszer helyzete, fejlődésének sajátosságai, fejlesztésének feladatai. – Demográfia, pp. 218–242.
- Köszegfalvi Gy.** 1982: Regionális tervezés. – Budapest, 264 p.
- Krajkó Gy.** 1961: A gazdasági körzetesítés néhány elvi kérdése. – Földr. Közl. 9. pp. 223–246.
- László P.** 1981: A városkörnyéki településhálózat dilemmái. – Társ. Szemle. 2. pp. 84–86.
- Lettrich E.** 1975: Településhálózat, urbanizáció, igazgatás. – Budapest, 43 p.
- Lüdemann, H.–Grimm, F.–Neumann, H.** 1979: Stadt und Umland in der Deutschen Demokratischen Republik. – Gotha Leipzig. 136. p.
- Madarász T.** 1971: Városigazgatás és urbanizáció. – Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp., 53 p.

- Madarász T.** 1973: A városok és vonzáskörzeteik egységes fejlesztésének tapasztalatai, mai helyzete és jövője. – Állam és Igazgatás, 23. pp. 961–989.
- Pálné Kovács I.** 1982: A vonzáskörzet-kutatások és a városkörnyék. – Állam és Igazgatás, 32. pp. 442–451.
- Papp A.** 1975: Az agglomerációs fejlődés helyzete és sajátosságai Debrecen környékén. – Földr. Ért. XXIV. pp. 479–488.
- Papp L.** 1983: A helyi tanácsok állami irányításának és igazgatási tevékenységének továbbfejlesztése. – Állam és Igazgatás, pp. 1062–1080.
- Prinz Gy.** 1932: Az államföldrajzi területek és a közigazgatási felosztás. – Földr. Közl. 60. pp. 181–182.
- Prinz Gy.** 1933: A földrajz az államigazgatás szolgálatában. – Földr. Közl. pp. 67–81.
- Raft M.** 1979: A gazdasági viszonyok hatása az állam területi beosztásának fejlődésére. – Állam és Igazgatás, 29. pp. 611–629.
- Szoboszlay Gy.** 1979: A város-vidék kapcsolat és a közigazgatás. – Állam és Igazgatás. pp. 248–263.
- Szoboszlay Gy.–Wiener Gy.** 1979: Az állami-közigazgatási területbeosztás és a települési vonzás-funkció. – ÁSZI, Budapest, 85 p.
- Tóth J.** 1978: A Dél-Dunántúl gazdasági térszerkezete. – Földr. Ért. 27. pp. 205–222.
- Vadász I.** 1985: A közigazgatási határok és a vonzáskörzet alakulásának ellentmondásai Tiszafüred példáján. – Alföldi Tanulmányok, IX. pp. 273–291.
- Verebélyi I.** 1983: A helyi-területi közigazgatás változásai és fejlesztésének tudományos irányjai. – Budapest, 116 p.
- Wiener Gy.** 1982: A gazdasági körzetek – a történelmi és a jelenkori tapasztalatok tükrében. – Területi Kutatások, pp. 135–165.

A KÖZÉPSZINTŰ IGAZGATÁSI KÖZPONTOK KÖRE ÉS A VÁROSHÁLÓZAT*

A járások számának állandó csökkenése (1983-ban már csak 83 járás létezett) nyomán az átszervezés előtt a középszintű igazgatási központok és azok funkcionális értelemben vett viszonyait az jellemezte, hogy a városi jogállású vagy funkciójú települések jelentékeny része nem volt járási székhely (pl. Hódmezőváráshely, Karcag, Kazincbarcika, Mezőtúr, Esztergom, Nagykőrös, Szentgotthárd, Kőszeg, Csongrád, Zirc, Sümeg stb.). Viszont fokozatosan eltűntek azok a járási székhelyek, melyek funkcionális értelemben nem közeleltették meg a kisvárosi szerepkört (ilyen járási székhely volt a II. világháború után is pl. Igal, Bódvaszilás, Lengyeltóti, Pacsa, Gáva, Tét, Pétervására, Mándok stb.).

Az igazgatási központok, s a településhálózati szerepkör összevetése céljából megállapítottuk településeink hierarchikus rangsorát (a hierarchikus rangsor megállapításánál elsődleges célunk az volt, hogy az a lehető legújabb állapotot tükrözze; az adatbázis részletezettsége ezen összevetéshez elegendőnek tűnt, a településhierarchia pontosabb feltárása azonban egy kiegészített adatbázison az általunk most bemutatottól némiképp eltérő eredményt hozhat). A rangsor kialakításakor a települések városi szerepkörének (tulajdonképp városi funkciójú intézményeinek) méreteit, differenciáltságát, előfordulási gyakoriságát, az ún. „diszperziós értéket” (az egyetem magasabb hierarchikus szint kifejezője, mint a középiskola, „ritkább” lévén az utóbbinál) vettük figyelembe¹¹; a városok hierarchikus fokozatát a városi alapfunkciók mennyisége és minőségi kombinációja határozza meg¹². Ennek alapján a következő hierarchikus fokozatok kerültek kialakításra:

a) *Regionális centrumok*: Megyehatárokon túlnyúló funkciókat koncentráló városok, vonzaskörzetük országrésznyi. Jellegmeghatározó intézményeik az egyetemek és főiskolák, kutatóintézetek, regionális hatáskörű intézmények – pl. MÁV üzemigazgatóságok, postaigazgatóságok, stb. – Lakosságszámuk ma 200 ezer fő körül alakul. *Debrecen, Pécs és Szeged* maradéktalanul látja el e szerepkört – nem a kívánatos feladatokat! –, *Miskolc* hiányosan. *Győr* átmeneti helyet foglal el a regionális központok és a fejlett megyeszékhelyek között; a Kisalföldön szóródnak a regionális funkciók – Szombathely és Sopron is ellát regionális szerepkört –, illetve bizonyos ágazatokban ki sem alakultak (nincs pl. orvosegyetem, klinika, szerény a felsőoktatási szerepkör stb.), így Győr a városi szerepkör legtöbb szektorában csak a fejlett megyeszékhelyek színvonalát éri el.

A regionális szerepkör csak viszonylag későn kezd kialakulni e városokban. Az I. világháború előtt a mai országhatáron kívül indult meg a regionális centrumok képződése (Pozsony, Kolozsvár, Zágráb, Brassó, Kassa), a mai regionális központokban csak egyes elemei jelentek meg e szerepkörnek. A két világháború között regionális szerepkörüik kibontakozása – mindenekelőtt Pécsen, Debrecenben, Szegeden – meggyorsult; akkor telepedett át például Szegedre és Pécsre a kolozsvári, illetve a pozsonyi egyetem. A II. világháború után egyes intézkedések nem kedveztek a regionális szerepkör megerősödésének.

*Részlet a „Középszintű igazgatás és hazánk térszerkezete” c. kiadványból. (Pécs, 1987. p. 36–54.)

(Például számos, korábban több megyét átfogó intézményt – tanterületi igazgatóságok, mezőgazdasági, kereskedelmi, ipari kamarák, kerületi bíróságok stb. – megyei keretekben szerveztek.)

b) *Megyeszékhely-szintű városok*: A megyeszékhelyek egy sor, nem közigazgatási, államigazgatási jellegű funkció, tevékenység megyei központjai is, a megyei egészségügyi intézmények, sajtó, idegenforgalmi, kulturális stb. szervezetek koncentrációja jellegzetes hierarchikus-szintté formálja a megyeszékhelyeket. A megyeszékhelyek közül *Békéscsaba*, *Salgótarján* és *Tatabánya* csak hiányosan látja el a megyeszékhely-szintű feladatokat; Békésben, Nógrádban és Komárom megyében a megyei intézmények jelentékeny része – mint pl. a bíróságok, ügyészségek, földhivatalok, megyei kórházak, gyógyszerári központ, levéltár stb. – nem a megyeszékhelyeken működnek.

c) *Középvárosok*: A megnevezés nem nagyságrendi kategóriát jelent; a városok bizonyos köre a középfokú szerepkörnél – az „átlagosan fejlett járásszékhely-jellegű” településeknél – magasabb szintű feladatokat lát el, gyakran megyei szintű, ill. felsőfokú funkciókkal – pl. felsőoktatási intézményekkel – rendelkezik, vagy a középfokú szerepkört hiánytalanul, sokoldalúan, az átlagosnál magasabb színvonalon tölti be. Közülük *Sopron*, *Baja*, *Gyula*, *Tata*, *Nagykanizsa*, *Esztergom* és *Balassagyarmat* több megyei szintű intézménnyel is rendelkezik. Mosonmagyaróvár, Hódmezővásárhely, Dunaújváros, Sátoraljaújhely, Keszthely, Pápa, Jászberény, Szentés, Makó, Mohács, Kiskunhalas, Ózd, Gyöngyös, Vác és Cegléd sorolható még e kategóriába. Míg a regionális centrumok és a megyeszékhelyek esetében a hierarchikus rang a szerepkörükben (a városok funkcionális típusában) is sok hasonlóságot eredményez, addig a közép- és kisvárosi hierarchikus szintben igen eltérő szerepkörű, fejlődési dinamikájú, nagyságú, eltérő településtörténeti multú városok találhatók.

d) *Kisvárosok*: Átlagos kiépítettségű „középfokú központok”; intézményhálózatuk meglehetősen heterogén, államigazgatási funkcióik, intézményeik összetétele is különböző, részben annak következtében, hogy 1984 előtt egy részük nem töltött be járási székhely-funkciót, s a teljes intézményhálózat a városkörnyéki igazgatás bevezetése után sem épült ki minden városkörnyék-központban – bíróságok, ügyészségek, MNB fiókok, földhivatalok stb. hiányozhatnak e városokból. Kiegyensúlyozatlan egészségügyi szerepkörük is; ez mindenekelőtt a kórházak meglétéből vagy hiányából fakad. Jellemző viszont a sokoldalú kiskereskedelmi, szolgáltatási szerepkör, a rendelőintézetek, középiskolák jelenléte, egész sor „körzeti jellegű” intézmény – ÁB, OTP, MNB, idegenforgalmi hivatal, utazási iroda, az igazságügy, a közbiztonság intézményei stb. – működése. Számuk 76. Soraikban már néhány községi jogállású település is megjelent 1984-ben – Bicske, Kunszentmárton, Nagykáta, Monor, Püspökladány stb.¹³ Az e kategóriába sorolt városok közül *Siófok* „téli” és „nyári” funkciója eltérő; alapszerepköre azonban csak a kisvárosi szintet éri el. *Dorog* Esztergommal megosztva végzi a környék városi javakkal való ellátását; közigazgatási elkülönítésük megkérdőjelezhető. Önmagában csak kisvárosi szerepkört lát el. *Kisvárd*a, méginkább *Mátészalka* a megyeszékhely nagy távolsága miatt középvárosi funkciókat is helyettesítenek, intézményhálózatuk azonban még nem épült ki e szerepkörnek megfelelően. *Gödöllő*n, *Szarvason*, *Szentendrén* az oktatási, ill. kulturális funkció kiemelkedik a kisvárosi szintből.

e) *Kisvárosi („középfokú”) szerepkört részben ellátó települések*: Kisvárosi intézményhálózatuk hiányosan épült ki, de kisebb-nagyobb területen központi szerepkört töltenek be, különösen az intézményhálózathoz kevésbé kötött, nem adminisztratív úton kijelölt funkciók terén (pl. kiskereskedelem, szolgáltató kisipar, piac stb.). Aprófalvas területen az alapellátás terén kiszolgálják környezetüket. Többségük korábban járási székhely volt, jelenleg nagyközségek, ill. 1986. január 1-jén egy részüket várossá nyilvánították.

A fenti *hierarchikus rangsor, a városhálózat és a középfokú igazgatási szerepkörrel rendelkező települések* összevetéséből megállapítható:

– Néhány városi jogú nagyközség településtudományi értelemben nem város; egy-két középfokú intézmény található ugyan bennük, s betöltenek bizonyos központi szerepkört, a kisvárosi feladatoknak azonban igen csekély hányadát látják el. Így nem lehetnek központjai környéküknek, nem szervezik hálózati egységgé a környező településeket, érdekintegráló szerepük csekély. Többnyire a járulékos városi jegyeket – fejlett infrastruktúra, városi szintű alapellátást, városias struktúrájú társadalom stb. – is nélkülözik (a műszaki infrastruktúra terén kivételt képez a fejlett üdülési-idegenforgalmi szerepkörrel rendelkező Balatonalmádi, Boglárlelle és Gárdony). A nem-városi szerepkörű központtal rendelkező nagyközség-környékek szükségszerűen nyitottak, valamely körzeten kívüli város vonzás-területébe tartoznak.

A városi szerepkörrel nem rendelkező városi jogú nagyközségek a következők: Mórahalom, Tiszakécske, Tiszavasvári, Balmazújváros, Bánytereny, Budaörs, Gárdony, Boglárlelle, Balatonalmádi. *Mórahalom, Tiszakécske, Balatonalmádi* esetében a nagyközség-környék kialakításának szükségessége is vitatható. *Mórahalom* Szeged egykori külterületén, tanyavilágában szerveződött községgé, nagyközség-környékének községei ugyancsak a megyeszékhely határából váltak ki. Annak ellenére, hogy a volt Alsóközpont régóta bizonyos centruma volt a környező tanyáknak, azok s a belőlük szervezett tanyaközségek ma is anyatelepülésükkel, Szegeddel tartanak fenn szoros kapcsolatot. Hasonló a helyzet *Tiszakécske* kicsiny – három községre terjedő – nagyközség-környékével is. Mesterséges képződmény *Balatonalmádi* igazgatási körzete is. *Tiszavasvári* városias fejlesztését erőteljesen szorgalmazzák a megyei elképzelések, körzete „tehermentesíti” Nyíregyházát. Nagyközség-környékének „szüksége” is lenne városi központra (Nyíregyháza viszonylag nagy távolsága, a korábbi járási székhely, Tiszalök inkább falusias jellege), a falusi infrastruktúrájú, tradíciójú és társadalmú település azonban csak nagy erőfeszítések nyomán válhat tényleges várossá. Némiképp hasonló a szerepe *Gárdony*nak is, noha Budapest és Székesfehérvár közé élélődve jelentősebb vonzáskörzet kialakítására nincs lehetősége. *Boglárlelle* viszont a környező kisvárosok (Keszthely, Marcali, Siófok) által gyengén vonzott terület igazgatási központja lett, ahol a közigazgatás és a településtervezés régóta keresi a megfelelő centrumot (Lengyeltóti, Fonyód korábbi szerepe).

– A mintegy 3 tucatnyi, a *kisvárosi szerepkört hiányosan ellátó település* egyharmada vesz részt a középfokú igazgatásban, közülük csak 5 városi jogállású (Érd, Százhalombatta, Dunakeszi, Túrkeve, Zalaszentgrót). Igazgatási körzetükben betöltött központi funkciójuk, gazdaság- és társadalomirányító szerepkörük, integrációs erejük, környékük településhálózati sajátosságaitól és a városias szerepkör tradícióitól is függ: a *kisfalvas település-szerkezetű területeken* határozott vonzáskörzetet alakítottak ki – részben az alapfokú in-

tézmények vonzására is támaszkodva –, központjai igazgatási körzetüknek, noha azok a városi funkciók vonzását tekintve szükségszerűen nyitottak (Letenye, Zalaszentgrót, Tab, Curgó). Az *alföldi, nagyfalvas vidékeken* csak laza településközi kapcsolatokat tudnak kialakítani, nagyközség-környéküket a centrifugális kapcsolatok jellemzik (Gyomaendrőd, Kiskunmajsa, Kistelek, Kunszentmiklós). A budapesti agglomerációban a városkörnyéki jellegű kapcsolatok – mint például a napi ingázás – is a körzeten kívülre irányulnak, így ezek a települések sem valódi központjai körzetüknek (Érd, Szigetszentmiklós, Dunakeszi). E hierarchia-szintbe sorolt települések többsége egykor járási székhely volt, a közigazgatási reform előkészítésekor majd mindegyik szóba került a középfokú igazgatás központjaként. Városi szerepkörük nem oly jelentős, hogy ez önmagában „kikényszerítene” várossá, városi jogú nagyközséggé nyilvánításukat. Így a településhálózatban elfoglalt helyzetük, s részben a „megyei szándék” döntötte el, hogy szerepet kaptak-e a középfokú igazgatásban. A most „mellőzöttek” egy részénél azonban újólal felmerülhet város (nagyközség)-környékük megszervezése (Tokaj, Putnok, Szob, Enying, Sellye stb.). Tokaj településhálózati szerepkörét időközben sajátos módon ismerték el: várossá nyilvánították, de városkörnyéket nem szerveztek köré, noha néhány településre kiterjedő, markáns határú vonzáskörzettel rendelkeznek.

A valódi *kisvárosok* mindegyike – a sajátos településhálózati helyet elfoglaló Hajdú-böszörmény kivételével – város- vagy nagyközség-központ; jelentékeny részük csak 1984. január 1-től tölt be (ismét) jelentősebb szerepet a középszintű igazgatásban (Sümeg, Szentgotthárd, Zirc, Vasvári, Kisbér, Csongrád, Kazincbarcika, Szécsény, Kőszeg stb.). Így a funkcionális alapon kijelölhető városhálózat, s a középszintű igazgatási központok köre közötti eltérések mérséklődtek.

– Kevés számú és alacsony hierarchia-fokozatú központ nem jutott középfokú igazgatási szerepkörhöz (mint pl. Dunaföldvár, Tokaj, Szentlőrinc, Nagykálló, Tiszaföldvár, Fonyód, Putnok, Csenger, Polgár stb.). Így *viszonylag kevés számú az olyan igazgatási körzet, amelyben több városi központ található*, s következőképp a városkörnyék több központ vonzáskörzetére bomlik (aminek a városi szintű ellátás szervezésében, az ehhez kapcsolódó igazgatási feladatok ellátásával, szervezésében van szerepe). Ez a „többcentrumúság” akkor sem lép fel (vagy csekély mértékben fejlődik ki), ha a városkörnyéken belüli központok hierarchia-szintje közti eltérés nagy (Székesfehérvár-Enying; Nyíregyháza-Nagykálló; Szolnok-Tiszaföldvár stb.). Néhány város környékére (nagyközség-környékére) így is jellemző a *többközpontúság* (például Paks-Dunaföldvár, Siklós-Sellye, Komló-Sásd-Pécsvárad, Tamási-Simontornya, Kisújszállás-Kunhegyes, Szerencs-Tokaj stb.). E körzetekben az igazgatási központ s városkörnyékének egyes települései között a kapcsolatok lazák, érdekintegrációs „hordozóképeségük” nincs.

– A városi *jogállású és szerepkörű* települések körét közelítette egymáshoz, hogy az 1984. évi átszervezéssel egyidőben 12 nagyközséget várossá nyilvánítottak (Szeghalom, Encs, Szerencs, Mór, Heves, Dorog, Pásztó, Tiszafüred, Tamási, Sümeg, Zirc, Zalaszentgrót). Ezzel folytatódott az 1970-es évekre jellemző folyamat¹⁴, melynek során 1970–1983 között 24 település jogilag is várossá vált (3. táblázat).

A városkörnyéki igazgatásra való áttérés előkészítésével egyidőben vita folyt a középszintű igazgatási szerephez jutó, községi jogállású települések leendő jogi helyzetéről. A

közigazgatási szakemberek többsége a körzet-központok egyidejű várossá nyilvánítását javasolta.

3. táblázat

Az 1971–1983 között várossá nyilvánított települések főbb adatai

Város	A várossá nyilvánítás éve	Lakosság-szám 1970*	Lakosság-szám 1970**	Lakosság-szám 1980	Népességszám változás 1970–1980, %
1. Dombóvár	1970	16759	16759	19917	18,8
2. Kisvárd	1970	13677	13617	17828	30,4
3. Százhalombatta	1970	9852	9852	13963	41,7
4. Balatonfüred	1971	9040	9040	12599	39,4
5. Csorna	1971	9393	11423	12131	6,2
6. Nagyatád	1971	10410	10410	12946	24,4
7. Békés	1973	21174	21174	22287	5,3
8. Kiskőrös	1973	14125	14125	15499	9,7
9. Mezőkövesd	1973	17635	17635	18435	4,5
10. Nyírbátor	1973	11025	11025	13388	21,4
11. Bonyhád	1977	10859	12640	14841	17,4
12. Dunakeszi	1977	19895	19895	25187	26,6
13. Marcali	1977	8204	9762	12485	27,9
14. Siklós	1977	6905	7886	10567	34,0
15. Barcs	1978	7609	8964	11448	27,7
16. Berettyójfalu	1978	13886	13886	16406	18,1
17. Cellőmölk	1978	10257	10857	12533	15,4
18. Érd	1978	31205	31205	41210	32,1
19. Fehérgyarmat	1978	6729	6729	8421	25,1
20. Körmend	1978	10044	10044	11787	17,4
21. Lenti	1978	4396	6713	8106	20,8
22. Paks	1978	12128	13585	19514	46,3
23. Vásárosnamény	1978	7879	7879	8637	9,6
24. Szentgotthárd	1983	5764	5764***	6530***	13,6

* Az 1970. évi közigazgatási határok között

** Az 1980. évi közigazgatási határok között

*** Az 1983. évi várossányilvánításkor történt területváltozást figyelembevéve 8018 ill. 8517 lakos

A vita során felvetődött kérdések:

– Elviselhető-e – mindenekelőtt anyagilag – nagyszámú (30–35) nagyközség várossá nyilvánítása. Ez ugyanis az *addigi gyakorlat* szerint jelentős többletkiadásokkal járt volna, s egyes vélemények szerint háttérbe szorította volna a községek népességmegtartó képességének fokozására irányuló törekvéseinket (?).

Mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy nagyszámú település várossá nyilvánítása az akkori gyakorlat – követelményrendszer! – alapján nem volt lehetséges. A várossá nyilvánítás pénzügyi konzekvenciái elsősorban az akkor hatályos szabályozásból fakadtak. Mindaddig, amíg korlátozott számban, szigorú előírásokhoz kötve nyilvánították a településeket várossá, fennmaradt a városi rang „jutalom-jellege”, s a várossá nyilvánítás szükségszerűen megkövetelte a kiemelt „felső” pénzügyi támogatást. A városi jogállás inflálása, „megelőlegezése” vezet a fejlesztésekben tapasztalható torzulások kiküszöböléséhez, arányosabb településfejlődéshez, csökkenti a városi rangért folytatott versengés káros mellékhatásait.

A városhiányos területek városfejlődésének támogatása éppen hogy segíti a falusi térségek népességmegtartó képességének fokozását, azzal, hogy közelebb viszi a városi szolgáltatásokat a falvakhoz. Ha a várossá-fejlesztés, ill. a városi rang odaítélése bizonyos többletköltséggel jár is, a pénzeszközöket nem a községektől kell elvonni, hanem a jelenlegi városoktól. Ezzel arányosabbá válik a beruházási eszközök területi megoszlása, szélesebb „terítésük” megintcsak a falvakhoz közelíti a fejlesztéseket.

– További kérdés volt, hogy a várossá nyilvánítás elveit, követelmény-rendszerét, gyakorlatát hogyan kellene módosítani a fenti célok elérése érdekében.

Az elfogadottá vált vélemény szerint a várossányilvánítás újraszabályozása szükséges, feltételrendszerét korszerűsíteni kell. A korszerűsítés során a követelmények közül el kell vetni néhány mechanikus, mennyiségi feltételt, mint a népességszám, a vonzáskörzet lakosság száma, a foglalkozási szerkezet korábban megkívánt küszöbértékei. Ugyanakkor egy differenciáltabb, a települések ellátó-szolgáltató, szervező, igazgatási funkcióinak *minőségi elemeit* figyelembe vevő feltétel-rendszert kell kialakítani, mely lehetőséget biztosít a területi sajátosságok mérlegelésére, az egyedi elbírálásra.

A szerző akkori véleménye szerint egy ilyen jellegű követelményrendszer végső soron elfogadható lenne, de *kérdéses, hogy megnyugató módon kialakítható-e?* Megítélésünk szerint jogosan lehetett egy, a fenti célkitűzéseknek megfelelő kritérium-rendszer kialakíthatóságában, rendeltetésszerű működésében kételkedni. Ugyanis: ha a városi szerepkör minőségi oldalát, színvonalát kritériumrendszerbe foglaljuk, akkor e mutatók is adattá, mégpedig mennyiségi adattá válnak. Ha pl. egy-egy település kulturális szerepkörét nem a művelődési otthon befogadóképességével mérjük, akkor a rendezvények számát, látogatottságukat, a beírt könyvtári olvasókat, a kölcsönzött kötetek számát stb. vehetjük figyelembe. Ezek még mindig nem fejezik ki egy-egy intézmény működésének színvonalát, ráadásul szükség esetén ugyancsak manipulálhatók.

A települések városiasságának minőségéről, fejlettségéről még megközelítő képet is csak igen *nagyszámú mutatóval* lehetne kialakítani, ezeket kellene *területenként differenciálni* (Alföld, aprófalvas településszerkezet, agglomerálódó térségek stb. szerint). Ráadásul *más-más mutatórendszer szükséges* a településhálózatban elfoglalt városi helyzet (központi szerepkör), s a település nagyságból, fejlettségéből fakadó városiasság mérésére. Meg kellene oldani a funkciók „helyettesíthetőségének” kérdését (pl. egy település fejlett, nagyvolumenű idegenforgalmi funkciója, infrastrukturális ellátottságának magas szintje mennyiben helyettesítheti a hiányzó „szokványos” középfokú szerepkört).

A fenti követelményeknek megfelelő kritériumrendszer tehát

– csak bonyolult mutatórendszerrel valósítható meg, szükségszerűen nagy számú mutatót kell tartalmaznia;

– ez nehézkessé teszi alkalmazását;

– továbbra is „manipulálható”, ugyanakkor teret biztosít bizonyos szubjektivitásnak (mert a kritériumrendszer maradéktalan teljesítése nem követelhető meg minden egyes településtől);

– végül ismét csak merevvé tenné a várossányilvánítás gyakorlatát.

Természetesen a településtudományok megkísérik *mérni* a települések fejlettségét, a településhierarchiában elfoglalt helyzetüket, de arra igen nehéz vállalkozni, hogy meg-

húzzuk azt a határt, amely felett egy-egy település városnak tekinthető.

A várossá-nyilvánítás gyakorlatát csak a problémakör egészének figyelembevételével lehet kialakítani. Igen fontos szempont lehet, hogy a településfejlesztés finanszírozásának folyamatban lévő korszerűsítése a *településhálózati szerepkörök* (OTK-besorolás) és a *közigazgatási jogállás helyett* a pénzelosztás alapjává bizonyos – besorolásoktól független – szempontokat, a lélekszámot, a működő intézményeket venné figyelembe. Így a városi rang, s a várossá-nyilvánítás normatívái kevésbé befolyásolnák a települések pénzügyi helyzetét; a városi rangú települések kiemelten kedvezményezett helyzete mérséklődne.

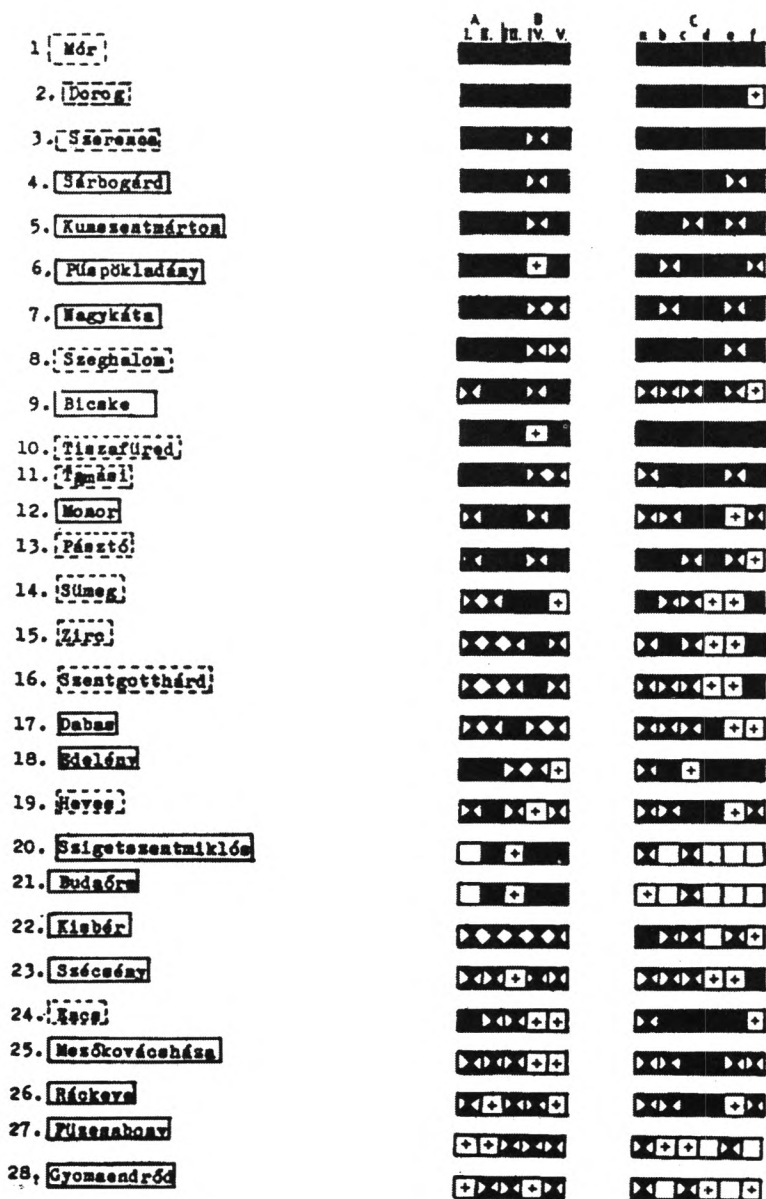
E kérdésben végül is kompromisszumos megoldás született. A korábbi követelményrendszer (23/1974. ÉVM-MTTH sz. együttes közlemény) hatályát veszítette, ám a nagyközségi jogállású, középszintű igazgatási központokká váló településeknek csak mintegy negyede, 12 nagyközség nyert városi rangot 1984 januárjában (azzal a deklarált célkitűzéssel kiegészítve ezt a döntést, hogy a várossá-nyilvánítás az elkövetkező évek során gyors ütemben folytatódni fog)¹⁵.

A várossá-nyilvánítás előkészítése kapcsán dolgoztuk ki a *várossá-nyilvánításra való alkalmasság* rangsorát az akkor nagyközségek körére (6. ábra). A rangsor 5 szempontcsoportot vett figyelembe: a *településhálózati szerepkört*, az *ellátandó lakosság számát* (településnagyság és a vonzáskörzet nagysága), tehát tulajdonképp a nagyközségekkel szemben támasztott *igényeket*, valamint a *városi intézmények kiépítettségét*, a *műszaki infrastruktúra és az alapellátás színvonalát és a termelésben, a termelésirányításban betöltött szerepkört* (az ábra A, B oszlopai). Az 5 szempont-csoport kialakításában további „alszempontok” és mintegy 90 mutató kapott szerepet. A legfontosabb „alszempontok” közül hatnak a mértékét, színvonalát (a települések *hierarchia-szintje*, *vonzáskörzetének nagysága* és a vonzás intenzitása, az akkor még „élő” *OTK-besorolás*, a *közigazgatási szerepkör*, a *forgalmi helyzet* –, közlekedési-központi szerepkör és a *központi funkció* (városi szerepkör) tradíciója) az ábra is bemutatja (C oszlop). E rangsor, s a várossá, ill. nagyközség-környék-központtá nyilvánított települések egybevetéséből megállapítható:

– A „városias” nagyközségek és a környék-központok „megfelelése” jó; az első 33 nagyközség igazgatási központtá vált. Az is leolvasható viszont, hogy a 33 település egy-némelyikének „városiassága” kiegyensúlyozatlan; a budapesti agglomeráció nagyközségeik, ill. néhány üdülési-idegenforgalmi központ műszaki infrastruktúrája, alapellátása, termelési szerepköre jelentős ugyan, de városi *funkciókat* nem vagy alig látnak el (Szigetszentmiklós, Budaörs, Boglárlelle, Gárdony). Az alföldi településekre pedig – ismert módon – a városi színvonalú műszaki infrastruktúra alacsony színvonala jellemző (Püspökladány, Tiszafüred, Heves, Mezőkovácsháza, Gyomaendrőd, Tiszavasvári, Bácsalmás).

Az első 33 nagyközség után is viszonylag kevés, igazgatási központtá nem vált település ékelődik a rangsorba – Tokaj, Szentlőrinc, Enying, Csenger, Dunaföldvár stb. –, „városiasságuk” azonban egyre szerényebb, néhány esetben egészen jelentéktelen. Ezek igazgatási központtá szervezése egyébként is vitatható (pl. Mórahalom, Balatonalmádi, Kiskunmajsza stb.; ld. alább).

– A rangsor és az 1984. évi várossányilvánítások megfelelése már kevésbé „jó”, noha a 13 várossá váló nagyközség közül (ábránk a már 1983. augusztus 20-án várossá nyilvánított Szentgotthárdot is szerepelteti) 11 a rangsor első 14 helyén található. Két jelentősebb eltérés

6. ábra. Az 1983 augusztus 1-én nagyközségi jogállású települések városiasodottsági rangsora

29. Vasvár	◀+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶
30. Boglártelek	◻+▶+▶	▶+▶+▶+▶
31. Tiszaszvavár	▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶
32. Bécshalma	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
33. Gárdony	◻+▶+▶	◻+▶+▶+▶
34. Tokaj	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
35. Sarkad	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
36. Bátorfőnyégy	◻+▶+▶	◻+▶+▶+▶
37. Szentlőrinc	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
38. Zalasszentgrót	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
39. Enying	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
40. Kunsszentmiklós	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
41. Tab	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
42. Dunaföldvár	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
43. Cseger	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
44. Balmaszfűváros	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
45. Letenye	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
46. Hétszeg	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
47. Tiszakécske	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
48. Derecske	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
49. Kistelek	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
50. Baktanya	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
51. Balatonalmádi	◻+▶+▶	◻+▶+▶+▶
52. Csurgó	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
53. Kiskunmajsa	▶+▶+▶+▶	▶+▶+▶+▶+▶
54. Bócskaján	◻+▶+▶	◻+▶+▶+▶

1. = fejtételeket teljeskörűen 4. nem teljesíti a település

2. hiányosan

5. 1983. aug. 1. óta városá nyilvánított

3. részlegesen

6. városi jogú nagyközség, környék-központ

figyelhető meg: a rangsor néhány előkelő helyén szereplő települést akkor sem nyilvánították várossá (Sárbogárd, Kunszentmárton, Püspökladány, Nagykáta, Bicske, Monor stb.), ami utólag is indokolatlannak tűnik. Ugyanakkor *Encs és Zalaszentgrót* szerényebb „helyezése” ellenére városi rangot nyert; Encs esetében ez indokolható; a kedvezőtlen helyzetű, városihiányos térség fejlődéséhez hozzájárulhat központjának, Encsnek felgyorsuló városias fejlődése. A rangsorunkban a 38. helyen fekvő Zalaszentgrót várossá nyilvánítása viszont szubjektív megítélés eredménye volt 1984-ben. Mint ahogy annak ítéhető az 1986. január 1-jei aktus néhány mozzanata is, mindenekelőtt a városi szerepkörű, városias fejlettségű Pest megyei központok várossá nyilvánításának elmaradása. Nagykáta, Monor, Dabas városi szerepköre és fejlettsége mindenesetre kevésbé vitatható, mint pl. Tiszakécskéé vagy Tiszavasvárié.

JEGYZETEK

¹¹ A települések hierarchia-szintjének megállapítása különböző városi szerepkört betöltő „intézmények” meglétének számbavételével történt. A figyelembe vett intézményeket – előfordulásuk gyakoriságát szem előtt tartva – hierarchikus szintekbe osztottuk, majd számbavettük jelenlétüket az egyes településekben. A településeket azon legmagasabb szintre soroltuk, amelybe még a figyelembe vett intézmények többségével rendelkeztek.

A figyelembe vett intézmények:

I. Regionális szint: 1. MÁV üzletigazgatóság, 2. Postaigazgatóság, 3. KM közúti igazgatóság, 4. egyetem, 5. klinika, 6. orvostovábbképzés, 7. sugárterápia, 8. művese-állomás, 9. idegennyelvű könyvesbolt, 10. TV stúdió, 11. irodalmi folyóirat, 12. opera vagy balett-tagozatú színház, 13. MTA kutatóintézetek, 14. vadászati felszerelések boltja, 15. tudományos társaságok.

II. Megyei szint: 1. megyei könyvtár, 1. megyei levéltár, 3. múzeumi központ, 4. megyei bíróságok, 5. megyei földhivatal, 6. megyei TIT-szervezet, 7. színház, 89. antikvárium, 9. napilap-kiadás (Megyei Lapkiadó Vállalat), 10. tudományos folyóirat, 11. megyei kórház, 12. speciális rendelőintézeti osztályok (ortopédia, onkológia, reuma kezelés), 13. megyei KÖJÁL, 14. megyei ügyvédi kamara, 15. MTI megyei szerkesztőség, 165. MÁV osztálymérnökség, 17. Volán Vállalat, 18. Állattenyésztési Felügyelőség, 19. Agroker kirendeltség, 20. gyógyszerügyi központ, 21. onkológiai gondozóintézet, 22. képzőművészeti bolt, 23. gyógynövénybolt, 24. hangszerbolt, 25. speciális szakközépiskolák.

III. Középvárosi szint: 1. KSH számítástechnikai szolgálat, 2. Agroker kirendeltség, 3. utazási iroda, 4. kórház szemészeti, bőrgyógyászati, fertőző, fül-orr-gége osztályai, 5. rendelőintézetek, 6. Állami Közegészségügyi felügyelőség, 7. ideggondozó-intézetek, 8. vérellátó állomás, 9. szakközépiskolák, 10. főiskolák, főiskolai karok, kitelepfített egyetemi tagozatok stb., 11. óra- és ékszerbolt, 12. méterárubolt.

IV. Kisvárosi szint: 1. bíróság, 2. ügyészség, 3. állami közjegyző, 4. KSH kirendeltség, 5. földhivatal, 6. MNB fiók, 7. ÁB fiók, 8. KM szakmérnökség, 9. állategészségügyi szolgálat, 10. kórházak alaposztályai, 11. rendelőintézeti alaposztályok, 12. bőr- és nemibeteg gondozó, 13. szakmunkás-képzés, 14. TIT-szervezet, 15. fotóciikk-bolt, 16. optikai cikk-bolt.

V. Részleges kisvárosi szint: A IV. pontnál figyelembevettek mellett itt számításba vettük még: 1. ügyvédi mk. kirendeltség, 2. Volán fuvarvállaló iroda, 3. ÁFÉSZ központ, 4. OTP fiók, 5. mentő-állomás, 6. TBC gondozóintézet, 7. általános gimnázium, 8. zeneoktatás, 9. könyvbolt, 10. bútorbolt.

¹² Tehát: a) a városok hierarchikus fokozata nem függ funkcionális-gazdasági jellegüktől (pl. ipari város, bányaváros, mezőváros stb.);

b) nem közvetlen függvénye a város által kiszolgált terület-vidék nagyságának;

c) nem azonos a települések „fejlettségi rangsorával”, nem veszi figyelembe például a közművesítettség fokát, az alapfokú ellátás színvonalát, a lakosság demográfiai jellemzőit;

d) nem közvetlen függvénye a települések lélekszámának. (Természetesen a városok hierarchikus fokozata független bármiféle hivatalos besorolástól, pl. az OTK-kategóriáktól is. Így az OTK-kategóriák hatályon kívül helyezése sem módosítja a hierarchikus rangsort.)

¹³ Közülük néhányat – Kunszentmárton, Bicske, Püspökladány – időközben várossá nyilvánítottak.

¹⁴ Ld. részletesebben **Beluszky Pál**: A várossá nyilvánítás szerepe a területfejlesztésben. – Állam és Igazgatás, 1983.

¹⁵ Ennek eredményeként 1986. január 1-jén várossá nyilvánítottak további 16 nagyközséget. Ezek: Bácsalmás, Tiszakécske, Mezőkovácsháza, Edelény, Tokaj, Bicske, Sárbogárd, Püspökladány, Kisbér, Szécsény, Budaörs, Szigetszentmiklós, Boglárlelle, Tiszavasvári, Kunszentmárton, Vasvár.

HELYÜNK A VÁROSBAN*

Szakemberként kellene megszólalnom a főváros önkormányzatával kapcsolatban felvetődő területi kérdésekben. Település-földrajzos szakemberként, akinek feladatai közé tartozik – kellene hogy tartozzon – a települések belső szerkezetének, a helyi társadalom területi tagozódásának, érdekeinek, „életterének” s általa meghatározott érdeklődési területének, érdekszférájának a megismerése, vizsgálata.

E feladatra felelősséggel mégsem vállalkozhatom. Ugyanis, bár alig hihető, de tény: *a regionális (területi) vizgálatokra hivatott társadalomföldrajz évtizedek óta nem tanulmányozta átfogóan Budapestet*, nem rendelkezik a főváros térbeli tagolódásáról, a lakosság mozgásteréről, a város szerkezetéről, szerkezeti egységeiről, a lakosság tudatában élő Budapest-képről részletes ismeretekkel, esetenként még durva vázlattal sem. A főváros kutatása túl nagy, bonyolult és összetett feladat. Meghaladja egy-egy szakember lehetőségeit, munkacsoport pedig eddig erre a témára nem szerveződött.

Ez lehet a magyarázata annak is, hogy az önkormányzati, s a vele rokon kérdések (mint a helyi közigazgatás, településgazdálkodás, településtervezés és -fejlesztés, településpolitika és így tovább) kapcsán kialakult, s az immár jó évtizede folyó eszmecserében – mely a hetvenes évek második felében élenkült fel, s a mai reformvitáknak, gazdasági, társadalompolitikai, s politikai vitáknak is előiskolája volt – alig esett szó Budapest igazgatási, gazdálkodási, önkormányzati, fejlesztési kérdéseiről. Mindenesetre kevesebb, mint a tanyavilág helyzetéről, az aprófalvokról, a társközségekről, előljáróságokról, a közös tanácsok tevékenységéről.

Nem a fővárosi lakos fennhéjázása mondatja velem, de tény, hogy az évtizedes polémiában az elnéptelenedett *Gyűrűfű* sorsa behatóbb elemzést nyert, mint Budapest helyzete. Ez utóbbi kérdéskör inkább sommás szentenciákat kapott, mintsem elemzést: vízfej, az ország alkotóerőinek, erőforrásainak kisajátítója, felélője, kivételezett, és így tovább.

De nem hangzott el például a kérdés: *mi a viszonyuk a „hivatalos Budapestnek” és polgárainak; hogyan élnek a „túlfejlesztett” város szép számmal előforduló „halmozottan hátrányos körzeteinek” lakói; ellensúlyozza-e egyes városrészek leromlását (az eredetileg is igénytelen, félkomfortos, komfort nélküli szoba-konyhás lakásokat kínáló bérházak elavulása, a lakosság előregedése, szegényedése, a fokozódó környezeti ártalmak) az ott lakók szemében az Opera felújítása vagy akár a Nemzeti Színház esetleges felépítése... Hogy milyen a fővárosi lakosság „érdekérvényesítési” lehetősége?*

Ez utóbbi kérdéssel jutottunk el szűkebb témánkhoz. Aligha vitatható ugyanis *Gombár Csabának* a JAK 38. füzetében („A helyi cselekvés”) tett megállapítása: *„... az autonómia, önkormányzat, a helyi érdek politikai megjelenítése, a helyi demokrácia valóságos gyakorlása a fővárosban egy szemernyivel sem jobb, mint egyebütt.”* Hozzátehetem – Gombár is hozzáteszi! –, gyakran rosszabb. S ebben része van Budapest nagyvárosi voltának, „földrajzának” is.

* * *

---

* Első közlés; Heti Budapest, II. évf. 5. sz. 1990. p. 14–16.

A főváros önkormányzatának területi keretein medítálva két kérdéscsoport bontakozik ki: elsőként, hogy Budapest közigazgatási határai, s a funkcionális várostest milyen kereteket biztosítanak egy városi önkormányzat számára, másrészt a nagyvároson belül vannak-e s milyen – mekkora, mely tényezők alapján elhatárolható – területi egységek, „lokálisok”, melyek valamilyen fokú önkormányzatok számára egységként szolgálhatnak. Az ugyanis eléggé nyilvánvaló, hogy egy kétmillió nagyvárost nemcsak igazgatásilag szükséges tagolni, hiszen ahhoz is túl nagy, hogy azonos intenzitású életkeretet biztosítson minden része minden lakójának.

Nagy-Budapest kialakításáról e lap már véleményt mondott. Kétségtelenül igaz, amit leírtak: a döntéshozókat akkor elsősorban politikai szempontok vezették.

Figyelemre méltó ebből a szempontból, hogy az 1946–47-ben megfogalmazott közigazgatási reformtervezetek közül a Kisgazdapárt elvetette Nagy-Budapest kialakítását, a Nemzeti Parasztpárt pedig így fogalmaz, „... a Budapest környéki városok és községek községi önállóságukat megtartva, a székesfővárossal egy törvényhatóságot alkossanak.”

Aligha tévedünk, ha azt állítjuk: az akkor szabott ruha még ma is túl bő, ám túl szűk is egyben. Bő, mert az akkor Budapesthez csatolt elővárosok, kertvárosok egynémelyike ma sem szervesült a fővárossal, lakóik éppúgy „ingázókként” keresik csak fel a szűkebb lakóhelyükön kívüli kerületeket, mint a mai agglomeráció lakói, a vecsésiek vagy a budakesziek.

Szűk is ugyanakkor, mert mára Nagy-Budapest határain kívül is kialakult egy olyan települészóna, amely legalább oly szoros szálakkal fűződik a fővároshoz, mint 1950-ben Cinkota, Rákosliget vagy Rákoscsaba, mely zóna tervezése-fejlesztése ma már aligha választható el Budapestétől, s amelynek közigazgatási beosztása máig megoldatlan.

A hatalmi szóval végrehajtott közigazgatási „bekebelezés” káros volt azért is, mert tradicionális helyi közösségeket bomlasztott fel (persze akkortájt számos közösség jutott erre a sorsra!), így „településfejlesztő-fenntartó energiákat” állított félre, semmisített meg. Hogy nem végérvényesen, éppen erre utalnak az „önállósulási” igények Újpesttől Pesthidegkútig.

Milyen következtetést kell ebből levonnunk ma, az önszerveződés jogaiba való visszaállításának idején?

Csináljuk vissza az egészet?

Adjunk különleges jogállást az egykor önálló községeknek-városoknak? Legyenek társult községek?

Vélhető, nem lenne helyes az igenlő válasz. Már csak azért sem, mert az elmúlt negyven év alaposan átformálta a város szerkezetét; sok tízezres lakótelepek épültek, új közlekedési tengelyek alakultak ki. A mai Békásmegyery aligha emlékeztet a negyven év előtti fél-agrár falura; kapcsolatai, érdekei merőben mások, mint a névadó településé voltak egykor.

Mielőtt a fenti kérdésekre – nem feleletet – ötleteket adnánk, egy pillantást kell vetnünk a főváros belső tagolódására, illetve fel kell tennünk a kérdést: Budapest lakossága önkormányzatát egyetlen területi egység, a város maga, képes-e ellátni? A válasz bizonyosan: nem. Minél nagyobb, összetettebb, tagoltabb ugyanis egy település, annál kevesebb olyan „történelem” van, amelyhez a lakosság egészének köze van, érdeke fűződne hozzá. Budapesten az ilyen történések aránya egészen csekély.

A legtöbb „történes” a főváros polgárainak nagy hányada számára közömbös, míg ugyanaz a történes egyeseknek kedvező, másoknak kedvezőtlen. Az önkormányzat alapja pedig az érdekazonosság. Jól működő önkormányzat akkor alakulhat ki, ha a legtöbb „történes” a lakosság többsége számára nem közömbös, így érdekelt létrejöttében (megakadályozásában), s hajlandó ezért cselekedni.

Budapest esetében ez a feltétel csak többlépcsős önkormányzat esetében valósul meg, azaz területileg tagolt önkormányzatra is szükség van.

Mi lehet e tagolás területi kerete? A jelenlegi kerületek aligha.

Hisz eltérő jellegű, „érdekű” területek halmazai (a XI. kerületben például a Gellért- és Sashegy villanegyedei, Lágymányos „rég”i” bérházás tömbjei, Kelenföld, Őrmező, Gazdagrét lakótelepe, belbudai villák, Sasad családi házaz övezetei, a Kamaraerdő hétvégi házai, hobbikertjei), vagy éppen egybetartozó, hasonló övezeteket vágnak ketté (VI., VII., VIII. kerületek).

„Reformjukra” régóta készülnek tervek. Újraépítésük két lépésben történhet. Építőkövei lehetnének a hasonlóság, a műszaki-társadalmi keretek egyveretősége, a szoros szomszédság alapján kirajzolódó településegységek (például Várkerület, Adyliget, lakótelepek). Ezek az egységek bizonyos érdekazonosságok hordozói is, vagyis az önkormányzatsnak is alapegységei. (Az elmúlt évek spontán területi szerveződéseit pontosan ilyen keretek között indultak útnak (!) – kábeltelevíziózás, városépítés.)

Nem épülhet rájuk komplex (kerületi) igazgatás – ahhoz túl sok ilyen egység van, lakosság számuk szélsőségesen eltérő –, ám elő kellene segíteni, hogy egyrészt „spontán” szerveződések jöjjenek létre kereteik között, másrészt valamiképp az igazgatási kereteknek is részét képezzék (például a képviselőtestületi – tanácsnag – körzetek hatáiraival összekapcsolva), s akár bizonyos önkormányzati hatáskörük is legyen.

Tanácsnagjaik „előjáróságot” alkothatnának, lehetnének bizonyos pénzeszközök, „manifesztálhatnák” érdekeiket, törekvéseiket, s ezeket „hivatalosan” képviselnék az önkormányzat magasabb szintjén és így tovább. „Hivatalosan” is visszakaphatnák, használhatnák nevüket. Mint ahogy erre van is törekvés, s mint ahogy egyes hagyományos elnevezések meg is jelentek az utcanévtáblákon.

E településegységek, városrészek a természeti környezet tagoltságának, a közlekedési tengelyeknek-kapcsolatoknak, bizonyos intézményeknek, városközpontok-alközpontok közös használatának, s nem utolsósorban a közös múlt, eredet tradíciója következtében nagyobb városszerkezeti egységekbe szerveződnek. A csepeli városközpont, az új lakótelep, a Királyerdő, a Csillagtelep eléggé egyértelműen lehet Csepel. De már korántsem biztos, hogy az egykori Pestszentlőrinc és Pestszentimre – meg a Ganz-kertváros, Erzsébet-telep, Béla-telep –, a mai XVIII. kerületet hozná létre, ha Dél-Pest kapcsolatrendszerét feltárnánk.

Ezek a városszerkezeti egységek képezhetnék a valódi önkormányzatok területi kereteit, léphetnének a kerületek helyébe. Feltehetően megnövekedett hatáskörrel, illetve azzal az igénnyel és lehetőséggel, hogy hatáskörük eltérő legyen. Ha egy területileg jól elkülönülő, így jól elkülöníthető feladatokkal rendelkező, erős közösségtudatot kialakító „kerület” nagyobb feladatot vállal, áldozatot hoz lakossága érdekében, lehessen a hatásköre is nagyobb.

Itt jutottunk vissza az 1950-ben „bekebelezett” települések kérdéséhez. Lakosságuknak

legyen tehát beleszólása az önkormányzati egységek („kerületek”) határmegvonásába, mondhassanak fel „kényszerházasságokat”, vállalkozhassanak a főváros keretein belül nagyobb önállóságra, élhessenek egykori önállóságuk attribútumaival, régi nevükkel, ha kívánják csonkítatlan nevükkel, címerükkel, intézményeikkel.

S még egy: az önkormányzati egységeknek nem kell feltétlenül teljes körű szakigazgatással rendelkezniük. (A nem is távoli múltban az V. kerületnek is volt mezőgazdasági osztálya!) Ha a szakigazgatási szervek „szabad társulásai” létrehozhatók és üzemeltethetők lesznek, az önkormányzatok területi keretei is rugalmasabbak lehetnek.

Ma a szakigazgatás „gazdaságossága” nem ír elő kötelezően bizonyos méreteket, lakosságszámot. Így az önkormányzatok még inkább azonosulhatnak a főváros valós térszerkezeti-társadalmi egységeivel, esetenként a negyven éve bekebelezett községekkel, városokkal.

Mert valódi önkormányzatok csak lakosságunk egyetértésével működhetnek. Ehhez a lakóhelyhez kötődés tudata, érzése szükséges. Az így kialakult társadalmi-önkormányzati egységek feltehetően akkor is hatékonyabban működnek, mint a mai kerületi rendszer, ha olykor sértik is a „szakmai racionalitás” egynémely elvét.

A szerző további publikációi e témakörökből

(csak a fontosabb, s hozzáférhető – nyomtatásban megjelent – munkákat említjük)

1. A közigazgatási területi beosztás földrajzi-térszerkezeti alapjai. – ÁSZI, Budapest, 1980. 35 p.
2. A komplex gazdasági körzet – hit, remény vagy valóság? – Területi Kutatások 5. 1982. p. 3–24.
3. (*Kara Pállal, Kilényi Gézával, Verebélyi Imrével*) A helyi-területi igazgatás továbbfejlesztésének koncepciója. – Állam és Igazgatás, 33. évf. 1983. p. 1081–1147.
4. A középszintű igazgatás és hazánk térszerkezete. – Pécs, 1987. 147 p.

AZ ORSZÁG PEREMÉN (HÁTRÁNYOS HELYZETŰ TERÜLETEK)

Az elmúlt közel fél évszázad területfejlesztési politikája két alapvető érték között ingadozott: a területi kiegyenlítés (mint érték) és a – területi – hatékonyság között. A „szocialista területfejlesztés” hőskorában (’50-es, ’60-as évek) a területfejlesztés alapvető célkitűzése a termelés hatékony támogatása s a terület-(település-)fejlesztési ráfordítások minimalizálása volt. (A „szocialista falumodell”, a legalább 3000 főt tömörítő község melletti érv is az alapfokú intézmények és a közművek gazdaságos üzemeltetése volt.) A hetvenes évektől kezdődően – legalább is deklaráltan – egyre inkább a területi kiegyenlítődést tekintették értéknek. A rendszerváltás után újrászerveződő területfejlesztési politika szintén az arányos, kiegyenlítődesre vezető területi folyamatokat tekinti alapértéknek. („... a kormány településpolitikájával hozzá kíván járulni a túlzott területi egyenlőtlenlégek mérsékléséhez” s reméli, hogy „... hosszú távon az egyenlőtlenlégek eltűnnek és felelevenednek az egyes tájak sajátosságában rejlő különbségek.” – írta a kormányprogram.) E megállapításhoz – ezt alapvetően nem vitatva – kérdőjelek tucatjait sorakoztathatnánk fel. Itt nem tesszük – csupán jelezni kívántuk: a területi kiegyenlítődés, a hátrányos helyzet, a válság-terület napjaink közgondolkodásában is kitüntetett szerepet játszó fogalmak.

TERÜLETI HÁTRÁNYOK ÉS „KEZELÉSÜK” MAGYARORSZÁGON (1900)–1948–1991*

A regionális tudományok klasszikus térelméletei (J.H.v. Thünen, W. Christaller, a chicagai városszociológiai iskola szegregációs modellje stb.) kimutatták, hogy a társadalmi tér *homogén földrajzi környezet* esetén is funkcionálisan szükségszerűen tagolódik; a társadalmi munkamegosztás kialakulása a társadalom térbeli viszonyait is egyenetlenné teszi s ez a tagolódás magában foglalja a *területi egyenlőtlenlégek egyes elemeit* is (centrum-periféria viszony, településhierarchia, szegregálódás stb.). A differenciálódást a természeti környezet és a földrajzi fekvés előnyei, a történeti tényezők, a gazdaság növekedésének és modernizációjának eltérő demográfiai, társadalmi, ideológiai, politikai feltételei stb. méginkább fokozzák.

*Az itt közölt szöveg szolgált alapjául a „Desventajas en la localización territorial y su tratamiento en Hungría (1900–1948–1990).” – [In: Desequilibrios regionales, Pécs-Madrid, 1990. p. 59–72.] című tanulmány fordításának. Ez magyarázza néhány, a magyar olvasó számára közhelynek számító részlet, adat szerepeltetését.

A területi egyenlőtlenségek szervesen beépülhetnek egy-egy ország térszerkezetébe (a centrum-periféria viszony hatalmi kapcsolatrendszer is feltételez, ennek révén ez a viszony folyamatosan újratermelődik; a településhierarchia csúcán helyet foglaló településeknek is módjuk van előnyös helyzetük fenntartására stb.), tartósan befolyásolhatják a társadalom állapotát, a közgondolkodást és a közérzetet, a területfejlesztési törekvéseket és így tovább. *Az egyenlőtlen területi fejlődésnek nyilvánvalóak előnyei is;* a kedvező helyzetű növekedési pólusokban a tőke működése hatékonyabb, hozadéka magasabb; a szivattyú-effektus (szívóhatás) révén felhalmozódó tőke, kvalifikált munkaerő, szellemi potenciál egymáshoz viszonyítottan rendkívüli fejlődést produkálhat. Mindezek ellenére az elmúlt évtizedekben a területi differenciálódás vesztesei (hátrányos helyzetű területek, mezzogiorno, Észak-Dél probléma stb.) kerültek a figyelem – és a tervszerű társadalmi beavatkozás – előterébe. Nem indokolatlanul – helyzetük számos konfliktust hordoz, nehezen kezelhető folyamatokat indukál (a tőke alacsony hatékonysága, következtetésképp alacsony beruházási kedv, szűkös munkaerőpiac, alacsony foglalkoztatási ráta, elvándorlás, kivándorlás, következtetésképp a helyi társadalom kedvezőtlen összetétele, marginalizáció), társadalmi elégedetlenséget szül, politikai szélsőségeket táplálhat. A hátrányos helyzetű területek kialakulása, terjedése végső soron a gazdaság számára is kedvezőtlen (szűk felvevőpiac, pótlólagos beruházási igények stb.), s társadalmi megfontolásokból sem kedvező – a világ nyugati felén a jóléti állam általánosan elfogadott elvei sérülnek, a közelmúltig szocialistának nevezett országokban az egalitárius társadalom eszméjének propagandaértéke csorbul. Tanulmányunkban arra kerestünk választ, hogy egy magát szocialistának valló országban, egy, a tervgazdálkodás eszközeivel rendelkező országban hogyan alakulhattak ki egyáltalán a mélyreható területi egyenlőtlenségek ill. egy „egyenlősít” hirdető állam miként kívánta a kérdést kezelni.

Előzmények

Magyarország mai, kis kiterjedésű területén (93 ezer km²) a természeti viszonyok meglehetősen egyveretűek: az ország területének héttizede alföldi jellegű síkság, alig 2%-át teszi ki a dombvidék ill. az alacsony középhegységek (400 m tengerszint feletti magasságú területek). Következésképp az országterület egészét birtokbaveheti a mező- és erdőgazdálkodás; nincsenek alapvető eltérések a földrajzi helyzetben (mint pl. Olaszországban a Ny-Európához közel fekvő északi területek s az azoktól távol eső Dél között, vagy akár Ausztriában Vorarlberg és Burgenland között), nincsenek a közlekedés által nehezen leküzdhető területek, még a történeti fejlődésben sincsenek nagyfokú regionális különbségek mint pl. a politikai tagolódás terén a 19. század végéig ugyancsak tarka képet mutató Itáliában. Egyszerű az ország nagyszerkezete is: középpontjában az ország lakosságának egyötödét tömörítő fővárossal (Európában csak Athén és Koppenhága „súlya” nagyobb az országban), mellyel szemben az ország három nagyrégiója (Dunántúl, Alföld, Észak-Magyarország) egyaránt „vidék”, legfeljebb 200 ezer lakosú városokkal.

Magyarország *Közép-európai ország*; ez a megállapítás nemcsak földrajzi helyzetére érvényes. Társadalmunk és gazdaságunk fejlődése is átmeneti vonásokat mutat a nyugat-

és kelet-európai régió között; – hazánk – a szépirodalomból kölcsönzött kifejezéssel élve – „kompország”, mely történelme során hol Nyugat-, hol Kelet-Európa felé közeledett (ha a magyar államalapításkor – Kr.u. 1000 – egyértelműen a nyugati mintákat is követte: a nyugati kereszténység felvétele, a nyugat-európai mintájú társadalmi keretek átvétele, az „elit” feltöltése nyugatról behívott „szakemberekkel” stb.).

Hazánkban a rendi (feudális) társadalom hosszas agónia után csak 1848-ban omlott össze, a polgári társadalom s gazdaságának kiépülése 1867 után vett nagy lendületet (addig az 1848–1849-ben a Habsburg-ház ellen folytatott függetlenségi háború és az azt követő politikai függetlenség hiánya lassította a polgári intézmények kialakulását, a gazdaság fellendülését); az „inga” Nyugat felé lendült, az ország kezdett felzárkózni Nyugat-Európa-hoz. Ebben a fellendülésben, a gazdasági növekedésben és modernizációban sajátos elem volt az állam nagyfokú aktivitása, protekcionizmusa; ez a területi fejlődést is nagymértékben befolyásolta (állami kamatgaranciák a vasútépítéshez, a vasutak állami kézbe vétele, központi tarifapolitika kialakítása, az állami tulajdon magas aránya a gazdaságban, regionális adókedvezmények stb.). Az ország sajátos helyzetében az állami („tervszerű”) bevatakozást a társadalom befolyásos csoportjai igényelték is; a „tervgazdálkodás” szükségessége már a 2. világháború előtt is felmerült, s nem csupán a marxizmus irányából.

Az 1. világháborút lezáró békéig Magyarország területe nagymértékben eltért a maitól: 325 ezer km² volt, közel 20 millió lakossal. Horvátország bizonyosfokú közjogi autonómiát élvezett. (A trianoni békeszerződés után Magyarország területe 93 ezer km²-re, lakossága 8 millióra zsugorodott.) A társadalmi-gazdasági fejlettség területi színvonala nagy vonásokban a természeti-földrajzi nagytájak szerint alakult: a mezőgazdasági termelésnek – mindenekelőtt a hazánkban ekkor konjunkturális helyzetben lévő gabonatermelésnek – szűkös feltételeket biztosító hegységkeret (a Kárpátok), mind a gazdaság színvonala, mind az infrastruktúra (településfejlettség, közlekedési feltártság stb.), mind pedig a lakosság kultúr színvonala alapján hátrányos helyzetű volt. (E hatás súlyának értékeléséhez tudni kell: Magyarország az 1. világháború előtt kifejezetten agrárország volt; az agrárkeresők aránya 1910-ben felülmúlta a 60%-ot, s a gazdasági fejlődés középpontjában a mezőgazdaság tőkés átalakulása, az agrártermelés produktumainak felvásárlása, kereskedelme, feldolgozása, exportja állt.) A természeti feltételek szerinti tagolódást erősítették fel a fekvésből származó előnyök, illetve hátrányok: a termékeny, sűrűn lakott medence középpontjában alakult ki az ország egyetlen európai szintű nagyvárosa, Budapest. A főváros mind a politikai, mind a szellemi, mindpedig a pénzügyi-gazdasági életnek, valamint a vasúthálózatnak egyértelműen uralkodó központja volt. Előnyt élveztek a Ny-i kapuhoz (Sopron-Pozsony közötti sáv) közelebb eső régiók is. A természeti adottságokból, illetve a földrajzi fekvésből származó előnyöket-hátrányokat fokozták az ország etnikai-nemzetiségi viszonyai. A szűkebb értelemben vett Magyarország (tehát a Horvátország nélküli országterület) lakosságának 45,5%-a nem magyar nemzetiségű volt; 16,1% román, 10,7% szlovák, nagy számú szerb, horvát, ruszin (kárpátukrán), német is élt hazánkban. A tradicionálisan hátrányos helyzetben lévő nemzetiségek (mindelelőtt a románok, de a szlovákok, ruszinok, horvátok és szerbek is) polgárosodása, életszínvonala, gazdálkodása nem érte el a magyarokét, a Magyarországon nagy számban élő németekét, s ők épp a hegységkeretet lakták a legnagyobb arányban. E regionális különbségeket a településhálózat különbségei

alapvetően nem befolyásolták, ill. egy alapvető ellentéppárra korlátozták: a főváros, *Budapest és a vidék ellentétére*. A regionális fejlődés általános törvényszerűségeinek megfelelően a modernizáció kezdetben néhány gócponton indult meg. A főváros volt a külföldi tőke, a technikai civilizáció, az innovációk hídfőállása. A századfordulóra modern világvárossá fejlődött. Népe ssége viharosan növekedett (1857: 187 ezer, 1910: 880 ezer lakos). Ezzel szemben az összes többi városban az ország lakosságának csupán 14%-a élt s falusi lakos volt 82%. Némi egyszerűsítéssel a *polgárosuló társadalom Budapestre szorult s vele szemben a „vidék” az utófeudális társadalom lakóhelye, színtere volt.*

A falvak közötti különbségek csekélyek, illetve *nem a településhierarchiában elfoglalt helyzetből fakadtak*, hanem például a birtokviszonyokra, a földmínőségre, az agrárkultúra színvonalára, a forgalmi helyzetre, a piaci viszonyokra voltak visszavezethetők. A technikai civilizáció szintje sem differenciált lényegesen, illetve megint csak a falvak lakosságának vagyoni viszonyaitól függött (lakásnagyság, bútortzat stb.). Végül is századunk elejére *a nagyrégiók között számottevő társadalmi-gazdasági különbségek alakultak ki, s az ország életét befolyásoló jónéhány jelenség okául szolgáltak.* (Pl. a peremterületekről nagyarányú kivándorlás indult meg a 19. század végén a tengerentúlra, nagyméretű szezonális vándorlás alakult ki az ország pereme s a belseje között – a mezőgazdasági munkacsúcsok idején, elsősorban az aratáskor az Alföldre, az építkezési konjunktúrák idején a főváros építkezéseire stb.).

Az 1. világháború után összezsugorodó országterületen, a hátrányos helyzetű peremterületek elvesztése nyomán a regionális különbségek csökkentek, így növekedett *a településrendszerben elfoglalt helyzet szerepe a területi különbségek kialakításában.* Méginkább növekedett Budapest súlya; 1920-ban a fővárosban élt az ország lakosságának 15,5%-a (az elővárosokkal együtt több, mint ötöde!), s itt dolgozott az ipari keresők 60%-a, itt élt a kereskedelemből élők több mint fele. Az ország sok szempontból Budapest-vidék ellentétpárrá egyszerűsödött. Az általános polgárosodás nyomán növekedett a jelentősége az alapfokú intézményeknek (elemi iskola, orvos, állatorvos, gyógyszerész, ügyvéd, postahivatal stb.), a közösségi infrastruktúrának (villanyáram, vasút, kövesút); az ezekkel való ellátottság viszont jórészt a településhierarchiában elfoglalt helyzethez, a lakosságszámhoz kötődött. A falusi régiók közötti különbségeket azonban továbbra is elsősorban a vagyoni, társadalmi különbségek hívták életre. Mivel a területi színvonal *relatív* kategória, az új országhatárok között maradt területek, régiók *átértékelődtek.* Az Alföld sokkal hátrányosabb helyzetűvé vált, mint az Osztrák-Magyar monarchia idején volt; különösen a Tiszántúl – az ország ÉK-i és K-i pereme – helyzete vált kedvezőtlennek (Szabolcs, Hajdú, Bihar, Szatmár vármegyék). A továbbra is egyoldalúan agrárterületen a túlnépesedés, a paraszti birtokok elaprózódása, elszegényedése nyomán az ország nagy, összefüggő területű hátrányos régiója körvonalazódott; amely mindmáig fennmaradt. (Ebben közrejátszott, hogy az új határok az övezet városait [Arad, Nagyvárad, Szatmárnémeti, Beregszász stb.] szisztematikusan kívül rekesztették országunkon.) Kedvezőtlenebbé vált az Alföld szórványtelepülésein élők helyzete is.

A két világháború között néhány *állami-társadalmi beavatkozási kísérlet* is történt a súlyos társadalmi és területi hátrányok mérséklésére, mindenekelőtt 1918–1919 forradalmi, majd a terjedő nyomor nyomán keletkezett elégedetlenség enyhítése céljából

(szerény méretű földreform, a lakásépítés támogatására létrehozott állami pénzalap, az ipari termelést támogató vámpolitika stb.). A magyar társadalom súlyos gondjai azonban elsősorban *társadalmi gondokként, egyes társadalmi rétegek gondjaiként* jelentkeztek (földhiány a mezőgazdaságban, agrár-túlnépesedés, a mezőgazdasági cselédek helyzete, munkanélküliség stb.). Egyedül az ún. *tanyakérdés* – a mezőgazdasági szórványokon élők helyzete – volt kifejezetten települési-területi formában jelentkező gondja a magyar társadalomnak.

Területi egyenlőtlenség a „szocializmusban”

A) A területi egyenlőtlenségek gazdasági okai

A 2. világháború után (1948-tól kezdve egyértelműen) hazánkra a „szocialistának” nevezett társadalmi-gazdasági „modell” kényszerítette a geopolitikai helyzetet, a nemzetközi politikai erőviszonyok, a szovjet megszállás, a Szovjetunió ideológiai-hatalmi-gazdasági expanziós törekvése. A „szocialista fejlődési út” *elvetette a piacgazdálkodást* – ami esetleg felelőssé tehető a regionális különbségek kialakulásáért és fennmaradásáért –: gyakorlatilag megszüntette a magántulajdont, *egalitárius elveket vallott*, a társadalmi, osztály- és vagyoni különbségek felszámolását, mérséklését ígerte s ráadásul – legalább is látszólag! – birtokában volt azoknak az *eszközöknek*, melyekkel a területi problémákat is kezelni lehetett volna: a gazdaság és a társadalom feletti korlátlan politikai hatalom, az egy kézbe összpontosított *tulajdon-hatalom-állam* lehetőségei, s mindaz, amit „szocialista tervgazdálkodásnak” nevezünk.

Ugyanakkor tény, hogy hazánkban a négy évtizednyi „szocialista fejlődés” után a területi egyenlőtlenségek fennmaradtak, a lakosság jelentékeny hányadát sújtják azok az esélyhátrányok, amelyek lakóhelyének milyenségéből fakadnak, s egyes becslések szerint *a lakóhely típusa meghatározóbb befolyást gyakorol az egyének életkörülményeire, életútjára, társadalmi esélyeire, mint osztályhelyzete*. Hazánkban fennmaradt – erősödik – a társadalmi-vagyoni piramis (becslések szerint kb. 3 millióan élnek a meglehetősen alacsonyan megállapított létminimum alatt vagy annak közelében; ez az összlakosság közel harmada) s ehhez területi-települési piramis rendelhető (vagy viszont).

Mivel magyarázható az uralkodó ideológiával s az ideológiai alapon álló állam „mindehatóságával” látszólag ellentétben álló tény?

Végső soron *magával az ideológiával*. Azzal a nehezen feloldható ellentmondással, ami abból fakadt, hogy a maga társadalmi-ideológiai-gazdasági felsőbbrendűségét hirdető politikai rendszer Európa fejletlen régiójában alakult ki, és így a hirdetett elvek illetve a megalázó tények naponta szembesültek egymással. Ez a „meg-nem felelés” a szocialista rendszert legfőbb s majdhogynem *egyetlen legitimációs érvétől fosztotta meg*, s behajszolta egy feszített, erőltetett, minden más szempontot háttérbe-szorító gazdaságfejlesztési programba. *Állandósította a „megvalósult szocializmus” országaiban a „hadigazdálkodás” viszonyait*. (Hivatkozott munkáiban Miklóssy Endre használta e kifejezést az ún. szocialista országok gazdaságaira.)

E hadigazdálkodás jellemzői:

– *Pazarló*, mert a ráfordításokra érzéketlen; a szűkös kapacitások maximális kihasználására törekszik, márpedig a ráfordítás-eredmény optimuma nem a kapacitások maximális kihasználására esik;

– a hadigazdálkodás *parancsuralmi viszonyokat (diktatúrát) feltételez*, egyéni és csoportérdekeket nem ismer el; szükségszerűen megszünteti a magántulajdont. Lemond az egyéni és csoportérdekek mozgósító hatásáról, a magántulajdon gyarapításának inspiratív hatásairól. A teljesítményt, a kreativitást adminisztratív, illetve ideológiai eszközökkel kívánja fokozni – természetesen eredménytelenül. („Szocialista munkaversenyek” szervezése, a „munkasikerek” dicsőítése a tömegkommunikációban, irodalomban, filmen; a rossz gazdasági eredmények „szabotázsaként” való büntetése stb. Magyarországon az ’50-es években „gazdasági szabotázsért” halálbüntetést is szabtak ki, koncepciók perекben, megfélemlítésként.)

– A gazdaságilag fejletlen Közép- és Kelet-Európában a növekedést az erőforrások korlátozzák s nem a kereslet. A hadigazdálkodáshoz szükséges többletráfordítások *a nemzetgazdaságon belüli átcsoportosítással szerezhetők meg. Az erőltetett növekedés szükségképp szelektív*: egyes ágazatokra és területekre terjed, más ágazatoktól és területekről a fejlesztési forrásokat elvonja.

– A preferált ágazatok (bányászat, alapanyagipar, nehézipar, hadiipar, általában termelőeszközök gyártása) illetve a preferált területek (kezdetben az ún. „szocialista” városok, majd a hatalmi központok, megyeszékhelyek) fejlesztése csak úgy volt keresztülvihető, hogy minden egyebet *externalitásként* kezeltek illetve a járulékos fejlesztéseket *halasztották*. (Magyarországon lehetséges volt ipart telepíteni úgy, hogy annak infrastrukturális háttérét nem teremtették meg. „Természetes” volt, hogy a mezőgazdasági nagyüzemekben korszerű – légkondicionált, villamosított-gépesített-istállóknak tartották az állatokat, gazdaságjuk lakásában viszont nem volt villany, folyóvíz, fürdőszoba.)

– Miután a „feszített” kapacitáskihasználás állandó többletráfordítást igényel, a ráfordítások hasznosulása pazarló, az erőltetett fejlesztés sem vezet kiegyensúlyozott, önfejlődő modellhez; a többletráfordítások újabb és újabb forrásait kell feltárni és „kiélni”. *A modell – öngerjesztő!*

Magyarországon a többletráfordítások legfontosabb forrásai a következők voltak:

a) A *mezőgazdaság* kirablását ideológiai érvek is „alátámasztották”; noha a jelszavak a munkás-paraszt szövetséget hirdették, valójában a hatalom a parasztságban ellenséget látott, a magángazdálkodásban a „kispolgárosodás” fenyegetését érezte. A kötelező beszolgáltatás, a központilag meghatározott felvásárlási árak, szétnyíló agráröllő, a mezőgazdaság munkaerőjének kizsákmányolása, a modernizáció „halasztása” voltak a főbb tételei a mezőgazdaság által fizetett árak. (Az 1960-as években a szövetkezetek dolgozóinak jövedelme csupán 1/3-át tette ki az iparban dolgozókének; a betegbiztosítás, a nyugdíj-ellátás terén számos diszkriminatív intézkedés volt életben. Falun rosszabbak voltak a lakásépítési hitelhez jutás lehetőségei, nem volt állami lakásépítés. „Kirabolták” a mezőgazdaság munkaerő tartalékait; az ipartelepítést a szükséges infrastruktúra megteremtése nélkül végezték: a falusiak igen rossz feltételek között ingáztak az új ipari létesítményekbe stb.) A mezőgazdaság diszkriminációjának területi-települési kihatása természetesen *a falu leértéke-*

lődése volt a városokkal, az agrártérségek leértékelődése – beleértve e térségek kisvárosait is – az iparvidékkel szemben. A mezőgazdaság drasztikus kirablása a '60-as években mérséklődött, s miután 1960–61-ben befejeződött a kollektivizálás, általánossá vált a szövetkezeti gazdálkodás.

b) Az infrastruktúra egésze externalitásként kezelődött, de különösen a lakossági infrastruktúra, az iparfejlesztésektől „távol eső” infrastruktúra, az ún. humán-szféra. Így hanyagolódott el pl. a telefonhálózat fejlesztése, olyannyira, hogy a politikai-gazdasági vezetésnek külön telefonhálózatot kellett kiépíteni az ország működtetéséhez. Az e hálózathoz való kapcsolat – K-vonal – idővel státusz-szimbólummá vált, a HATALOMhoz való tartozást jelentette. Eközben Magyarország az utolsó előtti helyre csúszott vissza Európában a telefonsűrűség alapján. A „maradékfelvü” infrastruktúra-fejlesztés kihatásai katasztrofálisak *s ez a fejlesztési stratégia mindmáig tart*. Az infrastruktúra diszkriminatív kezelése szintén az agrártérségeket, a községeket és kisvárosokat sújtotta, noha voltak esetenként – többnyire politikai töltetű – kampányok, melyek az infrastruktúra egy-egy elemét fejlesztették (pl. villamosítás, „kultúrház”-építési akció, bekötőút-építési program stb.). Ugyanakkor ez a politika a városokat is sújtotta; Budapesten a belső városrészek lakásállománya rendkívül leromlott, az ország vezető egyeteme évtizedekkel (évszázadokkal) ezelőtt rekvirált épületekben működik stb.

c) A legkülönbözőbb formában történt az *emberi erőforrások* drasztikus felélése, „le-rablása”. A lakossági fogyasztás kedvelt céltáblája a gazdaságfejlesztésnek, illetve a restrikcióknak. Az életszínvonal erőteljes visszafogására került sor az 1950-es években, majd számottevő javulás után a '80-as évek második felében is, mindmáig. A munkaerő tömeges bevonása a termelésbe, a munkaidő-felhasználás (gazdaságtalan felhasználás!) állandó bővítése volt a legfőbb forrása Magyarországon – s a „szocialista utat” járó országokban mindenütt – a pótlólagos, pazarló ráfordításoknak. *A nők tömegesen kényszerültek munkavállalásra*; míg 1949-ben 1,2 millió, 1980-ban 2,2 millió kereső nő volt az országban; a keresők nagyarányú növekedésének 90%-a a nők munkavállalásából fakadt. A hivatalos propaganda szerint ugyan „Társadalmi-politikai szempontból ... az aktív keresői helyzet a női népesség tényleges egyenjogúságának alapja”, ám a nők munkavállalása nem szabad választás eredménye volt, hanem kényszerű lépés. Az „egykeresős családmódel” hazánkban ugyanis életképtelen, nem tudja biztosítani a család számára a létminimumot. A nők tömeges munkavállalási kényszere természetesen drasztikusan csökkentette a születések számát; a „hatalom” hol adminisztratív eszközökkel (az '50-es években szigorú abortusz-tilalom), hol a zsarolás különféle eszközeivel (pl. az állami lakásvásárlásnál a gyermekszám alapján adott árengedmények; előleget is lehetett kapni a később megszületendő gyermekekre!) kívánta a születési rátát emelni, a kényszerű munkavállalás és a gyermekvállalás présébe szorítva a nőket.

Teljesen általánossá vált – különösen a '60-as évek végétől – a főfoglalkozás melletti kiegészítő munkavégzés és jövedelem (háztáji termelés, agrár-kistermelés, mellékállások, túlórázás stb.). Európában a legmagasabbak közé tartozik a munkával töltött idő. Ugyanakkor a születéskor várható élettartam csak a Szovjetunióban alacsonyabb (a férfiak esetében 64,8 év), mint nálunk (a férfiak várható élettartama 65,4 év, a nőké 73,8 év). A magyarországi férfiakra 6–8 évvel rövidebb élet vár, mint nyugat- vagy észak-európai

társaikra. E téren is a *falusi térségek* vannak hátrányos helyzetben. Itt a leghosszabb a munkával töltött idő (agrárkistermelés!), amihez járul az ingázással eltöltött idő (a községek keresőinek 38–40%-a ingázó); a falvakban 2 évvel rövidebb a várható élettartam, mint a városokban (a kevésbé szennyezett környezet ellenére!).

d) Az externitások közé sorolható Magyarországon mindmáig a *környezet*; károsítása nagyfokú. A GDP 0,7%-át fordítottuk 1989-ben környezetvédelmi beruházásokra.

e) A „kiélt” források közé tartoznak a külföldi hitelek; Magyarország a hetvenes évek derekától kezdve vett fel egyre növekvő volumenű külföldi hiteleket; államadóssága jelenleg kb. 21 milliárd dollár. Az *1 főre jutó* adósságállomány (1 főre kb. 2000 dollár) ugyancsak a legmagasabbak közé tartozik a világon. A felvett hitelek csak a „hadigazdálkodás” pillanatnyi érdekeit szolgálták, s életszínvonal-növelő hatásukon keresztül a politikai rendszer stabilitását, napjainkban pedig az esedékes törlesztést. *Nem járultak hozzá a gazdaság s a gazdasági rendszer korszerűsödéséhez.* Mára az adósságterhek maradtak.

f) Az elvonás-externalitás-halasztás problémakörébe számos egyéb terület is tartozott, tartozik; felsorolásukra nincs terünk. Példaként említjük az *ipari szférán belül* a fogyasztási javak termelésének hátrányos megkülönböztetését, a *központ-vidéki üzemegységek viszonyát*, az ipari infrastruktúra elhanyagolását (Budapesten az ipari épületek nagyobb része a 2. világháború *előtt* épült!) stb.

B) A területi egyenlőtlenségek politikai okai

A „hadigazdálkodás” szükséges feltétele – egyben az egyenlőtlen fejlődés másik alapvető s közvetlenül is ható oka! – a *hatalom koncentrációja, monopolisztikus – diktatórikus jellege volt.* Az egyszektorú, erőltetett modernizáció – láttuk – a javak erőszakos átcsoportosítását, pótlólagos ráfordításoknak a gazdaságból-társadalomból való állandó kisajtolását követelte meg; a tőke, a munkaerő nagy arányú központosítását és újraelosztását. Gazdasági ágazatok, társadalmi csoportok, területek hátrányos megkülönböztetését, megfélemlítését, fékentar-tását. Mindez, s a piacnak, valamint a magántulajdonnak a kiiktatása *megkövetelte a gazdaságon kívüli kényszer alkalmazását, a hatalom erős központosítását, monopolizálását.* A politika, a hatalom és a gazdaság szoros összekapcsolását, koncentrációját. A társadalom „felülről” való irányítását, mindenfajta autonómia – a települési autonómiát is beleértve – szétzúzását.

A közigazgatás az önkormányzatok kiszolgálása helyett az állami akarat feltétlen végrehajtójává lett (különösen 1950–1970 között, azóta kevésbé egyértelműen). Mind a községi, városi, mind pedig a területi (megyei) önkormányzatok gyakorlatilag megszűntek. Mindenféle autonóm egyesületet, érdekvédelmi szervezetet – az önkéntes tűzoltóegyletektől a szakszervezetekig – felszámoltak, illetve állami szervezetekbe foglaltak, a tökéletes ellenőrzést biztosítandó.

A koncentrált, diktatórikus hatalomgyakorlás a területi- illetve településfejlődésben is tükröződött.

– A hatalom koncentrációja kezdetben (kb. 1948–1965 között) országos keretekben ment végbe; az országos központok s így *Budapest szerepét növelte*, az egész ország – a fővároshoz mért – periféria-jellegét fokozta. (Az 1950-es években pl. a budapesti Föld-

művelési Minisztériumban döntötték el, hogy egyes termékekből – búza, kukorica, napraforgó stb. – mely megyében, községben hány hektárt vessenek; itt tűzték ki az aratás kezdő- és befejező napját és így tovább.)

– A '60-as évek derekán kezdtek megerősödni a másodlagos hatalmi centrumok, a *megyeszékhelyek*. (Magyarországon 19 megye van, átlagos területük 4900 km², lakosságszámuk 450 ezer fő.) Ettől kezdve a fejlesztési célú pénzeket s bizonyos „naturáliákat” – pl. lakás, „kórházi ágy” stb. – megyékre bontva osztották szét az országos központban – tervhivatal, pénzügyminisztérium stb. –, a *további szétosztás a megyék feladata volt*, állandó alkudozás közepette az országos központtal, a politikai hatalommal, a megyéhez tartozó településekkel (noha ez utóbbiaknak általában csekély volt az érdekérvényesítési képességük s az is többnyire személyes kapcsolatokon alapult). Ebben az újraelosztásban természetesen a megyeszékhelyek jártak jól; a hetvenes évek, a 80-as évek eleje a megyeszékhelyek viharos növekedésének, hatalmuk gyarapodásának jegyében telt el. (1970 és 1980 között – tehát 10 év alatt! – Veszprém népessége 43,4%-kal, Zalaegerszegé 39,6%-kal, Szekszárdé 38,9%-kal, Nyíregyházáé 31,8%-kal növekedett, miközben a városok átlaga 11,5% volt.) Így a falusi térségek s a kisvárosok egy másodlagos periféria részivé váltak.

– Végül a '70-es években bizonyos hatalmi koncentráció ment végbe a *falusi térségeken belül is*, különösen azokon a területeken, ahol kistalvok (1000 lakoson aluli községek) alkotják a településállományt, vagyis a Dunántúl déli és nyugati felében, ÉK Magyarországon. A '60-as évek második felétől kezdődően tömegesen hoztak létre ún. „közös tanácsokat”. (Az ún. „közös tanácsokba” korábban önálló tanácstestülettel, közigazgatási szervezettel rendelkező községeket szerveztek; ezek azután egy testülettel – forma szerint választott önkormányzati testülettel –, egy igazgatási apparátussal rendelkeztek. A korábban önálló községek megtartották nevüket s statisztikai különállásukat.) 1985-ben az 1377 községi tanácsból 703 ún. közös tanács volt, ezekhez tartozott a 2955 magyarországi községből 2281, vagyis a községek 77,2%-a. Ezek szervezését többnyire az országos illetve megyei szervek szorgalmazták, illetve kényszerítették ki. A közös tanácsok több, esetenként akár tucatnyi korábban közigazgatásilag önálló községet igazgattak. Itt jegyezzük meg előljáróban, hogy az 1990. évi önkormányzati választások után lényegesen megváltozott a közigazgatás jellege és területi beosztása – ld. alább. A tanács székhelyére koncentrálták az alapellátási intézmények (elemi iskola, orvos, gyógyszerész, postahivatal stb.), itt találhatóak a termelőszövetkezetek központjai. Így a tanácsok székhelyei viszonylag kedvező munkaerőpiaci helyzetbe kerültek, s kedvező volt a helyzetük az elosztási rendszerben is: a „felülről” kapott – egyébként csekély – beruházási javak aránytalanul nagy részét irányította a „tanács” saját székhelyére.

Tehát háromszintű hatalmi központ-rendszer jött létre s így egyes területek – az igazgatási szerepkörrel nem rendelkező községek – *háromszoros perifériává váltak*. Ehhez a háromszintű piramishoz a társadalom, a gazdaság, a társadalom- és gazdaságfejlesztés számos eleme kapcsolódott – pl. a területfejlesztési eszközök elosztása –, így az *rendkívül szigorúan megszabta a települések helyzetét, „életpályáit”*.

A hatalom koncentrációjának, mindenfajta autonómia megszüntetésének, illetve erős megcsonkításának még egy következménye lett a településfejlődésre; az tudniillik, hogy a falvak lakossága megszűnt (helyi) közösség lenni, s egyénekként állt a monolitikus ál-

lamhatalom helyi képviselőivel illetve a gazdasági hatalommal (pl. a termelészövetkezetekkel) szemben. A „fellazított” lakosság lazán kötődik lakóhelyéhez, különösen ha földtulajdonosként sem kötődik oda. Ha alkalma nyílt, könnyen távozott. Mivel a hatalom „kirekesztette” a közügyekből, közömbössé vált a köz ügyeivel szemben. Az egyéni boldogulás útjait kereste. S a boldogulásnak *korlátozott* egyéni útjait a hatalom lehetővé tette, különösen 1968 után; ez volt az ún. „kádári konszolidáció” legfőbb eredménye. Gyarapodhatott anyagilag a háztáji termelés, a fekete munka, a sajátkezűleg végzett házépítés révén. A falvak egy része látványosan átépült az elmúlt évtizedekben. A közösségi intézmények ez esetben is hiányosak, fejletlenek maradhattak, csak a „telken belüli” urbanizáció haladt előre.

C) A területi egyenlőtlenségek további okai (illetve jelenségei)

A területi színvonalkülönbségek fenn vázolt két alapokából további okok következtek; ezeknek csupán jelzésére szorítkozhatunk:

A *hatalmi koncentráció modelljét* „képezte le” a településtervezés és a településfejlesztés gyakorlata is. Ennek jelentősége azért volt nagy a „szocialista tervgazdálkodás” viszonyai között, mert a települések *nem* saját bevételeikkel (helyi adók, az önkormányzati tulajdon jövedelmei stb.) gazdálkodtak, hanem a költségvetéstől kapott pénzt osztották szét közöttük – a hatalmi centrumok közvetítésével. A településtervezés szentesítette a hatalom területi modelljét, s eszerint történt a fejlesztési eszközök elosztása. A differenciálás nem elsősorban a területek, régiók (megyék) szerint történt (a '70-es, '80-as években a megyék mutatói az átlagtól $\pm 25\%$ -kal tértek el), hanem a települések szerint. A falvak s a városok közötti különbség (az 1 főre jutó fejlesztési eszközök terén) egyes 5 éves tervekben *huszonötszörös* is lehetett! (Ld. alább.)

Egy monopolizált államban, amelyből a piac, a hatékonyság, a társadalmi értékrend stb. kiiktatódott, a *gazdaságirányítás szinte valamennyi döntése kihat a területi színvonal alakulására*, kiiktatódnak az ellensúlyozó mechanizmusok. Ha a mezőgazdasági termékek árát s a felhasznált eszközök – traktor, gépek, műtrágya, öntözővíz stb. – árait központilag, területi különbségeket nem téve előírják, egyes ágazatok, termékek szükségszerűen preferáltak vagy diszpreferáltak lesznek. Fontosabb termőterületeik előnyös vagy mestersegesen fokozott hátrányos helyzetbe kerülnek. Magyarországon évtizedeken át „jutalmazták” a gabonatermelést, „büntették” az állattenyésztést (a termékárak hatósági megállapításán keresztül). Következésképp a szarvasmarha-tartásra berendezkedett dombvidékeink, középhegységi területeink hátrányos helyzetbe kerültek s mivel itt a lakosság zöme kistalvokban él, közlekedési helyzetük hátrányos stb., a tényezők egymásrahatása fokozta a „hátrányos helyzetet”. Jónéhányszor változott az elmúlt 40 év alatt hazánkban a *szénbányászat* megítélése, helyzete, mégpedig központi-hatalmi közreműködéssel. A kommunista hatalomátvétel (1948) után, a nehézipar mindenáron való fejlesztésének idején („Magyarország a vas és acél országa” – hirdették a jelszavak) a szénbányászat messze-menően preferált ágazat volt, a bányászok a „széncsaták” hősei, s a széntermelés növeléséhez kapcsolódott egy sor ún. „szocialista város” – Komló, Várpalota, Oroszlány, Kazincbarcika stb. – építése, s a bányászközségek helyzete igen előnyös volt (bányászlakás-

építési akciók, jobb áruellátás stb.). Majd az olcsó olaj idején, bizonyos korszerűsítés nyomán – pl. a vegyipar olajbázisra helyezése – a szénbányászat háttérbe szorult – megszűnt kedvezményezett helyzete, a szénbányász-körzeteké is. Az olajárrobbanás ismét javította a bányászat pozíciót, ismét erőteljesen fejlesztették központilag a bányász-településeket. Ma viszont, a nehézipar válsága nyomán a bányavidékek válság-övezetökké váltak. A példák sora folytatható.

1. táblázat

A lakóhelyváltoztatások száma évenként, 1960–1989			
Év	Állandó lakóhelyváltoztatás	Ideiglenes	Összesen
1960	338 206	630 448	968 654
1970	270 998	525 451	796 449
1980	211 611	383 016	594 627
1989	204 058	298 101	502 159

Kialakult tehát, jobbára „központi” intézkedésektől befolyásolva, részben „mesterségesen”, a helyi lehetőségektől, feltételektől függetlenül a területi egyenlőtlenségek struktúrája. Az egyén érezte, hogy ez a struktúra igazságtalan, nem biztosítja az esélyegyenlőséget, nem hatékony – ám megváltoztatására, jobbá tételére mint egyénnek s mint egy helyi közösség tagjának nem volt esélye. Nem megváltoztatni akarta tehát, hanem megkeresni benne a számára kedvezőbb helyet. 1950, de különösen 1960–1962 után rendkívüli mértékben felgyorsult a migráció. *A társadalmi-vagyoni hierarchiában való előrelépés ugyanis megkövetelte a településhierarchiában történő elmozdulást is* (ld. az 1. táblázatot). Az 1970–1980 közötti évtizedben a legkisebb falvak (100 lakos alatt) népessége majd felére csökkent (47,5%-os csökkenés!); az 1000 lelken aluli települések átlagos népességcsökkenése is meghaladta a 13%-ot. Egyes falvak szinte teljesen elnéptelenedtek, néhány teljesen elnéptelenedve meg is szűnt. Az első ilyen „végkifejlet”, a Gyűrűfű nevű község 1972-es megszűnése publicisztikai vihart kavart s megindította az ún. településpolitikai vitákat (2. táblázat).

2. táblázat

Néhány magyarországi község lélekszámának alakulása, 1900–1990

Község	1900	1930	A lakosság száma				
			1949	1960	1970	1980	1990
1. Sima	198	183	171	150	78	42	24
2. Felsőszenterzsébet	250	168	129	85	57	38	20
3. Magyarföld	159	160	140	122	79	54	51
4. Pamlény	384	426	416	333	243	136	95
5. Percse	258	260	271	257	174	92	61
6. Magyarlukafa	362	391	402	280	189	132	112
7. Debréte	210	208	220	191	105	60	42
8. Gagyapáti	111	147	136	96	71	33	19
9. Zaláta	977	854	846	642	523	393	345

Az elvándorlás lanygulása – ami az 1. és esetenként a 2. táblázatból is kiolvasható – nem a kiváltó okok megszűnésére vezethető vissza, hanem egyrészt arra, hogy az elmúlt évti-

zedek alatt a legrosszabb helyzetű falvakból a mobil népesség zöme már távozott, másrészt a városok, az ipar „fogadóképessége” csökkent. (Legújabban épp a nagy munkaerő-központokban vált jelentőssé a munkanélküliség.) *A lakosság menekülésszerű elvándorlása mára a hátrányos helyzet következményéből annak okává is vált.* Az elvándorlás nemcsak azt eredményezi, hogy az eredetileg is kisnépességű falvak még kisebbekké zsugorodnak s ezért növekednek gondjaik (pl. még kevésbé tudnak egyes intézményeket eltartani). Azt jelenti, hogy a népesedési folyamatok e községekben kiszabadultak a közösségi (és külső) kontroll alól, s azt eredményezték, hogy e falvak népessége majd minden szempontból – életkor, családösszetétel, iskolázottsági színvonal, szakképzettség stb. – torzult, csonka. Jövedelmei átlag alattiak, érdekérvényesítő képességeik csekélyek – alig van lehetőségük lakóhelyük helyzetének javítására. (Jellemző, hogy az 1990. évi októberi helyhatósági választások során a kislefaluakban számos volt tanácsi, községi vezetőt újraválasztottak – annak ellenére, hogy a tanácsi rendszert számos támadás érte s a városokban csak elvétve kerültek be az új önkormányzatokba a volt tanácsi vezetők.)

A torz demográfiai szerkezet, a gyors elvándorlás természetesen a helyi társadalomra is kedvezőtlenül hat. A kedvezőbb helyzetűek vándorolnak el, az alacsony társadalmi státuszúak aránya megemelkedik. Számukat növelik az alacsony ingatlanárak vonzására beköltöző szegények, marginális elemek stb. Az ország legnépesebb – becslések szerint 500-600 ezer fő –, nagyjában-egészében hátrányos helyzetű kisebbsége (etnikai csoportja?), a cigányság, szintén nagy számban vándorol be a gyorsan fogyó népességű falvakba. Ma már található hazánkban olyan falvak, ahonnan az „őslakosság” teljes egészében elköltözött, helyüket cigányok foglalták el. A hátrányos helyzetű kislefaluakból eltűnik a helyi értelmiség, a helyi elit. Ha a társadalmi szerkezetet és a település-fejlettséget egy ötfokozatú skálán helyezük el – elit, felső-, középső- és alsó réteg, depriváltak –, akkor a szociológiai felmérések szerint *a legalsó településkategóriában az alsó- és deprivált rétegek aránya kb. 71–75% s az elit hiányzik, a legfelső települési szinten az elit aránya 18, az alsó rétegeké 20% (Baráth E. 1984).*

D) Az egyenlőtlenségek térbeli megjelenése

A vázolt tényezők s számos egyéb ok (a paraszti munka alacsony presztízse, a magántulajdon korlátozottsága, így annak migráció-mérséklő hatásának hiánya stb.) következtében tehát Magyarországon fennmaradtak a területi különbségek. *Am a hátrányos helyzet területi jelentkezése alapvetően átfurmálódott, főleg az 1970-es évektől kezdődően.* A hatalmi, hierarchikus tagolódás benyomulása a falusi térségekbe, a hármás perifériák – előbb vázolt – kialakulása, a kislefaluak intézményhálózatának megszűnése, a fejlesztési eszközök megyék közötti viszonylag egyenletes elosztása nyomán *a területi fejlettség regionális különbségei elhalványultak, a települések közötti különbségek rendkívüli mértékben felerősödtek.* Az alapfokú intézményhálózatban mutatkozó ellátottságbeli különbségek még érthetőek, az infrastrukturális eltérések már kevésbé (3. táblázat). De a fejlettségi piramist egyértelműen tükrözi a lakosság „népszavazása”, a vándormozgalom (4. táblázat). Miután a kislefaluak elhelyezkedése koncentrált, azok összefüggő zónákat alkotnak, természetesen a településméretből, a hierarchiában elfoglalt helyzetből fakadó hátrányok

területi megjelenése regionális vonásokat is mutat. Egy korábbi vizsgálatunk szerint az országterület 2/5-e sorolható a hátrányos helyzetű körzetekbe, ahol a települések fele található. Természetesen az itt élő lakosság aránya csekélyebb: a kedvezőtlen helyzetű területek magjaiban kb. 1,3 millióan, a peremterületekkel együtt 2 millióan éltek. A *Dunántúlon* mindekelőtt a településszerkezeti sajátosságok – a kis népességű falvak túlsúlya – vezettek a hátrányos helyzethez, párosulva a korábbi központi szabályozás keretei közt kedvezőtlennek bizonyuló agráradottságokkal. Az ország észak-keleti peremén (Borsod-Abaúj-Zemplén megye, Szabolcs-Szatmár-Bereg megye) mindehhez tradicionális társadalmi hátrányok s a városálózat hiányosságai is társultak. Az Alföld két nagy, összefüggő hátrányos helyzetű területén a falvak közepes, sőt nagylétszámúak (2–4 ezer lakosúak!), ám hagyományosan kedvezőtlen volt társadalmi szerkezetük, a gazdasági erővonalaktól távol fekszenek, városi központjaik fejletlenek. A Duna-Tisza közén a hátrányos helyzet mindenekelelt a településhálózati sajátosságok következménye. A lakosság közel fele még a legutóbbi népszámlálás idején is *mezőgazdasági szórványtelepüléseken*, az ún. „tanyákon” élt. Ezt a településformát a „szocializmus építésének időszakában” korszerűtlennek minősítették, infrastrukturális fejlesztését a lakosságnak *tiltották*. Ezért az infrastruktúra színvonala alacsony – egyes községekben pl. a villannyal ellátott lakások aránya 10% körül volt a vizsgálat idején –, a munkaalkalmak választéka csekély. Ugyanakkor egyes tanyás községekben a nagyarányú gyümölcs- és zöldségtermelés következtében a jövedelmek magasak.

3. táblázat

Az alapfokú intézményellátottság és a településnagyság összefüggése, 1980

Intézmény	Település-nagyság				
	1–499	500–999	1000–1999	2000–2999	3000–4999
A megnevezett intézménnyel ellátott települések aránya, %					
Tanácsi székhely	4,5	28,5	66,3	91,3	98,6
Postahivatal	39,6	91,5	99,0	99,4	100,0
Körzeti orvos (székhely)	4,1	28,3	76,6	99,1	100,0
Elemi iskola	3,4	33,5	88,9	99,1	100,0
Gyógyszertár	1,0	5,1	25,0	59,5	87,4
Iparcikk-bolt	0,4	1,6	8,6	32,1	70,3
Tsz-központ	9,5	25,3	55,3	76,3	79,7
Vízvezeték	15,6	36,0	59,7	68,2	82,4
Települések száma	831	752	713	321	222

A megyei szinten szorgalmazott nivellálódás kétségtelen eredményei ellenére a *gazdasági fejlettségben regionális eltérések* (megyék közötti különbségek) is mutatkoznak hazánkban. Ezek nagy általánosságban Ny-Keleti eltérések, mint már évszázadok óta. Igaz, az Alföld igen sajátos társadalmi fejlődése egyáltalán nem azonosítható egyértelműen a fejletlenséggel, de ma a legtöbb társadalmi, gazdasági mutató a Dunántúl előnyét jelzi (5. táblázat). (Feltehetően nem véletlen, hogy az 1990. évi parlamenti választások során az egyértelműen polgári, liberális pártok az ország nyugati felében szerepeltek jobban. Már itt jelezzük, hogy a most vázolt kép a '80-as évek legvégétől kezdődően gyorsuló

ütemben változik. Hazánkban súlyos válság alakult ki – ez hozzájárult a hatalom- és társadalmi-gazdasági modellváltáshoz, részben annak következménye. Nem számolódtak fel a „tradicionális” elmaradott területek, de az új válságjelenségek – egyes iparágak, főként a nehézipar válsága, tömegessé váló munkanélküliség stb. – új válságzónákat hívtak életre. Ezek térbeli megjelenése eltér a hátrányos helyzet korábbi területi képétől, s épp a korábban erősen támogatott bányászati, kohászati-nehézipari körzetekben lépnek fel. (Ld. még később.)

4. táblázat

A településnagyság és a népességszám összefüggése,
1970–1980 (községek!)

Nagyság-csoport	Népességszám-változás, %
– 99	–47,5
100– 199	–23,8
200– 299	–19,6
300– 499	–15,6
500– 999	–11,1
1000–1999	–7,2
2000–2999	–4,5
3000–4999	–2,3
5000–	3,9

5. táblázat

A gazdasági és társadalmi fejlettség néhány mutatójának alakulása a megyékben, 1984

Megyék	Beruházás									
	Állami beruházások 1 főre, Ft	Tanácsi beruházások 1 főre jutó értéke, Ft	Tanácsi kommunális beruházások 1 főre, Ft	Havi átlagkeresetek az állami szektorban	Iparban foglalkoztatottak 1000 lakosra jutó száma	Kukorica termés-átlaga, kg/ha	10000 lakosra jutó kórházi ágyak száma	1000 lakosra jutó középiskolások száma	1 háztartásra jutó havi áramfogyasztás, kWh	10000 lakosra jutó személygépkocsik száma
Dunántúl										
1. Baranya	17171	4467	1935	5589	149	8030	66,7	19,7	149,8	1401
2. Fejér	23563	3511	1987	5615	165	6070	47,7	19,2	115,7	1259
3. Győr-Sopron	14346	3474	1659	5305	159	6210	57,8	27,6	151,1	1299
4. Komárom	28210	4169	2124	5942	187	6970	69,4	22,7	144,9	1301
5. Somogy	14656	3431	1456	4938	89	6550	59,2	17,2	119,0	1277
6. Tolna	50145	2758	1128	5268	124	7130	60,8	18,9	154,6	1274
7. Vas	1364	3031	1449	5055	137	7140	62,0	23,4	134,5	1222
8. Veszprém	18647	3232	1384	5603	166	5560	57,1	17,4	137,5	1297
9. Zala	13569	2685	1260	5004	139	6430	63,6	22,8	108,0	1342
Alföld										
10. Bács-Kiskun	1255	2986	1515	4997	111	4770	59,2	16,5	132,6	1415
11. Békés	13090	2665	1086	4951	124	5650	48,0	19,0	125,8	1027
12. Csongrád	17139	3556	1522	5098	129	4830	71,6	25,7	113,6	1229
13. Hajdú-Bihar	13416	3336	1700	5030	110	7030	58,2	24,5	123,6	881
14. Pest	12555	2560	886	5439	88	3770	29,3	11,0	172,3	1148
15. Szabolcs-Szatmár	9849	2424	1310	4601	97	5520	50,2	20,0	144,6	826
16. Szolnok	16579	2587	952	5032	132	3820	60,3	23,3	131,5	892
Észak										
17. Borsod-Abaúj-Zemplén	15377	3538	1700	5349	173	5260	57,9	23,3	130,5	895
18. Heves	14595	2697	1339	5242	140	4100	65,9	22,4	143,1	1187
19. Nógrád	10908	2906	1446	5240	162	3910	65,3	17,7	133,7	1072
Budapest	23521	8834	3100	6212	164	3770	104,1	28,6	192,6	1571
Összesen	17655	4240	1763	5428	139	5880	65,3	21,8	148,3	1228

A probléma kezelése, 1948–1991

A területi különbségek fokozódása, „szegény”, hátrányos helyzetű területek kialakulása egyet jelentett Magyarországon a hivatalos ideológia opponálásával. Mit tett e helyzet megszüntetésére a (kommunista) hatalom?

Először is emlékeztetnünk kell rá, hogy kevés lehetősége volt e folyamatok befolyásolására, ha fenn akarta tartani az erőltetett gazdaságfejlesztést, a „hadigazdálkodást”. Az

„... egy nagy cél érdekében ...” nem volt lehetősége a mellékhadszínterekkel foglalkozni. A gondokat részben heroikus, szükségszerű áldozatként, részben a „múlt átkos örökségé-
ként” tüntette fel ('50-es – '60-as évek), másrészt egyszerűen eltagadta ('70-es évek, '80-
as évek első fele). Magyarországon – csakúgy, mint a „szocialista táborban” mindenütt –
hivatalosan nem létezett szegénység; így aztán nem létezett hivatalosan megállapított lét-
minimum sem, minimálbér vagy munkanélküli segély sem. Még a nyolcvanas évek elején
is félillegálisba szorítottak egy „ellenzékként” kezelt nem hivatalos szervezetet, mert a
szegények támogatását nyíltan felvállalta (Szegényeket Támogató Alap).

Ugyanakkor – bármily furcsa is az egy tervgazdálkodást folytató országban – kezdetben
(1948–1970 között) nem volt átfogó, deklarált területfejlesztési stratégiája a kormányzati
szerveknek. Ekkor volt legerősebb a gazdaságirányítás központosítása, lényegében az or-
szágos vezetés szintjén dőlt el minden, így nem is lehettek tekintettel a helyi adottságokra.
Nem nyert elismerést a csoportérdek, következésképp a helyi érdek sem. Felszámolták
1948–49-ben a területfejlesztéssel foglalkozó intézeteket. Ekkor volt a legnagyobb arányú
az elvonás-újraelosztás – a területfejlesztés szempontjai jobbra fel sem merültek. A feszített
gazdaságfejlesztés szinterei egyébként is az ország korábban iparosodott területei, a főváros,
a bányavidékek (a Dunántúli Középhegység szénbányász, bauxitbányász települései,
alapanyagtermelő üzemei, az Északi Középhegység kohászati központjai – Ózd, Miskolc,
Salgótarján stb.) voltak, így a térszerkezet módosítására alig került sor.

Ugyanakkor a közigazgatási területbeosztás reformjának a kérdése – ha első renden
politikai, hatalmi célok szem előtt tartásával is – már az ún. koalíciós időkben (1945–
1948) előtérbe került, s a kommunista hatalomátvétel után sem került le a napirendről.
1956-ban nagyarányú megyereformot terveztek; ennek előkészítésében geográfus szak-
emberek is résztvettek. Elképzeléseiket az ún. rayon-elméletek irányították, így többek
között a „gazdasági rayonok” és a közigazgatási területbeosztás összehangolásának igénye.
Ez a tervezett megyereform elmaradt a politikai rendszer bizonytalanra válása miatt.

Átgondolt és átfogó terület- és településfejlesztési programokra nem került sor; néhány
feladat központi támogatása történt meg. A rohamosan növekvő iparvidékek működteté-
séhez szükséges „szocialista városok” építése (Komló, Oroszlány, Ajka, Várpalota,
Sztálinváros, Kazincbarcika stb.) volt a leglátványosabb program. *Bányászlakások* építése
az alapanyag-kitermelő területeket juttatta előnyhöz. Erőfeszítések történtek a *mezőgaz-
dasági szórványok*, az ún. tanyák *megszüntetésére*, a tanyán élőknek „tanyaközségekbe”
való áttelepítésére, mivel a tanyákban a „termelőszövetkezeti átalakítás” akadályait látták.
A 40-es évek végén, az 50-es évek elején száznál is több „új” községet szerveztek.

A '60-as évek elején újra a nyilvánosság elé lépett a magyarországi településtudomány.
A közelmúlt kutatásai nyomán ma már ismert, hogy 1949–1956 között is történtek kísérletek
településpolitikai, településfejlesztési elképzelések kialakítására (*Hajdú Z.* 1990, *Belényi
Gy.* 1985). E munkálatok színterei kormányzati szervek voltak – az Országos Tervhivatal,
a Népgazdasági Tanács –, eredményei nyilvánosságra nem kerültek. A javaslatok „tisztán”
mutatják a szocialista tervgazdaság elképzeléseit a területfejlesztésről, s a javaslatokra
erősen rányomta bélyegét a szovjet példa. A javaslatok erősen ideológikusak; a munkás-
osztály vezető szerepének biztosítása az egyik cél, másrészt a „tervszerű szocialista ipa-
rosítás” feltételeinek biztosítása (pontosabban úgy vélték, hogy a szocialista iparosítás

biztosítja azt a bázist, melyen a településhálózat átformálása megtörténhet). Szükségesnek vélik a „falusi szocialista átalakítását” – ennek alapja a mezőgazdaság kollektivizálása; a nagyüzemi gazdálkodás új települési struktúrákat igényel. E kormányzati tervező munka magán hordta a későbbi településhálózat-tervezés legtöbb vonását. A főcél a termelés szükségleteinek s nem a lakosság közvetlen érdekeinek szolgálata. A településpolitika legfőbb eszköze a települések osztálybaserolása – ezt természetesen az országos központban végzik, később legfeljebb megyei egyeztetésekre kerülhet sor. Az ekkor készült tervekben már fellelhető a későbbi „falupolitika” legfőbb eleme is, meglehetősen durva formában („tervszerű községkritikát”); a szocialista országok településpolitikájának közös gyökerére utal, hogy ez az elképzelés a maga durvaságában a romániai falurombolásban köszön vissza – majd 40 év után!

A hatvanas években növekvő igény támadt a település- és területi tervezésre ill. -fejlesztésre:

– Részben az ipar kimerítette a korábbi iparvidékek tartalékait s további növekedését fenntartandó ki kellett terjeszkednie az eddigi – infrastruktúra-szegény, városszegény – agrártérségekre s ki kellett alakítani ezek fogadóképességét.

– Részben a „szocialista jellegűvé vált” – tsz-ekbe szervezett – mezőgazdaság igényeinek teljes negligálása sem volt tovább tartható.

– A korábban rablógazdálkodás-szerűen használt források – mezőgazdaság, falusi térségek, infrastruktúra – kimerülőben voltak, változatlan kirablásuk katasztrofális következményekkel fenyegetett.

– Végül területfejlesztési stratégiák kidolgozására ösztönzött az a tény, hogy új hatalmi központok alakultak ki – a megyék illetve a megyeszékhelyek –, s igényelték a területfejlesztési elképzelések kidolgozását, többnyire megyéjük fokozott támogatását.

Ezért az átfogó településhálózat-fejlesztési elképzelések kidolgozásával (1964–1971) párhuzamosan kísérlet történt olyan program kidolgozására, melynek célja az egyes területek fejlettsége közötti aránytalanságok mérséklése lett volna. Végül is az életkörülmények alapján nem kerültek lehatárolásra a gazdaságilag elmaradott területek, nem indult komplex program helyzetük megváltoztatására. A településfejlesztés feladatait az időközben (1971) jóváhagyott Országos Településhálózatfejlesztési Koncepció (OTK) vette át. Ettől függetlenül létrejött egy alap, amely az iparilag fejletlen megyékben az ipartelepítést támogatta vissza nem térítendő állami juttatással. Már korábban indult egy 15 éves állami lakásépítési program. A Mezőgazdasági Minisztérium pedig időről-időre kijelölte azoknak a kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági termelőszövetkezeteknek a körét, amelyek ugyancsak pénzügyi támogatásban, időről-időre bizonyos kedvezményekben részesültek.

Az említett OTK viszont azt az elvet fogadta el, hogy a kiegyenlítődségnek a települési hierarchia egyes szintjein belül – pl. a megyeszékhelyek között, a kisvárosok között, a tanácsai székhelyül szolgáló falvak között stb. – kell végbemenni. A koncepció (ideológiai megalapozásánál W. Christaller elméletét sem mellőzve) a koncentrált gazdasági fejlesztésnek előnyeit hangsúlyozva a központi szerepkörű, ill. a termelési központ szerepkörét betöltő települések kiemelt fejlesztésére adott módot, illetve „elméleti” alapot. Az OTK tulajdonképp városépítési koncepció volt, abban reménykedett, hogy a városokban eszközölt beruházások „kisugározzák” kedvező hatásukat a városok vonzáskörzeteire.

Az OTK hozzájárult a megyék közötti kiegyenlítődéshez – hisz a megyék, mint hatalmi központok igyekeztek esetleges kedvezőtlen pozícióikat megváltoztatni –, ám egyúttal hozzájárul a települések közötti differenciák növekedéséhez. Ha nem is konkrét javaslatokkal, hanem a koncepció szellemével, amely „legitimált” számos, a hierarchia alsóbb régióiba tartozó településre nézve hátrányos intézkedést. (Ezek közül csak példaként említjük egyes alapfokú intézmények ún. „körzetesítését”, vagyis koncentrálsukat egy-egy központi településben. E folyamatoknak Magyarországon nem voltak meg a feltételei, pl. a megfelelő közlekedés. Hosszú időn keresztül lakásépítési hiteleket csak központilag kijelölt településeken – a 3100 településből kb. 400-ban – kapott a lakosság. Egyes területeken, elsősorban a szórványtelepülések területén építési tilalom volt érvényben, és így tovább.) A hátrányos helyzetű területek problémáját érdemben nem „kezelte” az OTK.

Az OTK számos kihatására itt nem térhetünk ki; 1980 táján heves vitákat, éles bírálatot váltott ki a szakmai körökben s a szélesebb közönség körében egyaránt. (Merev modell-szerűsége – az ország egész területén azonos jellegű hálózatot kívánt kialakítani –, „tervutasításos” jellege, csak a célokat megjelölő kidolgozatlansága kapta a legtöbb bírálatot.) Ennek hatására is a '80-as évek közepén módosították az OTK-t. Egyidejűleg a Minisztertanács határozatot hozott a gazdaságilag elmaradott térségek fejlesztésére. Az Országgyűlés már a terület- és településfejlesztés hosszú távú feladatairól hozott – 12/1980–85. sz. – határozatában állást foglalt, hogy a gazdasági fejlődésben elmaradt térségek felzárkóztatását állami támogatással is segíteni kell, fel kell gyorsítani a területi kiegyenlítődés folyamatát. A határozat alapján az Országos Tervhivatal vezetésével előkészítő munkálatok kezdődtek (javaslatok a gazdaságilag elmaradott térségek lehatárolására, fejlesztésük lehetőségei, eszközei stb.). Az előkészítő munka egyes fázisait itt nem részletezzük – ebben helyet kapott a megyei tanácsokkal folytatott konzultáció is, ill. az a 3400/1985. sz. minisztertanácsi határozat, amely az előkészítő munkák nyomán végleges program kidolgozását rendelte el –; 1986-ban – a 2015/1986. (XI.5.) Mt. 4. számú határozattal – fogadta el a Minisztertanács a gazdaságilag elmaradott térségek végleges elhatárolását és a fejlesztésük meggyorsítására vonatkozó programot.

A program a magyar területfejlesztési politika – egyik – legfontosabb törekvésének nevezi „... az ország egyes területeinek társadalmi-gazdasági fejlettségében, az ott lakók életkörülményeiben meglévő indokolatlan különbségek mérséklését, a fejlődésben elmaradott területek fokozatos felzárkóztatását.”

A „többszörösen hátrányos helyzetű” területek lehatárolásánál a program a következő szempontokat vette figyelembe:

- a mezőgazdaság kedvezőtlen adottságait (kedvezőtlen éghajlati, talaj- és domborzati viszonyok),
- a foglalkoztatási lehetőségek szűkösségét, a munkaerőpiac egyoldalú szerkezetét, a távolsági ingázók és az elvándorlók magas arányát,
- az aprófalvas településszerkezetet,
- a kedvezőtlen közlekedési helyzetet (a határmenti fekvést),
- a kedvezőtlen jövedelmi színvonalat,
- a kedvezőtlen demográfiai viszonyokat (előregedett korszerkezet, hátrányos helyzetű rétegek magas aránya),

– az életkörülmények elmaradottságát, az infrastruktúra alacsony színvonalát.

E szempontok alapján 7 megye 23 térségének 571 települését (ez a magyarországi települések 19,0%-a), az ország területének 10%-át sorolták a gazdaságilag elmaradott térségek közé. E településekben az ország lakosságának mintegy 4%-a, 430 ezer fő élt 1985-ben. Az elhatárolt területekre a *hátrányos helyzet minden „klasszikus” ismérve jellemző*. A Békés és Szabolcs megyei községektől eltekintve aprófalvakból épül fel a település- szerkezet; az átlagos településméret 743 fő (ld. a 6. táblázatot). Az elmaradott területeken 1985-ben csupán 3 város (Encs, Lenti, Vasvár) volt. Kedvezőtlen a demográfiai-társadalmi szerkezet; a keresőknek csupán 16%-a szellemi foglalkozású (az országos átlag 31%); 42% dolgozik a mezőgazdaságban, ami az országos átlag kétszerese. A keresők több mint kétfőde ingázó, s még így is az országos átlagnál alacsonyabb az aktív keresők aránya.

6. táblázat

A települések száma népességnagyság-csoportonként a gazdaságilag elmaradott térségekben

Megye	Népesség nagyság csoport						Összesen szám- ban	Az egy telepü- lésre jutó népes- ség száma	
	-199 -299	200 -499	300 -499	500 -999	1000 -2999	3000 -9999			%-ban
Baranya	17	17	18	10	2	1	65	11,4	415
Békés	1	–	1	4	11	–	17	3,0	1290
Borsod-Abaúj-Zemplén	37	27	28	33	18	6	149	26,1	623
Somogy	8	4	17	17	5	2	53	9,3	747
Szabolcs-Szatmár	6	5	18	43	44	8	124	21,7	1201
Vas	14	11	22	15	4	1	67	11,7	523
Zala	31	13	22	20	7	3	96	16,8	613
Összesen: számban	114	77	126	142	91	21	571	–	743
%-ban	20,0	13,5	22,0	24,9	15,9	3,7	–	100,0	–

A hátrányos helyzetet dokumentáló statisztikai adatok hosszan lennének sorolhatók. Vitathatatlan, hogy e térségek helyi társadalmi összeomlottak, megszűntek közösségként létezni, nem képesek önmagukat fenntartani, reprodukálni (a halálozások aránya évente 7%-kal meghaladja a születéseket). Természetes, hogy gyorsuló ütemben veszítik el népességüket: 15 év alatt (1970–1985) 17% volt a lakosság csökkenése (ezen idő alatt a községi átlag 10% volt).

E folyamatokat ellensúlyozandó, a program *hosszabb távra szóló céljai* a következők voltak:

– az elmaradott térségek „gazdasági bázisának megerősítése”, a helyi foglalkoztatási lehetőségek bővítése, a gazdasági szerkezeten olyan átalakítások eszközzése, melyek megteremtik „... a döntően önerőből való fejlesztés lehetőségét”;

– a program „... alapvetően a gazdaság fejlesztésére irányult, de hatásait tekintve társadalmi célokat is szolgált, nevezetesen azt, hogy e térségekben élő népesség foglalkoztatási lehetősége, jövedelmi színvonala, életszínvonala ... hosszabb távon közelítse meg az ország többi területén élőkét.”

A program *konkrét céljait* – rövid távon – az ún. VII. ötéves tervhez kapcsolódva határozták meg. Ebből kiderül, hogy a program elsősorban *termelésbővítő* célú volt, s nagyarányú munkahely-teremtést irányzott elő. (A célkizés irrealitása már 85-ben eléggé nyilvánvaló volt – mára bebizonyosodott; a növekvő munkanélküliség épp a kedvezőtlen helyzetű területeket sújtja legjobban – itt csökken a munkahelyek száma. A program az infrastruktúra-fejlesztés számos elemét is szorgalmazta (összekötő utak építése, a telefonhálózat bővítése, regionális vízművek építése, az elektromos hálózat kapacitásának növelése, az alapfokú intézményhálózat bővítése stb.).

A célok támogatására egy ún. Területfejlesztési Alapot hozott létre a kormányzat, s a program szorgalmazta egyéb pénzügyi források (a tanácsok, a lakosság, az itt tevékenykedő vállalatok pénzeszközei stb.) bevonását is. A Területfejlesztési Alap központi forrásokból 3 milliárd Ft-tal részesült, s az előzetes elképzelések szerint ez az összeg az előbb említett forrásokból 20 milliárd Ft-ra egészült volna ki. A kormányzat által biztosított összeg (a 3 milliárd Ft) az ország egyéves költségvetésének kb. 0,5%-a; oly összeg, amely öt évre szétosztva teljesen jelentéktelen. (Összehasonlításul: egy állami mammutvállalat – a GANZ-művek – veszteségeinek elengedése a '80-as években 12 milliárd forintjába került az államnak.)

Az a tény, hogy a program szinte nyomot sem hagyva ért véget, nemcsak a *csékély pénzügyi támogatásnak tudható be*. A határozat szerint az Alap célja a „... kijelölt térségek gazdasági alapjainak erősítése, gazdasági szerkezetének korszerűsítése ...”. Utólag megállapítható, hogy a megvalósult beruházások kizárólag termelő – ipari, agrár – beruházások voltak, a gazdaság környezetét nem javították, a mezőgazdaságot sújtó szabályozás nem változott, az ipari fejlesztések a jövedelmezőséget nem vették figyelembe. A támogatás pótlólagos beruházási forrásként működött, *speciális megoldásokat nem keresett* (pl. vállalkozásélénkítés, a lakosság továbbképzése, tanácsadás, helyi kezdeményezések támogatása stb.). Ezért a beavatkozások után 1-2 évvel visszaállt az eredeti állapot, sőt az országot sújtó általános válság hatására helyzetük tovább romlott (az iparvidékeken először az ingázókat bocsájtják el, e területeken magas a munkanélküliség, elkerülük az újonnan szerveződő vállalkozások stb.). Mindvégig – csakúgy, mint a többi településfejlesztési program esetében – *külső beavatkozásként* működött az Alap. Országos hatáskörű szervek (Országos Tervhivatal, minisztériumok) ill. a megyei tanácsok döntöttek a felhasználásról, a közvetlenül érdekelt lakosságnak, választott szerveinek (helyi tanácsok) ebbe nem volt beleszólása (többnyire tudomása sem volt a rendelkezésre álló támogatásról, felhasználásának terveiről stb.). Az Alap támogatása (könyör)adomány maradt. Adalék arra vonatkozóan, hogy egy antidemokratikus *paternalista* állam mily *pazarlóan* tudja csak szűkös forrásait felhasználni. A program első, 1990-ig tervezett szakasza a politikai rendszerváltás viharai között – minden maradandó eredmény nélkül – kimúlt.

És most hogyan (tovább)?

Amikor e sorok íródtak – 1991 koratavaszán –, *a területfejlesztés terén még interregnum van*. *Megszűntek intézményei* (Országos Tervhivatal, Építési és Városfejlesztési Minisztérium, befejezték működésüket a megyei tanácsok). A korábbi mechanizmusok leálltak. 1991-től, a korábbi gyakorlat szerint új ötéves terv indult volna – ilyen természetesen nem készült. Nem készült 1991-re ún. népgazdasági terv sem; a költségvetés ill. az általános

gazdasági szabályozás jelent bizonyos orientációt. Kialakult terület- és településfejlesztési programja az új kormányzatnak még nincs; a számos bizonytalansági tényező miatt meg-alapozott programja még nem is lehetne.

Több, a területfejlődésre messzemenően kiható területen még nem hozták meg a szükséges döntéseket, törvényeket, intézkedéseket. Nem lehet pontosan látni a *föld tulajdon-jogának* alakulását (a politikai erőök között abban van egyetértés, hogy a termőföldet valódi tulajdonosok kezébe kell adni), az agrártermelés jövőjét, pedig ez természetesen messzemenően kihat a falusi térségek helyzetének alakulására. Nem kidolgozott a meg-alakuló *önkormányzatok anyagi háttere*. A régi – bebizonyítottan rossz – metódusok szerint tervezik az államháztartást – *nincs még államháztartási törvény*. Alighogy megindult a privatizáció. A „hadigazdaság” mára elavult, elhasználdott, feleslegessé vált ipari fel-legvái szanálásra várnak – *fenyeget a munkanélküliség, ez pedig épp az iparvidékektől távoli területeket sújtja leginkább; először az ingázókat bocsájtják el*. A magyar társadalom még nem tanult meg „együttélni” a munkanélküliséggel, sőt az „egykeresős családmódel” is életképtelen ma. Az új kölgazdasági orientáció területi átrendeződésre vezet (az egyébként is kedvezőtlenebb helyzetű keleti országrész értékelődik le). Az állami paternalizmus leépítése folyik, de még messze vagyunk a valós piaci viszonyoktól – s mindennek számos területi kihatása is van. Épp a kedvezőtlen helyzetű területek (és társadalmi rétegek) támogatása maradhat el. Pl. a mezőgazdaság közgazdasági kondíció miatt a kedvezőtlen természeti adottságú területek szövetkezeti rendszeres dotációra szorultak; kérdés, ezt a támogatást megkapják-e a magángazdák vagy pedig visszaállítják-e jogaiba a különbözeti földjáradékot? Megszűnt az állami lakásépítés és így tovább.

A jelen helyzet másik fontos eleme, hogy a „tradicionálisan” elmaradott területek mellett, összefüggésben az országot sújtó gazdasági válsággal, új, egyre nagyobb kiterjedésű *válságövezetek* alakulnak ki. E válságövezetek más jellegűek, mint a korábról örökölték. E válságövezetek korábban a gazdaságilag fejlett területek közé tartoztak; a preferált nehézipari, bányászati körzetek zöme ma már válságterület. A területi különbségek kezelésének „hogyanjáról” nehéz képet rajzolni. Néhány dokumentum – pl. a kormányprogram, az önkormányzati törvény, az 1991. évi költségvetés stb. –, ill. tervezett intézkedés elemzése nyomán azonban már felsejlik néhány, a jelenlegi vezetés által vallott érték, cél (*Nemes Nagy J.* 1991.). Az elmúlt évtizedek településpolitikáját elemezve egyértelműen csak *a területi kiegyenlítődést tekintik értéknek*. Ez – a területfejlesztés neves hazai szakembere, *Nemes Nagy J.* szerint – „... nagyon megnehezíti a szükséges, távlatosan egyedül hozadékkal kecsegtető differenciálódásnak még a gondolati elfogadását is...”. A kormányprogram meg is fogalmazza, hogy „... a kormány településpolitikájával hozzá kíván járulni a túlzott területi egyenlőtlenségek mérsékléséhez”, s reméli, hogy ennek eredményeként „... hosszú távon az egyenlőtlenségek eltűnnek és felelevenednek az egyes tájak sajátosságában rejlő különbségek.” E néhány kitétel, valamint *az önkormányzatok finanszírozásának gyakorlata* arra enged következtetni, hogy a területi kiegyenlítődés az új hatalom településpolitikájának sarokköve lesz. A beavatkozások mikéntjéről nincs még pontos információnk; az tudható, hogy külön törvényt kívánnak hozni az elmaradt területek problémáinak kezelésére. Anélkül, hogy a részleteket ismerném, megítélésem szerint az a tény, hogy külön törvényt készült a hátrányos helyzetű területek felzárkóztatására, *nem*

megnyugtató. Magában hordozza annak veszélyét, hogy a problémát *külső beavatkozással kívánja kezelni*, kampányfeladatnak tekinti e kezelést. S ez, mint korábban vázoltuk, nem vezet célra. Mi az, ami a nagyobb tévedés veszélye nélkül javasolható a területi egyenlőtlenségek kezelésére, általában a településpolitika terén? Talán a következők:

– Természetesen le kell bontani azt a hatalmi piramist, amely elvonta, majd politikai, ideológiai megfontolások alapján *újraelosztotta* a fejlesztési eszközöket. Ez az átalakítás folyik; csökkenni fog a megyék gazdasági hatalma, feltehetően mérséklődik a volt közös tanácsú községek közötti erőkülönbség. (Az önkormányzatok finanszírozásának 1991. évi gyakorlata a *nivellálást szolgálja*, s kiküszöböli a korábbi *szubjektív alapú* elosztás hátrányait. Az önkormányzatok pénzeszközeinek fő forrása ugyanis az ellátott feladatok, intézmények, hatáskörök *normatív* finanszírozása az állami költségvetés által – fejkvóták a lakosság szám, az elemi iskolai tanulók, óvodások stb. száma alapján –. Kevés teret enged ugyanakkor a saját források felhasználásának; pl. a helyi adók szerepe minimális az önkormányzatok bevételei között.)

– A hatalmi struktúra felszámolása mellett a *magántulajdon térhódítása* juttathatja ismét pozícióba az önszabályozó automatizmusokat.

– Ugyanakkor mind a 2. világháború előtti örökség, mind az elmúlt 4 évtized torzulásai, mind pedig a „piacosodás” kezdeti lépései oly torz településstruktúrát eredményeztek, illetve tartanak fenn ma is, melyet nem lehet teljesen magára hagyni. Nem lehet a *helyi erőforrásokra bízni* a települések fejlődését, üzemben tartását. A *szociálpolitikához* hasonlóan kell a *települések bizonyos körét támogatni*. Nem lehet ugyanakkor egyedüli szempont a *nivellálás*, a meglévő településhálózat változatlan fenntartása. A kiegyenlítés és a hatékonyság többnyire ellentmond egymásnak – mérlegelendő, meddig, milyen területen *kell* és lehet a *nivellálást szorgalmazni*.

– Ez a támogatás nem veheti át a korábbi paternalista állam támogatási formáit. Nem esetenkénti segélyként kell működnie, hanem *beleépülnie a támogatott terület gazdasági folyamataiba*. Megítélésem szerint a területfejlesztés legfőbb eszközét nem a különféle „project”-ek jelentik, hanem az *általános szabályozás olyan alakítása*, mely a területfejlesztést is szolgálja. (Ma is ez, s nem a területi célú beavatkozás szabja meg döntően a területi folyamatokat.)

– Ez a szükséges támogatás csak az érintett területek társadalmát képviselő szervezetekkel (önkormányzatok, önkormányzatok szövetségei stb.), intézményekkel (helyi bankok, fejlesztési társaságok) együttműködve használható fel hatékonyan.

– A támogatásoknak nem kizárólag a termelő szféra, nem is csak a műszaki infrastruktúrára kell jutni, hanem az ún. *humán szférára* is (esetleg főleg arra); továbbképzésre, tanácsadásra, társadalomszervezésre, kutatásra és így tovább.

IRODALOM

- Baráth Etele:** A településrendszer társadalomszerkezete (avagy a társadalom településszerkezete). – In: Rétegződés-modell vizsgálat IV. Gazdaság és rétegződés. Budapest, 1984. pp. 157–195.
- Barta Györgyi–Beluszky Pál–Berényi István:** A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. – Földr. Ért. 24. évf. 1975. pp. 229–390.
- Bartke István:** A területfejlesztési politika elméleti alapjai, működési mechanizmusa és jövőbeni feladatai. – Kézirat, Budapest, 1988. 81 p.

- Bartke István** (szerk.): A területi fejlődés fontosabb változási tendenciái az elmúlt másfél évtizedben. – Tervgazdasági Közlemények, 1987/4. Budapest, 1987. 245 p.
- Bartke István** (szerk.): Területfejlesztési politika Magyarországon. – KJK, Budapest, 1972.
- Belényi Gyula**: Kollektivizálás és településfejlesztés az 1950-es években. – In: Agrárgazdaság, agrártársadalom, agrárpolitika (szerk.: **Hegy András**). Szeged, 1985. pp. 115–125.
- Beluszky Pál**: Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben – Hátrányos helyzetű területek Magyarországon. – Földr. Ért. 25. évf. 1976. pp. 301–312.
- Beluszky Pál**: Krasznokvajda – egy alsófokú központ (?) gondjai a Csereháton. – Földr. Ért. 26. évf. 1977. pp. 349–386.
- Beluszky Pál**: Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: a Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék. – Alföldi Tanulmányok, 5. 1981. pp. 131–160.
- Beluszky Pál**: Gebiete in ungünstiger Lage in Ungarn. – Petermanns Geogr. Mitt., 1981/4. pp. 221–227.
- Beluszky Pál**: Die ländlichen Siedlungstypen des Beriches Borsod-Abauj-Zemplén. – Petermanns Geogr. Mitt., 1983/1. pp. 25–35.
- Beluszky Pál**: Településpolitikai viták után – cselekvés közben – új vizsgálódások előtt. – Tér és társadalom, 1987/1. pp. 76–86.
- Beluszky Pál–Sikos T. Tamás**: Tipologia degli insediamenti rurali nel Territorio Ungherese. – Riv. Geogr. ital. 1989. pp. 705–720.
- Bogár László**: A fejlődés ára. – KJK, Budapest, 1983. 189 p.
- Bokor Ágnes**: Szegénység a mai Magyarországon. – Magvető Kiadó, Budapest, 1987.
- Böhm Antal**: A regionális politika esélyei. – Tér és társadalom, 1988/1.
- Enyedí György**: A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon. – Földr. Ért. 26. évf. 1977. pp. 67–85.
- Enyedí György**: Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 37 p.
- Faragó László–Hrubi László**: Az elmaradott falusias térségek felzárkóztatásának lehetőségei. – Tér és társadalom, 1987/4. pp. 72–80.
- Gulácsi Gábor**: Infrastruktúra-fejlesztés – tanácsi beruházások – területfejlesztési politika. – Tervgazdasági Közlemények, 1986/1.
- Farkas János–Vajda Ágnes**: Időgazdálkodás és munkatevékenységek (Az 1986/87. évi időmérleg-felvétel adatai). – KSH-MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1989. 334 p.
- Hajdú Zoltán**: Az 1956-os közigazgatási területbeosztási reformterv földrajzi kérdései. – Tér és társadalom. 1989/4. pp. 43–61.
- Hajdú Zoltán**: Az első „szocialista” településhálózat-fejlesztési koncepció formálódása Magyarországon (1949–1951). – Tér és társadalom, 1989/1.
- Hajdú Zoltán**: A településpolitikai „szocialista” modelljének kialakítása Magyarországon (1949–1951). – In: Tér-idő-társadalom, Pécs, 1990. pp. 157–168.
- Kovács Katalin**: Urbanizáció alulnézetből. – In: Tér-idő-társadalom, Pécs, 1990. pp. 272–303.
- Lackó László**: Magyarország elmaradott területei. – Földr. Ért. 24. évf. 1975. pp. 243–269.
- Miklóssy Endre**: Kutatási összefoglaló. – A települési elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevői és mérséklésének lehetőségei c. sorozatban. Kézirat, Budapest, 54 p.
- Miklóssy Endre–Várnai Gábor**: Javaslat a hátrányos helyzet csökkentésére. – A települési elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevői és mérséklésének lehetőségei c. sorozat 8. sz. résztanulmány. Kézirat, Budapest, 49 p.
- Miklóssy Endre**: Regionális elmaradottság és szocialista nemzetgazdaság. – A települési elmaradottság társadalmi és gazdasági összetevői és mérséklésének lehetőségei c. sorozat 5. sz. résztanulmány. Kézirat, Budapest, 1988. 48 p.

- Miklóssy Endre:** Magyarország belső gyarmatosítása. – Tér és társadalom, 1990/2. pp. 1–13.
- Nemes Nagy József:** Regionális politika új feltételek között. – Tér és társadalom, 1991/1.
- Molnárné Venyige Júlia–Orolin Zsuzsa:** Szociálpolitika és gazdaság. – Budapest, 1982. 281 p.
- Pálné Kovács Ilona:** A hatalom térbeli dimenziói. – In: Tér–idő–társadalom. Pécs, 1990. pp. 18–33.
- Perczel Károly:** A magyarországi regionális tervezés történetéhez. – Tér és társadalom, 1989/3. pp. 80–105.
- Perger Éva:** A gazdasági és közigazgatási reformok hatása a területi fejlődésre. – Tér és társadalom, 1989/1. pp. 31–48.
- Vági Gábor:** Versengés a fejlesztési forrásokért. – KJK, Budapest, 1982.
- : A gazdaságilag elmaradott térségek felzárkóztatásának társadalmi-gazdasági programja. – Országos Tervhivatal, Budapest, 1985. 20 p. + mellékletek.
- : A gazdaságilag elmaradott térségek társadalmi-gazdasági jellemzői. KSH, Budapest, 1986. 41 p.

TERÜLETI HÁTRÁNYOK A LAKOSSÁG ÉLETKÖRÜLMÉNYEIBEN – HÁTRÁNYOS HELYZETŰ TERÜLETEK MAGYARORSZÁGON*

Társadalmunk célul tűzte ki a lakosság életkörülményeiben mutatkozó területi különbségek mérséklését, a hátrányos helyzetben élők fokozott támogatását. „A különböző körzetek dolgozóinak életkörülményei, szociális ellátottsága és jövedelmi színvonala közeledjék egymáshoz. Településeink nyújtsanak a szocializmus építő embernek mind kedvezőbb életfeltételeket” – szorgalmazta az MSZMP XI. Kongresszusának programnyilatkozata.

A probléma valós, megoldása feltétlenül időszerű, s csak nagyarányú társadalmi erőfeszítések nyomán remélhető; ugyanis már kutatásaink kezdeti szakaszában nyilvánvalóvá vált, hogy míg a lakosság jövedelmi viszonyaiban kiegyenlítődés tapasztalható, addig a tágabb értelemben vett életkörülményekben – különösen a falusi térségeken belül – igen nagyok, s nem egy helyütt fokozódnak a különbségek. Érzékelve a probléma súlyát, kihatásait,¹ munkacsoport szerveződött az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetében az elmaradott területek kutatására. A vizsgálatok egyes eredményeit korábban közreadtuk (*Barta Gy.–Beluszky P.–Berényi I.* 1975; *Beluszky P.* 1976; *Barta Gy.* 1976); e részfeldolgozások, ill. a még sajtó alatt levő további publikációk összegezéséként adjuk közre e helyütt az ország kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó területeinek térképét.

A vizsgálat menete

A kedvezőtlen helyzetű területek elhatárolására a következő módszert alkalmaztuk:

Mivel úgy találtuk, hogy egy téregység fejlettségét sem a települési szintű vizsgálat, sem a területi megközelítés nem mutatja ki egyértelműen, ill. különböző aspektusok, más-más összefüggések kimutatására alkalmasak, úgy véltük, hogy a *kétirányú közelítés eredményeinek együttes figyelembevételé adhat megnyugtató képet a téregységek fejlettségéről. Vizsgálatunk alapvető célkitűzése a hátrányos helyzetű területek települési szinten való elhatárolása volt.*

---

¹ A termelő szféra fejletlensége többnyire együttjár az ott élő népesség alacsonyabb életszínvonalával, kedvezőtlen életkörülményeivel, a településhálózat, a szolgáltatások, általában az infrastruktúra viszonylagos fejletlenségével. Mindez egyes országrészekben, körzetekben a népesség gyors elvándorlását váltja ki, társadalompolitikai feszültségeket okoz. A hátrányos helyzetű területek kialakulása és fennmaradása az ország egészének gazdasági-társadalmi fejlődését fékezi; hosszabb távon egyes területek elnéptelenedését, a mezőgazdasági tevékenység intenzitásának csökkenését, a meglévő termelő- és infrastrukturális kapacitások kihasználatlanságát, e körzetek lakóinak rossz társadalmi közérzetét eredményezheti.

* Első közlés: Földrajzi Értesítő, 1976/2–4. sz. p. 301–312

A községi szintű vizsgálat célja a *falusi életkörülmények területi különbségeinek feltárása*. A vizsgálat e része csak az alapfokú ellátásra és a falusi funkciókra terjedt ki. Az életkörülményeket a demográfiai, vándorlási, foglalkozási, iskolázottsági mutatókkal, a lakásviszonyok (méret, építési idő, felszereltség) mutatóival, az alapfokú intézményellátottság (bölcsőde, óvoda, általános iskola, kiskereskedelem) mutatóival, a lakossági infrastruktúra mutatóival, összesen 28 mutatóval jellemeztük. A jövedelmi viszonyokra községi szinten csak közvetett mutatók – lakásfelszereltség, villamosenergia-fogyasztás stb. – álltak rendelkezésünkre. (A községi szintű vizsgálatok eredményeit *Enyedi Gy.* értékelte.)

A települési szintű elhatárolás mellett szükségesnek láttuk a lakosság életkörülményeinek színvonalát járási szinten is kimutatni. A településnagyságnak és -típusoknak a fejlettségre gyakorolt, bizonyos megközelítésben torzító hatását tovább kívántuk csökkenteni azzal, hogy a városok fejlettségi szintjét saját kategóriájukon belül is kimutattuk.

A járási szintű vizsgálatok a városi funkciók színvonalára, a lokális szerepkörű intézményellátottságra, a közlekedéscsoporthelyi helyzetre, a lakás- és közműellátottság színvonalára, a demográfiai helyzetre, a jövedelmekre vonatkozó 66 mutató alapján történtek.

A községi-városi, ill. járási szinten nyert eredmények összevetésére több módszer kínálkozott. Mindenképp figyelembe kellett vennünk, hogy az életkörülmények színvonalát számos tényezőcsoport alakítja ki (az alapfokú ellátás, a műszaki infrastruktúra színvonala, a városok fejlettsége, elérhetősége, a munkaerőpiac helyzete, a jövedelmi viszonyok, a demográfiai struktúra stb.), az életkörülmények egyes elemei egymással nem helyettesíthetők² és rangsorolásuk aligha nélkülözhetné a szubjektivitást.³

Ezért az életkörülmények színvonalának pontos feltárása csak belső „szerkezetének” figyelembevételével lehetséges, s az összevetés egzaktságát a tényezőcsoportok eltérő súlya – s így szükségyszerű súlyozása! – kérdésessé tenné. Úgy véltük, hogy a vázoltak következtében a viszonylag egyszerűbb kartográfiai módszerek semmivel sem adnak pontatlanabb eredményeket, mint ha többlépcsős kvantitatív metódusokkal kísérelnénk meg a községi és járási eredmények összevetését. Természetesen, ha a kedvezőtlen helyzetű területek elhatárolását követően azok behatóbb vizsgálatát végezzük, nem nélkülözhetjük az „elmaradottság” szerkezetének elemzését sem. Ezért:

a) A községi-városi és a járási szinten nyert eredményeket egy térképre rajzoltuk (*1. ábra*). A községek elmaradottságának megítélése viszonylag egyértelmű az összegezés során. A járási eredmények értékelésénél azonban figyelembe kell vennünk, hogy egy adott színvonal mind területi szempontból, mind pedig az életkörülmények szerkezet szempontjából lehet viszonylag homogén, de takarhat nagyfokú különbségeket is. Márpedig egy nagyfokú területi különbségekkel rendelkező járásban elsősorban a községi vizsgálatok eredményei lehetnek mérvadóak az „elmaradott” területek elhatárolásakor. Erős területi differenciák esetén még e „fejlett” járásokon belül is el kell fogadnunk „elmaradott” községek, községcsoportok létét.

² Egy-egy községben pl. az egészséges ivóvíz vagy a gyalogjárda hiányát nem közömbösíti a közeli város jól kiépült könyvtárhálózata.

³ Nehezen határozható meg, hogy pl. milyen magas jövedelmi szint ellensúlyozza az alapfokú intézményhálózat hézagosságát egy aprófalvas vidéken. Az esetleg létező társadalmi megítélés sem egy általánosan elfogadott normát fejez ki, hanem az a nagyon is eltérő egyéni megítélések summázata.

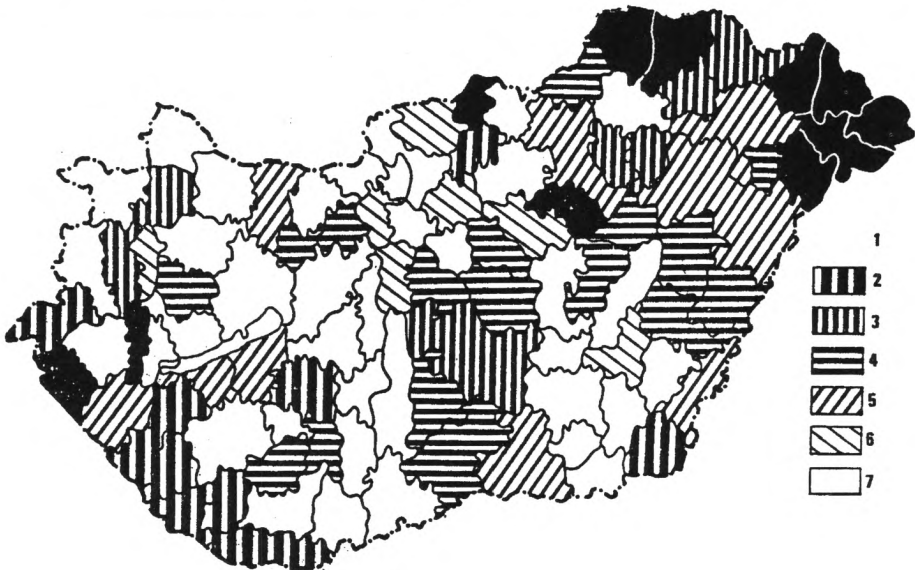
1. ábra. A lakosság életkörülményeinek színvonala a különböző vizsgálatok alapján
1 = igen kedvezőtlen helyzetű járások; 2 = kedvezőtlen helyzetű járások; 3 = a községi szintű faktoranalízis szerint speciális helyzetű (elsősorban tanyás) elmaradott települések; 4 = a községi szintű faktoranalízis szerint kedvezőtlen helyzetű községek; 5 = a pontozásos összesítés alapján további, elmaradottnak minősült községek

b) A községi vizsgálatok eredményeivel való összevetés megkönnyítése céljából a járásokat a következő típusokba soroltuk:

- erősen elmaradott „homogén” járások;
- elmaradott „homogén” járások;
- elmaradott járások nagyfokú területi különbségekkel;
- elmaradott járások nagyfokú „szerkezeti” különbségekkel;
- közepes vagy fejlett járások nagyfokú területi különbségekkel;
- közepes vagy fejlett járások, ahol az alapfokú ellátás az átlagosnál fejletlenebb (2. ábra).

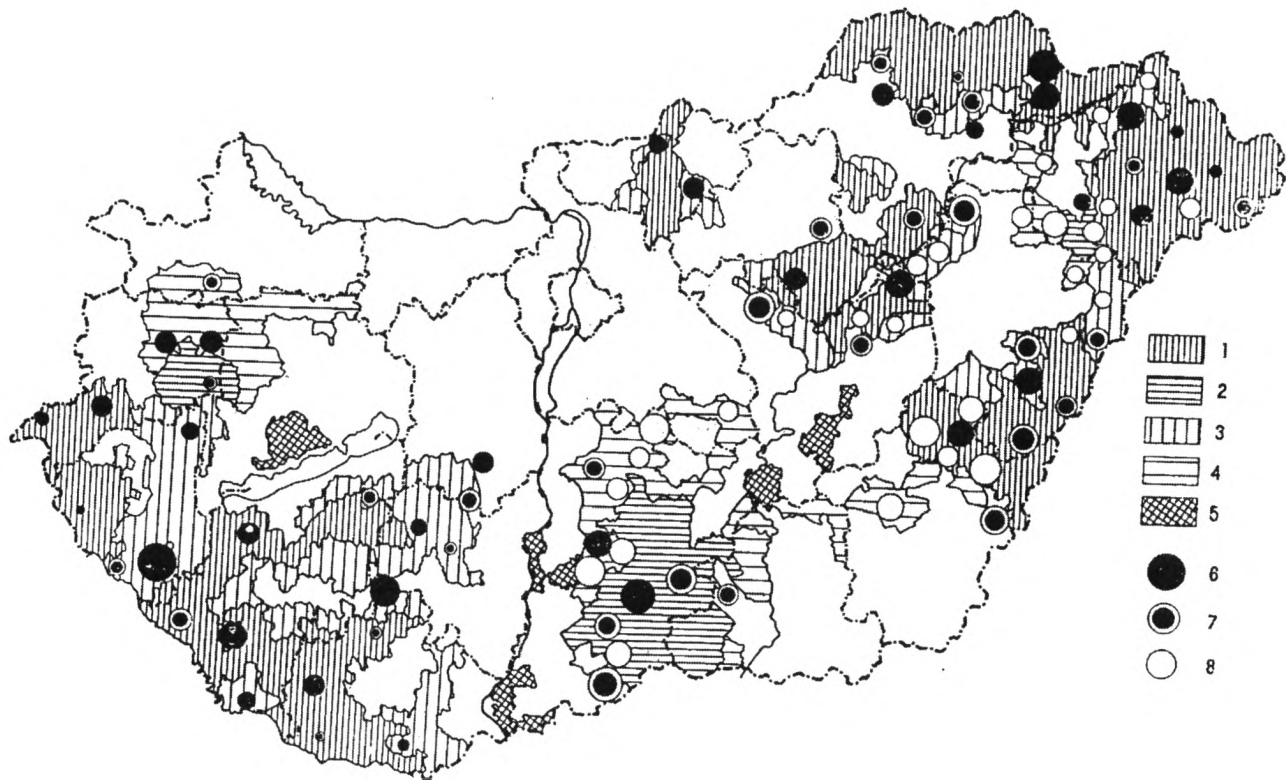
c) A községi és a „téregységi” szinten (ide értve a nagyfokú területi különbségekkel rendelkező közepesen fejlett járásokat is) egyaránt hátrányos helyzetű területeket az elmaradott körzetek magterületeinek, a csak egyik szinten kedvezőtlen helyzetű községeket az elmaradott körzetek peremterületeinek fogtuk fel. Az életkörülmények egyes elemei közt fennálló nagyfokú szintdifferenciák esetén speciális helyzetű elmaradott körzeteket jelöltünk ki.

d) Szubjektív döntésektől sem mentes megfontolások alapján történhetett az elmaradott területek által közrezárt vagy azokkal érintkező városok, városias jellegű települések helyzetének megítélése. Kedvezőtlen helyzetűnek ítélt területek, járások kisvárosai is a községinél magasabb szintű ellátást biztosítanak lakóiknak, a községi szintű vizsgálat nem is találja fejletlennek őket. Mi e városok megítélésénél első rendben nem is „fejlettségük”

2. ábra. A kedvezőtlen helyzetű járások életkörülményeinek szerkezete

1 = erősen elmaradott „homogén” járások; 2 = elmaradott „homogén” járások; 3 = elmaradott járások nagyfokú területi különbségekkel; 4 = elmaradott járások nagyfokú „szerkezeti” különbségekkel; 5 = közepes vagy fejlett járások nagyfokú területi különbségekkel; 6 = közepes vagy fejlett járások, ahol az alapfokú ellátás az átlagosnál fejletlenebb; 7 = egyéb járások

3. ábra. Az ország kedvezőtlen életkörülményű területei

1 = hátrányos helyzetű körzetek magterületei; 2 = speciális helyzetű elmaradott körzetek magterületei; 3 = hátrányos helyzetű körzetek átmeneti területei; 4 = speciális helyzetű elmaradott körzetek átmeneti területei; 5 = hátrányos helyzetű falucsoportok; 6 = hátrányos helyzetű körzetek városai; 7 = hátrányos helyzetű körzetek városias jellegű települései; 8 = hátrányos helyzetű körzetek 5000 lakosnál népesebb falvai

fokát mérlegeltük, hanem a kedvezőtlen helyzetű területekhez fűződő kapcsolataikat. Amennyiben valamely város – mindenekelőtt kisváros – egy hátrányos helyzetű terület egyértelmű központja, e területhez soroltuk.

A vizsgálat eredményei

A vázolt megfontolások alapján rajzoltuk meg az ország hátrányos helyzetű területeinek térképét (3. ábra).

A kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó területek egységei a következők:

A) Az Alföldön

I. Szabolcs-Szatmár

- a) Szatmár
- b) Észak-Nyírség
- c) Dél-Nyírség
- d) Nyíregyháza környékének átmeneti területe

(Szabolcs-Szatmár megye egésze, kivéve Nyíregyházát és környékét, valamint a debreceni járás nyírségi községei)

II. Közép-Tiszavidék

(a mezőcsáti és a mezőkövesdi járás Tisza menti községei, a füzesabonyi, a hevesi, a tiszafüredi járás, a törökszentmiklósi járás átmeneti területe)

III. Berettyó-Körösvidék

(a derecskei, a berettyóújfalui és a szeghalmi járás, a volt sarkadi járás községeinek többsége)

IV. A Duna–Tisza közti tanyavidék speciális helyzetű elmaradott területe

(a kiskőrösi és a kiskunhalasi járás községei, a kecskeméti járás Kecskemét közvetlen környéke nélkül, a szegedi járás tanyás községei, néhány Pest megyei község)

1. A Hajdúság és Nyíregyháza környékének tanyás községei

(Nyírtelek, Nagycserkesz, Kálmánháza, Hajdúvid, Újfehértó, Balkány, Nyíradony stb.)

2. Kunszentmárton környéke

(a kunszentmártoni járás)

3. Észak-Békés tanyás településeinek speciális helyzetű elmaradott területe

(a Szarvas–Békés közötti tanyás községek – Kardos, Örménykút, Csabacsüd, Hunya, Kamut, Csárdaszállás, Köröstarcsa, Kétsoprony, Bélmegyer, Tarhos)

4. Kalocsa-környék

(a Kalocsa környéki szállások és a járás Duna menti községei)

B) Észak-Magyarországon

V. Észak-Borsod

a) Cserhát–Észak-borsodi-karszt

b) Zempléni-hegység

c) Bodrogköz

d) Szerencs-környék átmeneti területe

(az edelényi, az encsi és a sátoraljaújhelyi járás, valamint a szerencsi járás egyes községei)

VI. Cserhát-vidék

(a szécsényi és a pásztói járás nagyobb része, valamint a balassagyarmati járás keleti községei – a Szügy–Nézsza vonaltól K-re)

5. Bükkalja

(a mezőkövesdi járás északi harmada)

C) A Dunántúlon

VII. Baranya aprófalvas területe

a) Ormánság

b) Zselic

c) Sásd és környéke

d) Mohács–Siklós-környék átmeneti területe

(a szigetvári, a sásdi és a siklósi járás, átmeneti területként a pécsi járás peremközségei és a mohácsi járás egy része)

VIII. Belső-Somogy

(a barcsi és a nagyatádi járás)

IX. Külső-Somogy

(a marcali járás, a siófoki járás belső községei, a kaposvári járás északi sávja)

X. Zala

(Zala megye egésze, Zalaegerszeg és Nagykanizsa környékének kivételével)

XI. Őrség–Rábamente

(a körmendi járás)

XII. A Kisalföld speciális helyzetű elmaradott területe

(a celldömölki, a sárvári, a csornai járás, a pápai és a devecseri járás községei a Pápa–Devecser vonaltól Ny-ra)

6. A Balaton-felvidék speciális helyzetű területe

7. Nyugat-Tolna átmeneti területe

A hátrányos helyzetű területek fontosabb adatait az *1. táblázat* tartalmazza.

A közölt ábrák és táblázatunk adatai alapján megállapítható, hogy:

1. A kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó területek kiterjedése nagy; az ország településeinek több mint felét, területének bő kétötödét sorolhatjuk e kategóriába. A hátrányos helyzetű területeken élő lakosság száma alapján természetesen a kép kedvezőbb.

2. Míg a lakosság jövedelmi viszonyaiban nivellálódás tapasztalható, addig az életkörülmények színvonala terén igen nagyok a területi különbségek.

Az elmúlt évtized területfejlesztési politikája az egyes megyék között az életkörülmények közelítését eredményezte. A megyék általában területileg erősen koncentrálták a fejlesztést,

ezért a megyéken belül a különbségek fokozódtak. A központi területi tervezést félrevezetheti a megyei szintű eredmények értékelése.

Kedvezőtlen életkörülményű területek alakultak ki a nagyvárosi agglomerációk, fejlett iparvidékek közelében is. Az elmaradott területek problémáját nem lehet a tanyás települések vagy a Nyírség problémájára szűkíteni. Vizsgálatunk számos elmaradott térséget tárt fel a fejlett megyéken belül is (a Cserhát, Bodroghöz Borsod-Abaúj-Zemplénben, a Cserhát Nógrádban, a Marcal-medence Veszprém, ill. Vas megyében stb.). Ugyanakkor a legelmaradottnak tartott területek helyzete sem egyveretű, nem egyértelműen és általánosan kedvezőtlen. (Pl. a Duna–Tisza közti tanyavidéken a személyi jövedelmek többnyire meghaladják az országos átlagot; a Nyírségben az alapellátás településhálózati keretei adottak, kedvező a demográfiai összetétel stb.)

1. táblázat

Az ország hátrányos helyzetű területeinek lakosság-száma (ezer fő)

Terület egységek	A hátrányos helyzetű területek		Ebből			
	lakosság-száma	községei-nek lakosság-száma	lakosság-száma	községei-nek lakosság-száma	lakosság-száma	községei-nek lakosság-száma
<i>Alföld</i>						
I. Szabolcs-Szatmár	393,3	333,0	300,4	253,9	92,9	79,1
II. Közép-Tiszavidék	183,5	153,6	11,50	97,3	68,5	56,3
III. Berettyó-Körösvidék	196,8	142,6	147,4	124,2	49,4	18,4
IV. Duna–Tisza köze	343,5	268,1	180,1	126,8	163,4	141,4
1. Hajdúsági-szabolcsi tanyavidék	77,0	77,0	19,0	19,0	57,9	57,9
2. Észak-Békés	31,1	31,1	–	–	31,1	31,1
3. Kunszentmárton környéke	20,5	20,5	–	–	20,5	20,5
4. Kalocsa–Baja környéke	26,2	26,2	–	–	26,2	26,2
<i>Észak-Magyarország</i>						
V. Észak-Borsod	182,0	164,7	140,8	138,2	41,2	26,5
VI. Cserhát-vidék	87,0	73,4	43,0	43,0	44,0	30,4
5. Bükkalja	17,9	17,9	13,5	13,5	4,4	4,4
<i>Dunántúl</i>						
VII. Baranya	155,0	131,9	90,7	74,6	64,4	57,3
VIII. Belső-Somogy	131,5	100,6	85,5	72,7	46,0	27,9
IX. Külső-Somogy	140,5	126,5	30,4	30,4	110,1	96,1
X. Zala	183,6	169,3	47,1	42,6	136,5	126,7
XI. Rába mente	53,7	38,0	53,8	38,0	–	–
XII. Kisalföldi területek	165,8	136,6	28,8	25,5	137,0	111,1
6. Balaton-felvidék	14,1	14,1	–	–	14,1	14,1
<i>Összesen:</i>	2403,0	2025,0	1295,5	1099,6	1107,5	925,4

3. A területi elemzések nyilvánvalóvá tették, hogy az elmaradottság okai, megnyilvánulási formái, „szerkezete”, következményei területegységről területegységre különbözőek, más-más kombinációt alkotnak.

Szabolcs-Szatmárban a lakosság életkörülményeinek s általában a társadalmi-gazdasági fejlettség minden elemének színvonala az országos átlag alatt van. A számottevő fejlődés ellenére a legtöbb életkörülmény-mutató rangsorában a szabolcsi járások kerültek a rangsor legvégére. Súlyosbította a helyzetet a megye korábbi városhiánya, a meglévő központok igen alacsony urbanizációs foka. A beruházások zömét ezért a városokban kellett koncentrálni; a falusi térségekben a kommunális beruházások aránya igen alacsony. E körzetben az alacsony jövedelmi színvonal, kombinálódva a demográfiai tényezőkkel – átlagost meghaladó családnagyság, a gyermekkorúak magasabb aránya következtében alacsony gazdasági aktivitás, s így alacsony egy főre jutó jövedelmek – a kedvezőtlen életkörülmények fontos tényezője, hozzájárul a művi környezet alacsony színvonalának fennmaradásához, a demográfiai kép alakulásához. A Nyíregyháza–Záhony vonal mentén kedvező átalakulás indult meg, a Dél-Nyírség (a nyírbátori, a nagykállói járás, a debreceni járás néhány nyírségi községe) viszont hazánk egyik legtöbb problémát súfító területe.

A Közép-Tiszavidék és a Berettyó–Körösvidék helyzetében több rokon vonás található; a gazdasági erővonalaktól távol fekszenek, környezetükhöz képest kedvezőtlen agráradoottsággal rendelkeznek. A városok is távol húzódtak e körzettől; saját központjaik – Heves, Mezőcsát, Füzesabony, Tiszafüred, Derecske stb. – iparilag fejletlen, a városiasodás kezdetén álló, stagnáló-fogyó népességű települések.

A Duna–Tisza közti tanyavidéken a hátrányos helyzet mindekelőtt a településszerkezeti és -hálózati sajátosságok következménye. A lakosság jövedelmi viszonyai ugyanis elérik-meghaladják az országos átlagot. Az adatokban tükröződő kedvezőtlen életkörülmények a tanyás településszerkezet és a mezővárosokból álló városállomány következménye. E területen a lakosság közel 50%-a még 1970-ben is a tanyákon élt, de jónéhány községben 80% felett van a külterületi lakosság aránya (Petőfiszállás 94,7, Kéleshalom 94,6, Imrehegy 94,0, Zsana 92,0, Lászlófalva 91,8% stb.). A magas külterületi lakásarány minden következménye megtalálható az övezetben. Mindenekelőtt a művi környezet színvonala rendkívül alacsony (pl. 1970-ben a villannyal ellátott lakások aránya Zsanán 7,8%, Fülöpházán 11,0%, de még Kiskunhalason is csak 70,4% volt). A lakásállomány elavult, felszereltségük alacsony, a lakásépítés vontatott. A kedvezőtlen művi környezet részben messzelegesen létrehozott állapot.

A tanyás településszerkezet következménye az alapellátás intézményhálózatának kiépíthetlensége is. A terület színvonalának emeléséhez a városok sem járultak hozzá a közelmúltig. Mind a városi funkciók mennyisége, mind minősége hierarchikus szintjük alatt van. Művi környezetük, infrastruktúrájuk – a mezővárosi múlt következtében – mindmáig alacsony. Ugyanakkor a térség dinamikus elemeket is tartalmaz (a kedvező jövedelmi viszonyok, belterjes mezőgazdaság, a szórványtelepülések mellett népes falubelsőségek stb.).

A Dél-Dunántúlon (amelynek területén a kedvezőtlen helyzetű körzetek nagyobb arányúak, mint az Alföldön) is a településhálózati sajátosságokat kell első renden említenünk az elmaradottság okai között. A Dél-Dunántúl településhálózatának két alapvető jellemvonása van:

– A településszerkezet rendkívüli elaprózottsága (a települések 79%-ának belterületén 1000 főnél kevesebb él, a 3000 főnél népesebb települések aránya alig 5%). Az aprófalvas körzeteket fokozott mértékben sújtja a demográfiai erózió: 1960 és 1970 között a lakosság 20%-kal csökkent.

– A városhálózat hiányosságai (a körzet lakosságának csupán 36%-a él városokban). A Dél-Dunántúl hátrányos helyzetű területein azonban majd mindenütt találunk kedvező tényezőket is (átlagos színvonalú művi környezet vagy átlagos jövedelmi viszonyok stb.).

Még inkább jellemző ez a Nyugat-Dunántúl és a Kisalföld elmaradott körzeteire, ahol többnyire az életkörülményeknek csak néhány eleme marad el az átlagostól. A mezőgazdaság színvonala átlag feletti, az iparosodottsági szint átlagos vagy ugyancsak átlag feletti, s így a jövedelmi színvonal is átlagos vagy azt megközelíti. Ennek következtében a lakás- és közműellátottság színvonala is kiemelkedő. Majd mindenütt jelentkeznek viszont az aprófalvas településszerkezet hátrányos hatásai.

Nyilvánvaló, hogy e területek helyzetének javítására általánosan alkalmazható metódusok nincsenek, legfeljebb alapelvek. Számos terület- és településfejlesztési törekvésünk bukott meg azon, hogy azonos megoldásokat, intézkedéseket akartunk keresztülvinni az egész országban.

A területfejlesztési stratégia és taktika kialakításához részletesebb vizsgálatok szükségesek. Reméljük, hogy az egyes körzetek behatóbb elemzésére visszatérhetünk.

IRODALOM

- Andor I.–Kőszegfalvi Gy.** 1971. A gazdasági növekedés térbeli vonatkozásának néhány kérdése Zala megyében. – Területi Statisztika, 21. p. 249–260.
- Bakos L.–Molnár L.** 1972. Hajdú-Bihar megye gyengén fejlett területeinek helyzete. – Területi Statisztika, 22.
- Balogh B.** 1975. A tartósan fennmaradó tanyás területek lehatárolása. – Városépítés, 4. p. 36–37.
- Barabás M.** 1970. A társadalmi-gazdasági fejlődés területi jelenségei az 1945–70 közötti időszakban. – Területi Statisztika, 2. p. 157–183.
- Bartha I.** 1975. A termelőerők területi fejlődése és hatása a terület társadalmi-gazdasági fejlődésére. – Területi Statisztika, 25. p. 40–53.
- Bartha I.–Losonczi L.–Sánta L.** 1972. A IV. ötéves terv főbb célkitűzései Borsodban. – Miskolc, 47 p.
- Barta B.** 1973. Társadalmi szolgáltatások Magyarországon, különös tekintettel a megyék helyzetére. – Területi Statisztika, 23. p. 489–503.
- Barta Gy.** 1972. Az infrastrukturális ellátottság területi különbségei. – Földr. Ért. 21. p. 459–470.
- Barta Gy.–Beluszky P.–Berényi I.** 1975. A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. – Földr. Ért. 24. p. 299–390.
- Bartke I.** 1967. Az ország különböző területeinek iparfejlettségi szintjei. – OT Tervgazdasági Intézet, Budapest, 72 p. (Soksz.)
- Bartke I.** 1971. Az iparilag elmaradott területek ipari fejlesztésének főbb közgazdasági kérdései Magyarországon. – Akad. Kiadó, Budapest, 183 p.
- Becsei J.** 1966. A tanyai település néhány kérdéséről. – Földr. Ért. 15. p. 385–406.
- Beluszky P.** 1973. A tanyarendszer időszerű problémái – a tanyafelszámolás folyamata. – Földr. Közl. 21. (97.) p. 19–34.
- Beluszky P.** 1976. Krasznokvajda – egy alsófokú központ(?) gondoljai a Csereháton. – A „Faluvizsgálatok Borsod-Abaúj-Zemplén megyében” c. kötetben, MTA FKI, Budapest, 167 p.
- Beluszky P.–Enyedi Gy.** 1974. Az Észak-Alföld gazdasági fejlődése. – Földr. Közl. 22. (98.) p. 14–32.
- Bernát T.–Enyedi Gy.** 1968. A magyar mezőgazdaság területi fejlődésének néhány kérdése. – Földr. Ért. 17. p. 407–428.
- Bittó Gy.** 1975. A tanyai lakosság helyzete Csongrád megyében. – Területi Statisztika, 25. p. 276–286.
- Boros F.–Kovács Cs.–Kőszegi L.** 1973. A területfejlesztés hosszú távú koncepciója. – Közgazd. Szemle, p. 138–157.
- Csakmag Gy.** 1974. Gondolatok a gazdaságilag elmaradott területek fejlesztéséről. – Területi Statisztika, 24. p. 129–135.
- Cseh-Szombathy L.** 1974. Az életmód statisztikai vizsgálatának néhány kérdése. – Statisztikai Szemle, 52. p. 331–339.
- Dányi P.–Németh J.** 1975. A határmenti területek, települések fejlesztése. – Pártélet, 6. p. 61–64.*
- Enyedi Gy.** 1970. Az Alföld gazdasági földrajzi problémái. – Földr. Közl. 18. (94.) p. 177–196.

- Erdélyi E.** 1968. Baranya megye községeinek fejlettségi vizsgálata komplex mutató segítségével. – Területi Statisztika, 18. p. 138–148.
- Fodor L.** 1973. Falvak a nagyváros árnyékában. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 117 p.
- Francia L.** 1975. A faktoranalízis alkalmazása a lakosság életkörülményei és az infrastrukturális ellátottság közötti összefüggések területi elemzésében, Baranya megye problémátikus területeinek példáján. – Területi Statisztika, 25. p. 245–253.
- Gáspár J.–Jessze K.** 1972. Az életszínvonal és az életkörülmények területi vizsgálata. – Területi Statisztika, 22. p. 121–143.
- Gáspár J.–Jessze K.** 1973. A folyamatos statisztikai információk felhasználása a területi jövedelemszámításokban. – Területi Statisztika, 23. p. 629–642.
- Gerő T.–Halminé Vissi M.** 1972. Az életszínvonal és az életkörülmények területi különbségeinek mérése. – Területi Statisztika, 22. p. 258–273.
- Horkay M.–Novák Z.–Varga J.** 1972. A területi életszínvonal-különbségek vizsgálatának néhány kérdése. – Területi Statisztika, 22. p. 182–195.
- Juhos A.–Végső Z.** 1970. A gyenge gazdasági adottságú települések főbb jellemzői Szolnok megyében. – Területi Statisztika, 20. p. 61–71.
- Kárpáti Z.** 1972. Területi hátrányok és az életforma urbanizációja. – Szociológia, 4. p. 506–527.
- Kiss I.** 1967. A települések fejlettségének mérése. – Demográfia, 10. p. 35–54.
- Kiss I.** 1969. A településfejlettség mérésének és összehasonlításának egyes kérdései. – Statisztikai Szemle, 47. p. 41–59.
- Klonkai L.** 1969. Magyarország megyéinek gazdasági fejlettségében, valamint az ott élő lakosság életkörülményeiben fennálló területi különbségek meghatározása. – Területi Statisztika, 19. p. 357–374.
- Kolozsár M.** 1970. A területek gazdasági, infrastrukturális fejlettségi szintjének meghatározása, mérése. – Állam és Igazgatás, 20. p. 435–442.
- Kolta J.** 1969. A falvak lakosságának foglalkozás szerinti átrétegződése. – Földr. Ért. 18. p. 215–226.
- Komjáthy J.–né** 1973. Az ipari vonzáscentrumok és vonzáskörzetek, a területi iparosodottsági szint mélyebb feltárásának lehetőségei. – Területi Statisztika, 23. p. 532–546.
- Komoróczy Gy.–né** 1972. Az észak-magyarországi gazdasági körzet gazdasági-statisztikai elemzése a hosszú távú területfejlesztési koncepció kialakításához. – Szervezés és Vezetés, 9. p. 306–339.
- Koncz I.** 1973. Alföldi városaink település-fejlesztési problémái. – Városépítés, p. 30–32.
- Koródi J.** 1972. A tervezési-gazdasági körzetek adottságai, fejlesztési lehetőségei és problémái. – Területrendezés, p. 29–52.
- Kőrös G.** 1972. Bács-Kiskun megye területfejlesztési és településhálózat-fejlesztési terve. – Állam és Igazgatás, 22. p. 466–474.
- Köszegfalvi Gy.** 1972. A mezőgazdasági településhálózat fejlődésének néhány kérdése. – Városépítés, p. 28–30.
- Köszegfalvi Gy.** 1973. A területfejlesztés néhány időszzerű elvi és módszertani kérdéséről. – Területi Statisztika, 23. p. 221–231.
- Kőszegi L.** 1968. A gazdaság területi fejlesztésére ható makro-, mezo- és mikroökonómiai tényezők. – Földr. Ért. 17. p. 447–462.
- Krajkó Gy.** 1973a. A gazdasági mikrokörzetek elvi és módszertani kérdései. – Földr. Ért. 22. p. 259–275.
- Krajkó Gy.** 1973b. A Dél-Alföld mikrokörzeteinek elhatárolása. – Földr. Ért. 22. p. 383–409.
- Kukovics S.** 1972. Kedvezőtlen természeti adottságú mezőgazdasági területeink. – Akad. Kiadó, Budapest, 122 p.

- Kulcsár V.** 1968. Az ország különböző területeinek mezőgazdasági fejlettségi szintjei. – OT Tervgazdasági Intézet Közlemények, 5. sz. 86 p.
- Kulcsár V.** 1969. A magyar mezőgazdaság területi kérdései. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 199 p.
- Lackó L.** 1974. Az ország kedvezőtlen feltételekkel rendelkező területeinek helyzete. – Tervgazdasági Közlemények, 7. 130 p.
- Lackó L.** 1975a. A kedvezőtlen feltételekkel rendelkező területek fontosabb jellemző vonásai. – Területi Statisztika, 25. p. 352–362.
- Lackó L.** 1975b. Magyarország elmaradott területei. – Földr. Ért. 24. p. 243–269.
- Lettrich E.** 1968. Az Alföld tanyai település- és gazdálkodási rendszere. – Földr. Közl. 16. (92.) p. 21–39.
- Lukács J.-né** 1975. Kölcsönhatások az aprófalvas körzetek és a gazdaságilag elmaradott területek között Borsod megyében. – Területi Statisztika, 25. p. 422–429.
- Magyar D.–Németh L.** 1975. Az alsófokú körzeteken belüli és körzetek közötti népességmozgás meghatározói és hatása a területi tervezésben. – Területi Statisztika, 25. p. 412–421.
- Novák Z.** 1973. Az aprófalvak demográfiai helyzete és perspektívái. – „A településhálózat demográfiai vizsgálatának néhány kérdése” c. kötetben. p. 76–84. Statisztikai Kiadó, Budapest.
- Novák Z.–Turáni J.** 1975. Nyugat-Dunántúl népesedési és vándorlási jellemzői. – Területi Statisztika, 25. p. 363–373.
- Petri E.** 1966. Szarvas és környéke tanyás településrendszerének problémáiról. – Földr. Ért. 15. p. 347–370.
- Rupp K.** 1973. Társadalmi mobilitás és településszerkezet. – Szociológia, p. 23–44.
- Sárfalvi B.–Szegedi N.** 1972. A társadalmi átrétegződés folyamata két nyugat-magyarországi település – Óriszentpéter és Apátistvánfalva – fejlődése tükrében. – Földr. Ért. 21. p. 237–245.
- Szabó K.** 1971. A területfejlesztési politikáról. – Pénzügyi Szemle, p. 875–891.
- Szabó L.** 1970. Dél-Alföld településföldrajzi problémái, különös tekintettel a tanyás településekre. – Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei. Szeged, p. 189–196.
- Szabó P.** 1972. Az ipartelepítés hatása a terület- és településhálózat-fejlesztésre Tolna megyében. – Állam és Igazgatás, 22. p. 1112–1121.
- Szalóki Gy.** 1971. A gazdaságilag elmaradott területek fejlesztésének kérdései Magyarországon. – Területi Statisztika, 22. p. 107–109.
- Takács J.** 1972. A magyar tanyák – külterületek népessége és társadalmi viszonyainak alakulása. – Szövetkezeti Kutató Intézet Közl. 83. 69 p.
- Takács J.** 1975. A tanyai népesség helyzete. – Szociológia, p. 98–114.
- Tóth J.** 1969. A népesség területi koncentrációjának néhány jellegzetessége a Dél-Alföldön (1960–1970). – Földr. Ért. 18. p. 345–356.
- Tóth K.** 1973. A gazdasági fejlettség és a népesség aktivitása Békés megye hat alkörzetében. – Területi Statisztika, 23. p. 278–284.
- Turáni J.** 1973. Az aprófalvas településrendszer sajátosságai és általános demográfiai problémái. – „A településhálózat demográfiai vizsgálatának néhány kérdése” c. kötetben. p. 61–75. Stat. Kiadó, Budapest.
- Végső Z.** 1971. Szolnok megye lakosságának életkörülményeiről. – Jászkunság, 17. p. 105–116.
- Zoltán Z.** 1969. Az Alföld iparosítás problémái. – Területi Statisztika, 19. p. 387–403.
- Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Tanács VB. Tervosztálya, 1972. Borsod-Abaúj-Zemplén megye aprófalvas területeinek helyzete, problémái és azok megoldásának hosszú távú koncepciója. – Miskolc, 78 p.
- Az aprófalvas területek helyzete, problémái és azok megoldásának hosszú távú koncepciója Zala megyében. – Zalai Tükör, 1974. p. 79–103.

KÉT HÁTRÁNYOS HELYZETŰ TERÜLET AZ ALFÖLDÖN: A KÖZÉP-TISZAVIDÉK ÉS A BERETTYÓ-KÖRÖSVIDÉK*

Megítélésünk szerint napjainkban a *területi folyamatokat*, mindenekelőtt a település-hálózat alakulását, a demográfiai és szociálgeográfiai folyamatokat *egyre inkább a társadalmi indíttatású, mintsem a munkajellegű mozgásfolyamatok uralják*.

A társadalmi jellegű hatótényezők sorában megkülönböztetett szerep jut a lakosság *életkörülményeinek*, noha természetesen az életkörülmények színvonala maga is következmény, a termelőágazatok fejlettségének, a településhálózati adottságoknak, a közlekedési helyzetnek, jövedelmi viszonyoknak, az infrastruktúra kiépítettségének stb. függvénye. E tényezők eredőjeként kialakuló életkörülmény-színvonal azonban már önálló tényezőként is kiváltja, alakítja, befolyásolja a területi folyamatokat. (Egyre inkább általánosítható megfigyelés, hogy a népesség lakóhelyváltoztatását nem a munkaalkalmak kínálata vagy akár a jövedelmi színvonal, hanem a lakóhely nyújtotta életkörülmények befolyásolják elsősorban. Így a munkavállalók – elsősorban az először munkábólépők, a családi kötelekekből kiválók – akkor is az ingázást – áttelepülést választják, ha lakóhelyük munkahelykínálata elfogadható, ám az életkörülmények színvonala nem megfelelő.) A kedvezőtlen életkörülmények egyes területeken, mikrokozmoszokban a népesség – a kívánatosnál gyorsabb – elvándorlását váltják ki, társadalompolitikai feszültségeket okoznak. A hátrányos helyzetű területek kialakulása és fenntartása az ország egészének gazdasági-társadalmi fejlődését fékezi; hosszabb távon egyes területek elnéptelenedését, a mezőgazdasági tevékenység intenzitásának csökkenését, a meglévő termelő- és infrastrukturális kapacitások kihasználatlanságát, e körzetek lakóinak rossz társadalmi közérzetét eredményezheti.

E valós, megoldásra érett probléma súlyát növeli az a tény, hogy míg a lakosság jövedelmi viszonyaiban nivellálódás tapasztalható, addig az életkörülmények színvonala terén – különösen a falusi térségeken belül – igen nagyok s nem egy helyütt fokozódtak a területi különbségek.

Az elmúlt évtized területfejlesztési politikája az egyes megyék között az életkörülmények közelítését eredményezte. A megyék általában területileg erősen koncentrálnak a fejlesztést, ezért a megyéken belül a különbségek fokozódtak. A központi területi tervezést félrevezetheti a megyei szintű eredmények értékelése.

Kedvezőtlen életkörülményű területek alakultak ki a nagyvárosi agglomerációk, fejlett iparvidékek közelében is. Az elmaradott területek problémáját nem lehet a tanyás települések vagy a Nyírség problémájára szűkíteni. Vizsgálatunk számos elmaradott térséget tárt fel a fejlett megyéken belül is. Ugyanakkor a legelmaradottabbnak tartott területek helyzete sem egyveretű, nem egyértelműen és általánosan kedvezőtlen (a kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó területek térképét ld. a „Területi hátrányok...” c. tanulmányban).

---

* Első közlés: Alföldi Tanulmányok V. 1981. p. 131–160.

Ugyancsak nem hagyható figyelmen kívül, hogy az életkörülmények szintje, a hátrányos helyzet *relatív fogalom* – a lakosság is elsősorban *relatív helyzetként éli meg, érzékeli az életkörülmények szintjét!* – így az életkörülmények színvonalának kétségtelen emelkedése ellenére is kialakulnak vagy fennmaradnak hátrányos helyzetű területek, amennyiben egyes települések, településtípusok, körzetek között az életkörülmények terén a különbségek számottevőek.

Mint említettük, a szűkebb értelemben vett életszínvonal területi kiegyenlítődése olyan mérvű, hogy az életkörülmények differenciálásában járási szinten meghatározó szerepet nem játszik. Ebből következik, hogy jelenleg elsősorban a megszerzett jövedelem felhasználásának lehetőségei, tehát az intézmény-hálózat (városi és falusi egyaránt) kiépítettsége, színvonala, a tágabb értelemben vett ellátó-szolgáltatató tevékenység differenciái, a lakásfelszereltség, a művi környezet fejlesztésének lehetőségei alakítják a lakosság életkörülményeinek színvonalát, területi különbségeit.

Továbbá: mivel az intézményhálózat kiépítettsége, igénybevéltelének lehetőségei messzemenően függenek hazánkban és ma a településhálózat sajátosságaitól, a lakosság életkörülményeit nagymértékben befolyásolja lakóhelyének nagysága, jellege. (Vagyis a településhálózati sajátosságok: a városhálózat fejlettsége, megközelítési lehetőségei, a településszerkezet stb.) A településhálózat-fejlesztés még csak a kezdeti lépéseket tudta megtenni e különbségek felszámolására, s a kezdeti eredmények ellenére a feladatok még rendkívül nagyok. Az iparosodottsági színvonal ma már kevésbé alakítja közvetlenül az életkörülmények színvonalát, közvetett hatása éppen településfejlesztő hatásán keresztül érződik. A műszaki infrastruktúra, a lakásmód, a művi környezet differenciáló szerepe is kisebb a vártnál, ami elsősorban a falusi lakosság önerőből végzett „korszerűsítésének” köszönhető (a lakásállomány falun is jórészt kicserélődött, megindult a háztartások gépesítése; a technikai lehetőségek bővülése sok szempontból lehetővé teszi a „város színvonal” elérését: palackos gáz, háztartási gépek stb.).

Mindebből következik, hogy az életkörülmények színvonalának megállapítása céljából folytatott országos vizsgálataink eredményeként elsősorban az aprófalvas és a tanyás településszerkezetű területek mutatkoztak hátrányos helyzetűnek.

Ám épp az Alföld néhány területegységén a településszerkezeti – hálózati keretek ki-elégítőek lennének (a tanyarendszer majd teljes hiánya vagy megszűnte, közép- és nagyfalvas településszerkezet), de összetett okok következtében ugyancsak a hátrányos helyzetű területek közé kerültek. Szabolcs mellett a *Közép-Tiszavidék* (a mezőcsáti és a mezőkövesdi járás Tisza menti községei, a füzesabonyi, a hevesi és a tiszafüredi járás, valamint a volt törökszentmiklósi járás néhány községe) és a *Berettyó-Körösvidék* (a berettyóújfalui és a szeghalmi járás, a volt sarkadi járás Sarkadtól É-ra fekvő községei) tartozik soraikba; az utóbbi két területegység helyzetében több rokon vonás található. Ez indokolja együttes vizsgálatukat.

1. A kedvezőtlen helyzetű területek elhatárolásának módszere

Érzékelve a hátrányos helyzetű területek problémájának súlyát, kedvezőtlen kihatásait az MTA Földrajztudományi Kutató Intézetében munkacsoport szerveződött e kérdéskör vizsgálatára. Az ország kedvezőtlen helyzetű területeinek elhatárolására a következő eljárást alkalmaztuk:

Mivel úgy találtuk, hogy egy téregység fejlettségét sem a települési szintű vizsgálat, sem a területi megközelítés nem mutatja ki egyértelműen, ill. különböző aspektusok, más-más összefüggések kimutatására alkalmasak, úgy véltük, hogy a kétirányú közelítés eredményeinek együttes figyelembevétele adhat megnyugtató képet a téregységek fejlettségéről. Vizsgálatunk alapvető célkitűzése a hátrányos helyzetű területek települési szinten való elhatárolása volt.

A községi szintű vizsgálat célja a falusi életkörülmények területi különbségeinek feltárása. A vizsgálat e része csak az alapfokú ellátásra és a falusi funkciókra terjedt ki. Az életkörülményeket a demográfiai, vándorlási, foglalkozási, iskolázottsági mutatókkal, a lakásviszonyok (méret, építési idő, felszereltség) mutatóival, az alapfokú intézményellátottság (bölcsőde, óvoda, általános iskola, kiskereskedelem) mutatóival, a lakossági infrastruktúra mutatóival, összesen 28 mutatóval jellemeztük. A jövedelmi viszonyokra községi szinten csak közvetett mutatók – lakásfelszereltség, villamosenergia-fogyasztás stb. – álltak rendelkezésünkre.

A települési szintű elhatárolás mellett szükségesnek láttuk a lakosság életkörülményeinek színvonalát járási szinten is kimutatni.

A járási szintű vizsgálatokat két tényező indokolta.

a) A lakosság ellátását végző funkciók, intézmények, létesítmények egy része községi szinten nem vehető figyelembe (a városi szerepkörű intézmények fejlettsége, a „vonalas” településközi infrastruktúra, a forgalmi helyzet, bizonyos településhálózati sajátosságok). Adatszolgáltatási hiányosságok következtében a jövedelmi viszonyok sem vizsgálhatók községenként, járási szinten azonban rendelkezünk néhány adattal (az iparban foglalkoztatottak átlagkeresete, a termelőszövetkezeti tagok többségből származó jövedelme, az OTP betétállományok 1 főre jutó összege). A járási szintű vizsgálatok révén tehát az életkörülmények megközelítően teljes körét vonhattuk be kutatásainkba.

b) Szükségessé tette a járási szintű vizsgálatokat az az igény is, hogy meghatározzuk az egyes településeket magukban foglaló területek fejlettségét, a milió színvonalát. Egyrészt nyilvánvaló, hogy másként ítélandó meg, más következményekkel jár egy település fejlettsége különböző milióban (pl. városi központ szomszédságában, fejlett régióban vagy hátrányos helyzetű térségben), másrészt egy-egy terület fejlettsége korántsem a területet alkotó községek-városok fejlettségének egyszerű summázata. A községi szinten végzett vizsgálatok ugyanis óhatatlanul a településfejlettségi aspektusokat helyezik előtérbe, ez esetben pedig a településnagyság, a települések szerepköre messzemenően befolyásolja a fejlettségi szintek alakulását. A községi szinten folytatott vizsgálat a településszerkezeti sajátosságokból eredően torzításokra, helytelen következtetésekre vezethet. Ha ugyanis két hasonlóan fejlett téregység településszerkezete között jelentős különbség van, akkor a téregység települései különböző fejlettségi kategóriába kerülhetnek. (Aprófalvas telepü-

lésszerkezet esetén az intézmények koncentrátsága következtében a települések többsége fejletlennek bizonyult: közép- és nagyfalvas településszerkezet esetében viszont – azonos járási fajlagos értékek mellett – az intézmények szóródhatnak, a települések a közepes-fejlett típusba kerülhetnek.)

A járási szintű vizsgálatok a városi funkciók színvonalára, a lokális szerepkörű intézményellátottságra, a közlekedéscsoporthelyi helyzetre, a lakás- és közműellátottság színvonalára, a demográfiai helyzetre, a jövedelemre vonatkozó 66 mutató alapján történtek.

A községi-városi, ill. járási szinten nyert eredmények összevetésére több módszer kínálkozott. Mindenképpen figyelembe kellett vennünk, hogy az életkörülmények színvonalát számos tényezőcsoport alakítja ki (az alapfokú ellátás, a műszaki infrastruktúra színvonala, a városok fejlettsége, elérhetősége, a munkaerőpiac helyzete, a jövedelmi viszonyok, a demográfiai struktúra stb.), az életkörülmények egyes elemei egymással nem helyettesíthetők és rangsorolásuk aligha nélkülözhetné a szubjektivitást. (A gyalogjárda vagy az egészséges ivóvíz hiányát nem közömbösíti a közeli város színvonalas ténykedést folytató művelődési háza. Az is nehezen határozható meg, hogy pl. milyen magas jövedelmi szint ellensúlyozza az alapfokú intézményhálózat hiányosságait.)

Ezért:

a) A községi-városi és a járási szinten nyert eredményeket egy térképre rajzoltuk. A községek elmaradottságának megítélése viszonylag egyértelmű az összegzés során. A járási eredmények értékelésénél azonban figyelembe kell vennünk, hogy egy adott színvonal mind területi szempontból, mind pedig az életkörülmények szerkezete szempontjából lehet viszonylag homogén, de takarhat nagyfokú különbséget is. Márpedig egy nagyfokú területi különbséggel rendelkező járásban elsősorban a községi vizsgálatok eredményei lehetnek mérvadóak az „elmaradott” területek elhatárolásakor. Erős területi differenciák esetén még a „fejlett járásokon” belül is el kell fogadnunk „elmaradott” községek, községcsoportok létét.

b) A községi vizsgálatok eredményeivel való összevetés megkönnyítése céljából a járásokat a következő típusokba soroltuk:

- erősen elmaradott „homogén” járások;
- elmaradott „homogén” járások;
- elmaradott járások nagyfokú területi különbségekkel;
- elmaradott járások nagyfokú „szerkezeti” különbségekkel;
- közepes vagy fejlett járások nagyfokú területi különbségekkel;
- közepes vagy fejlett járások, ahol az alapfokú ellátás az átlagosnál fejletlenebb.

c) A községi és a „téregységi” szinten (ide értve a nagyfokú területi különbségekkel rendelkező közepesen fejlett járásokat is) egyaránt hátrányos helyzetű területeket az elmaradott körzetek magterületeinek, a csak egyik szinten kedvezőtlen helyzetű községeket az elmaradott körzetek peremterületeinek fogtuk fel. Az életkörülmények egyes elemei közt fennálló nagyfokú szintdifferenciák esetén speciális helyzetű elmaradott körzeteket jelöltünk ki.

d) Szubjektív döntésektől sem mentes megfontolások alapján történhetett az elmaradott területek által közrezárt vagy azokkal érintkező városok, városias jellegű települések helyzetének megítélése. Kedvezőtlen helyzetűnek ítélt területek, járások kisvárosai is a

községinél magasabb szintű ellátást biztosítanak lakóiknak, a községi szintű vizsgálat nem is találja fejletlennek őket. Mi e városok megítélésénél első rendben nem is fejlettségük fokát mérlegeltük, hanem a kedvezőtlen helyzetű területekhez fűződő kapcsolataikat. Amennyiben valamely város – mindenkéltt kisváros – egy hátrányos helyzetű terület egyértelmű központja, e területhez soroltuk.

2. A Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék hátrányos helyzetű területének elhatárolása

A vázolt eljárással dolgozva a Közép-Tiszavidéken 58 község, a Berettyó-Körösvidéken 65 község alkot egy-egy hátrányos helyzetű területegységet. Elhatárolásuk a következőképp történhet:

A Közép-Tiszavidéken közepes és fejlett életkörülményeket nyújtó járások közé ékelődik az igen alacsony életkörülményeket nyújtó hevesi és tiszafüredi, valamint az átlagosnál kedvezőtlenebb helyzetű füzesabonyi, mezőkövesdi, mezőcsáti és a – volt – törökszentmiklósi járás. A hevesi és a tiszafüredi járásban területi különbségek alig mutatkoznak; így a községi szinten is hátrányos helyzetű települések besorolása egyértelmű volt: a hátrányos helyzetű terület „magját” képezik.

A további, átlag alatti életkörülményekkel jellemezhető járásokban a területi különbségeket, ill. az életkörülmények szerkezetében mutatkozó „kiegyenlítetlenséget” figyelembe kellett venni az elhatárolásnál. A füzesabonyi, mezőkövesdi és mezőcsáti járásokban a községek többsége ugyan „elmaradottnak” minősült, ám az e járásokon áthúzódó főközlekedési vonalak mentén kedvező helyzetű települések sorakoznak; a Miskolc–Leninváros között formálódó „aktív zóna” sem sorolható a hátrányos helyzetű területek közé; e járásokban elsősorban a községi szinten kimutatható életkörülmény-színvonal volt az elhatárolás alapja. Feltűnő, hogy a kedvezőtlen helyzetű területek még a hetvenes években is megközelítik Leninvárost, s a Miskolc–Mezőkövesd közti forgalmi folyosó közvetlen közeléig húzódnak. A terület kisvárosai, városias jellegű településeik közül Hevest, Mezőcsátot és Tiszafüredet az elmaradott területhez soroltuk, s elsősorban nem is azért, mert a kedvezőtlen helyzetű községek közrefogják e településeket. Emellett ugyanis figyelembe vettük, hogy e kisvárosok s a hátrányos helyzetű területek között igen szoros kölcsönhatások állnak fenn az életkörülmények színvonalának alakulása és emelése terén. A hátrányos helyzet kialakulásában e központok fejletlensége megkülönböztetett szerepet játszik, ugyanakkor a környező depressziós területek fékezik a kisvárosok fejlődését-fejlesztését is. S ha e településekben a lakosság életkörülményei elérik-meghaladják is a községi színvonalat, mint kisvárosok, jelenleg még igen fejletlenek.

A Berettyó-Körösvidék három járása – a püspökladányi, a berettyóújfalui és a szeghalmi – a fejletlen téregységek közé került vizsgálataink során; a községi vizsgálatok alapján csak a püspökladányi járásban hajtottunk végre korrekciókat (Püspökladány, Kaba, Földes, Nádudvar kirekesztése). A községi szintű vizsgálatok alapján kerültek a hátrányos helyzetű területekhez a gyulai járás Sarkadtól É-ra fekvő községei. Végül néhány, települési szinten ugyancsak hátrányos helyzetű községet – Csárdaszállás, Köröstarcsa, Bélmegyer, Tarhos

– a kiváltó okok eltérő jellege miatt nem soroltuk a Berettyó-Körösvidék kedvezőtlen helyzetű területéhez. A városias jellegű települések helyzetének elbírálásával a Közép-Tiszavidékhez hasonlóan jártunk el.

Az így elhatárolt két területen 1976-ban összesen 318 és fél ezren éltek (2. táblázat).

E két hátrányos helyzetű terület problémáinak súlyát jelzi, hogy lakosság számuk – külön-külön is – felülmúlja pl. Baranya megye aprófalvas körzetét, Észak-Borsod, Zala megye, az Őrség-Rábamente, Belső-Somogy stb. hátrányos helyzetű területeinek lakosság számát.

2. táblázat

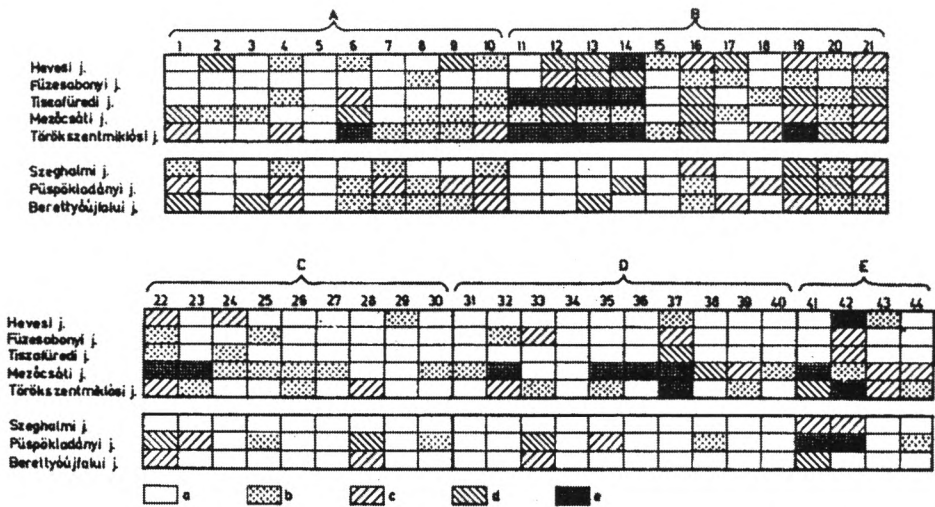
A Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék hátrányos helyzetű területeinek lakosság száma

	Közép-Tiszavidék	Berettyó-Körösvidék	Összesen
Települések száma	58	65	123
Ebből a „magterület”	47	55	102
Lakosság szám 1960.	174 503	226 572	401 075
Ebből a „magterület”	104 232	157 944	262 176
peremterület	39 678	34 086	73 764
városias települések	30 593	34 542	65 135
Lakosság szám 1970.	126 928	192 509	339 437
Ebből a „magterület”	85 434	131 285	216 719
peremterület	33 105	28 499	61 604
városias települések	28 398	32 725	61 123
Lakosság szám 1976.	138 635	179 776	318 411
Ebből a „magterület”	78 997	119 170	198 167
peremterület	30 705	26 346	57 051
városias települések	28 933	34 260	63 193

3. A kedvezőtlen életkörülmények okai, szerkezete

a) Szembeötlő, hogy mindkét hátrányos helyzetű terület hasonló és sajátos periférikus helyet foglal el az ország térszerkezetében.

Ez a periféria-helyzet hosszú múltra tekint vissza; korábban – XVIII.–XIX. század – a kiváltságos területek, kedvezőbb társadalmi-gazdasági helyzetű mezővárosok perifériáit képezték a vizsgált területek. A Közép-Tiszavidék a Jászság, a Nagykunság és a Hajdúság, valamint az É-i Középhegység gazdagabb hegylába között, a Berettyó-Körösvidék a Hajdúság, a Nagykunság s Békés megye mezővárosai között helyezkedett el; míg e területek a jobbágykötöttségektől – teljesen vagy jórészt – mentesülve egy dinamikusabb, polgárosultabb gazdasági-társadalmi fejlődést alakíthatnak ki, addig perifériáikon „sűrűsödtek” a feudális kötöttségek hatásai; itt koncentráldott a feudális földbirtok; igen kedvezőtlen birtokmegosztás maradt fenn, hatására, valamint a mezőgazdaságon kívüli munkaalkalmak szűkössége következtében súlyosan torzult társadalmi struktúra alakult ki. Az ipari munkásság majd teljesen hiányzott e területekről. Az agrártársadalom számbeli túlsúlyban lévő rétegét az agrárproletariátus alkotta; többségük nem is a mezőgazdaságban dolgozó állandó munkás, hanem idénymunkás, napszámos, vándormunkás. Az „ingázás”

2. ábra. Az életkörülmények szerkezete a Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék járásáiban

A) a városi szerepkörű intézmények színvonala (a természetes mutatók értékei egységnyi lakosságra számítva):

- 1 – a középiskolai tanulók száma; 2 – szakrendelőintézetek rendelési óraszám; 3 – kórházi ágyszám;
 4 – áruházak forgalma; 5 – szállodai férőhelyek száma; 6 – a városi lakosság aránya az összlakosságból;
 7 – az iparikkforgalom értéke; 8 – a városi intézmények mennyiségi fejlettségét kifejező faktor értéke;
 9 – a városi intézmények minőségi fejlettségét kifejező faktor értéke; 10 – a városi szerepkörű intézmények fejlettségét kifejező pontszám;

B) az alapfokú intézményhálózat színvonala: 11 – óvodával rendelkező települések lakosságának aránya;
 12 – összevont tanulócsoporthoz tartozó tanulók aránya az összes tanulóból; 13 – a körzeti iskolák székhelyén lakó tanulók aránya; 14 – a tanácsok székhelyén lakók aránya; 15 – a képzés nélküli tantervek aránya;
 16 – 10 000 lakosra jutó bölcsődei férőhelyek; 17 – bölcsődével rendelkező települések lakosságának aránya;
 18 – 1 főre jutó élelmiszerforgalom; 19 – az alapfokú intézmények fejlettségét kimutató faktor értékei;
 20 – az alapfokú intézményhálózat kiépítettségét kifejező faktor értékei; 21 – az alapfokú intézmények fejlettségét kifejező pontszám;

C) a lakás- és közműellátottság színvonala: 22 – az 1945 óta épült lakások aránya; 23 – az 1960 óta épült lakások aránya; 24 – az 1 szobás lakások aránya; 25 – a villannyal ellátott lakások aránya;
 26 – vízvezetékkel ellátott lakások aránya; 27 – fürdőszobával ellátott lakások aránya;
 28 – gázzal ellátott lakások aránya; 29 – egy háztartásra jutó villamosenergia-felhasználás;
 30 – a lakás- és közműellátottság pontszáma;

D) demográfiai potenciál: 31 – 100 keresőre jutó eltartott; 32 – ipari keresők aránya; 33 – a tercier ágazat keresőinek aránya; 34 – az aktív kereső nők aránya; 35 – népességszám-változás 1960–1969;
 36 – vándorlási különbözet 1960–1969; 37 – kormegoszlás; 38 – az ált. isk. 8. osztályát elvégzettek aránya;
 39 – a demográfiai potenciál pontszáma; 40 – a demográfiai faktor értékei;

E) jövedelem-fogyasztás: 41 – munkások átlagos havi jövedelme; 42 – 1 termelőszövetkezeti tagra jutó évi részesedés; 43 – a tv-előfizetők aránya; 44 – az urbanizáltsági szint faktora; a) igen alacsony értékek, b) alacsony értékek, c) átlagos értékek, d) átlagosnál magasabb értékek, e) magas értékek

– idénymunka távoli munkahelyeken – már ekkor általános. A többnyire gyenge minőségű földeken, a mezőgazdasági piacoktól távol gazdálkodó kiscgazdaságok legfőbb törekvése a meglévő állapot konzerválása, a föld megtartása volt; ezt minden kockázattól mentes igen konzervatív gazdálkodással, társadalmi-szociális mentalitással kívánták elérni. Az

agrár-túlnépesedés riasztó méreteket öltött. Mindez általános „szegénységet” szült, s oly társadalmi-demográfiai következményekkel járt, amelyek mindmáig fékezik e területek társadalmi-gazdasági fejlődését. (Alacsony iskolázottsági szint, a belterjes gazdálkodás termelési tapasztalatainak hiánya, a falvak „örökletes” igen alacsony infrastrukturális-műszaki színvonala stb.)

A peremterületeket változatos formában sújtotta a kedvezőbb helyzetű területek „kiszákmányolása”; itt alakultak ki a kereskedelmi-kézműipari központok, itt használták fel a kedvezőtlen helyzetű területek munkaerőjét, a termelési folyamatok specializálódása során is a nagyobb szakértelmet igénylő s így jövedelmezőbb részfolyamatok a kedvezőbb helyzetű területeken alakultak ki. (Pl. a Jászság és a dél-hevesi községek között kialakult, etnográfusok által kimutatott sajátos munkamegosztás önmagában nem nagy súlyú probléma, de jellemző a két terület viszonyára. Dél-Hevesben tömegesen neveltek libákat, azért, hogy ősszel, tömés előtt jászsági libamájtermelő vállalkozóknak adják el, akik többnyire a kukoricát is Dél-Hevesben vették. A libatömés üzleti haszna a Jászságban halmozódott, másfelől a kukoricakapálás, a libapásztorkodás alacsonyan kvalifikált munkája vált a dél-hevesi községek feladatává.)

Ezt a relatív kedvezőtlen helyzetet erősítették fel a természeti adottságok. Szemben a környező, mezőgazdasági termelésre alkalmasabb tájegységekkel – Hajdúság, Békési löszhát, az É-Középhegység hegylába, Jászság – a Berettyó-Körösvidéken és a Közép-Tiszavidéken a talajok rossz fizikai és kémiai állapota, az ármentesítésig az árvízveszély, a Kis- és Nagy-Sárrét mocsárvilága a mezőgazdasági termelés hatékonyságát csökkentette, de másirányú gazdasági-társadalmi hátrányai is mutatkoztak. (Úttalan vidék, autarchiás gazdálkodás, kevésbé mozgékony társadalom stb.)

A vázolt periféria-helyzet átformálódva ugyan, napjainkig fennmaradt. A Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék az ország makroszerkezetének gerincét képező aktív társadalmi-gazdasági „folyosók”, erővonalak közeiben az általuk érintetlenül hagyott fehér foltokon fekszik. A Közép-Tiszavidéket a Budapest–Hatvan–(Eger)–Miskolc és a Budapest–Szolnok–Debrecen forgalmi folyosója, a Berettyó-Körösvidéket ez utóbbi s a (Budapest)–Szolnok–Békéscsaba erővonal (valamint az országhatár) zárja közre. Márpedig egyre nyilvánvalóbbá váló tény, hogy az ország térszerkezetének meghatározó elemei ezek az erővonalak; mentükön koncentrálódik az ország gazdaságának, társadalmának nagy hányada. E „folyosók” forgalmi vonalait követve rendeződnek területileg a termelési kapcsolatok; velük kölcsönhatásban fejlődik városhálózatunk; e folyosók egyes pontjait kötik össze a legsűrűbb infrastrukturális-információs csatornák; ezen erővonalak mentén települ iparunk kilenctizede; jószerivel csak itt találunk népesség-koncentrált településeket, ezen irányokban a leggyorsabb az agglomeráció előrenyomulása is.

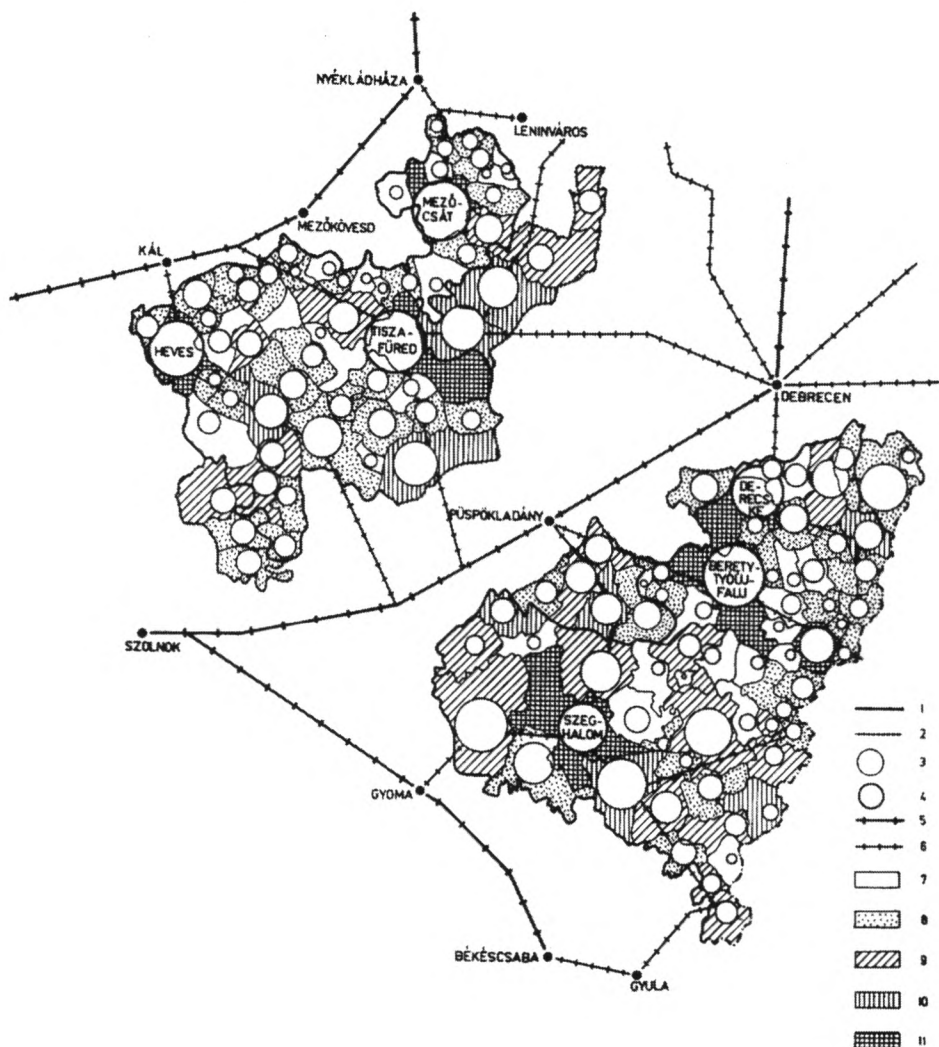
Ugyanakkor feltűnő s rendkívül káros jelenség, hogy ezen jól kirajzolódó erővonalak közvetlen közelében, tőlük néhány kilométer távolságra a földrajzi-szociológiai-társadalmi vizsgálódás egyaránt igen elmaradott területeket talált. Különösen feltűnő, hogy Leninváros „kisugárzása” szinte a város közigazgatási határain megtörik. A város ma még elsősorban munkahelykínálatával hat környezetére; körülötte lakó-községgé váló települések sorakoznak; ma azonban már a foglalkozási gondok megoldása önmagában kevés egy-egy terület társadalmi-szociális fejlődésének biztosítására, hiszen ez a gond az ország túlnyomó

többségén megoldott. De hasonló jelenség tapasztalható Debrecen környékén is; a várost D- és K-ről kedvezőtlen helyzetű községek övezik.

Ugyancsak igen kedvezőtlen kihatásokkal jár, hogy ma a megyék perifériáin helyezkednek el a vizsgált, hátrányos helyzetű területek. Különösen a Közép-Tiszavidék esetében jellemző ez a helyzet; az összefüggő területű körzet 4 megye határmenti, periférikus zugából tevődik össze, s e területek a megyék egészét tekintve külön-külön nem számottevőek, problémáik elodázhatónak tűnnek a megyeszékhelyekről. A Berettyó-Körösvidék esetében a helyzet annyiban kedvezőbb, hogy mindössze két megye osztozik területén, s a hátrányos helyzetű területek súlya is nagyobb az egyes megyéken belül – mindez hathatósabb intézkedéseket kényszeríthet ki. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az e területeket felölelő megyék – mindenekelőtt Hajdú-Bihar, Szolnok és Békés megyék – az elmúlt évtizedekben olyan súlyos társadalmi, gazdasági, területfejlesztési gondokkal küzdöttek, amelyek sorában egy-egy viszonylag kisebb, periférikus terület területfejlesztési gondjai háttérbe szorulhattak; a megyék „figyelmét” és a rendelkezésükre álló eszközöket a meglévő mezővárosi múltú, iparilag, infrastrukturálisan, de többnyire az intézményellátottság terén is igen fejletlen városok fejlesztése, a tanyarendszer felszámolásának problémái, a megyeszékhelyek kiépítése, az iparosítás stb. kötötte le. E megyékben viszonylag nagy számú közigazgatásilag elismert, de igen beruházásigényes város volt már évtizedekkel ezelőtt is; fejlesztésük kötötte le a beruházások zömét, új város tervszerű kiépítésére, várossá nyilvánításának előkészítésére – ami legtöbb megyében a területfejlesztés legfontosabb mozgatórugója és eszköze – mindmáig nem került sor. (Kivéve Berettyóújfalu 1979. január 1-én történt várossá nyilvánítását.)

b) A városhálózat térbeli rendszeréhez viszonyítva a vizsgált elmaradt területeket, ugyancsak a vázolt periféria-helyzet a szembeötlő; e két körzetben, ahol 1960-ban még külön-külön is mintegy kétszáz ezren éltek, egyetlen, a városok „törzsállományához” tartozó település sem található. E területek „városi javakkal” való kiszolgáltatását mindig is a környék kisebb-nagyobb városai végezték. Közülük a legjelentősebbek – a Közép-Tiszavidék számára Miskolc, Eger, Jászberény, Szolnok, a Berettyó-Körösvidék számára Debrecen, Gyula, Békéscsaba – a vasúthálózat kiépülése után is időben távolmaradtak a vizsgált területektől; csak többszöri átszállással voltak elérhetőek. A kis helyi központokat nem számítva, a második világháború előtt e területek falvainak kétharmada a városok háromórás izokronján kívül feküdt.

XIX. század polgári városfejlődése csak kis helyi központokat, mindenekelőtt a közép-szintű közigazgatás ellátására alkalmas járási székhelyeket hozott létre e területeken. Ebben földrajzi okok – kevés energikus pont, forgalom-árményék – mellett elsősorban történeti-társadalmi okok játszottak közre; a társadalmi-gazdasági fejlődésben előnyre szert tett környező területek városainak versenye, a kedvezőtlen társadalmi szerkezet, a tőke-akkumuláció hiánya egyaránt sújtotta e területek városfejlődését. A két világháború között csupán a „csonka” Bihar megye székhelyévé vált Berettyóújfalu városias fejlődése érdemel említést. Rontotta e körzetek helyzetét, hogy a peremükön elhelyezkedő kis mezővárosok évtizedek óta stagnálnak-hanyatlanak: (Kunmadaras, Kunhegyes, Jászapáti, Dévaványa, Vésztő, Mezőberény stb.), majd pedig a II. világháború után jónéhány járási székhely elvesztette közigazgatási rangját, így némi városias funkcióját is (Biharkeresztes, Nagyléta,

3. ábra. A Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék hátrányos helyzetű területei

1 – a hátrányos helyzetű területek határa; 2 – a hátrányos helyzetű területek peremeinek határa;

3 – a hátrányos helyzetű területek falvai (a körök területe arányos a lakosságszámmal);

4 – a hátrányos helyzetű területek városias jellegű települései (a körök területe arányos lakosságszámukkal);

5 – vasúti fővonalak; 6 – egyéb vasútvonalak;

Az életkörülmények szintje:

7 – mélyen átlag alatti; 8 – átlag alatti; 9 – átlag alatti – közepes; 10 – közepes; 11 – az átlagosnál magasabb

Derecske, Sarkad, Gyoma, Kunhegyes, Polgár, Jászapati); mások e sorsra várnak (Mezőcsát, Füzesabony).

Így érthető, hogy az alacsony szintű életkörülmények szerkezetének legszembetűnőbb vonása a városi szerepkörök rendkívüli fejletlensége (2. ábra). Márpedig korábbi vizsgálatainkból kitűnik, hogy a „mezotársaságok” lakosságának életkörülményeit elsősorban a városi intézmények fejlettsége, a városok elérhetősége, hierarchikus szintje alakítja. A szűkebb értelemben vett városi intézményhálózat azonban szoros korrelációban van számos egyéb tényezővel – a városodottság mértéke, az iparosodottság foka, a lakosság foglalkozási szerkezete és így tovább –, s a városok „kisugárzása” környékük életkörülményeit is befolyásolja, így a városi funkciók fejlettsége az életkörülmények számos egyéb összetevőit is többé-kevésbé tükrözi (Beluszky P. 1977).

A Közép-Tiszavidéken mindmáig nincs közigazgatásilag elismert város; a Berettyó-Körösvidéken Berettyóújfalu 1979-ben nyerte el a városi rangot. A Közép-Tiszavidékhez három városias jellegű település sorolható: Heves, Tiszafüred és Mezőcsát, noha ez utóbbi városi funkciói igen szerények és az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció nem is irányozza elő középfokú központtá való fejlesztését. E három, egyenként alig tízezres lélekszámú településen 1976-ban a terület lakosságának mindössze 20,8%-a élt. (A középfokú központtá fejlesztendő „potenciális” városokban pedig csak 16%-a.) A Berettyó-Körösvidéken a százalékos arányok még kedvezőtlenebbek; Derecskén, Berettyóújfaluban és Szeghalmon a terület lakosságának 19,0%-a élt 1976-ban; a kijelölt középfokú központokban csupán 13,5%-os ez az arány, töredéke az országos átlagnak.

A városi funkciók fejlettségét reprezentáló mutatók (2. ábra, „A” oszlop) szerint a Közép-Tiszavidéken a füzesabonyi, hevesi és tiszafüredi járás szinte teljesen ellátatlan városi szolgáltatásokkal; a mezőcsáti járás kedvező értékeit Leninváros adatainak beszámítása eredményezte, de mint említettük, a város mind ez ideig kevés szerepet játszik a mezőcsáti járás ellátásában. A Berettyó-Körösvidéken a szeghalmi járás ellátatlansága kiugró; a kiskereskedelmi forgalomtól és a középfokú oktatástól eltekintve – e téren is átlag alattiak a járás értékei – mélyen átlag alatti ellátottságú értékek adódtak. A püspökladányi járás értékeit Hajdúszoboszló adatai javították; viszont a berettyóújfalui járás városi javakkal közepesen ellátott.

c) Összetettebb, ellentmondásosabb kép rajzolódik ki a két hátrányos helyzetű terület alapfokú (intézményi) ellátottságát vizsgálva. Az alapfokú intézményellátottság közvetlen kapcsolatban áll a településszerkezeti sajátosságokkal; ez utóbbira pedig az országos méreteket meghaladó településnagyságok mellett (a Berettyó-Körösvidéken 1976-ban a falusi jellegű településekben átlagosan 2350-en, a Közép-Tiszavidéken kerekén 2000-en éltek) a differenciáltság jellemző (3. táblázat).

Táblázatunkban nem szerepelnek a városias jellegű települések. Az egyes nagyságkategóriákba sorolt települések száma alapján a kép korántsem egyértelműen kedvező; a települések egynegyede ezer lakoson aluli, ahol tehát a mai helyzet alapján még a részleges alapfokú ellátás sem épül ki, s legfeljebb egy-két intézmény képviseli az alapfokú ellátást. Az 1–2 ezer lélekszám közötti községek – a mai körülmények között az ilyen nagyságrendű falvakban is igen hiányosan épül ki az alapellátás – aránya a Közép-Tiszavidéken 36%, a Berettyó-Körösvidéken 35%. A népességszám alapján a kép kedvezőbb; a Közép-Tisza-

vidéken a lakosság 36,8%-a, a Berettyó-Körösvidéken 27,5%-a élt 1976-ban kétezer lakost meg nem haladó falvakban; az apró- és kislefak a Közép-Tiszavidék borsodi területein koncentráltak; a Berettyó-Körösvidéken az országhatár mentén ugyancsak összefüggő övezetet alkotnak. E területeken az aprófalvas településrendszer problémái is fellelhetők, noha az apró-kislefvas mikrokörzetek területébe ékelődő népesebb községek (Biharke-resztes, Pocsaj, Komádi, Nagyrábé stb.) e gondokat enyhítik. Ugyanakkor a szeghalmi járásban (Dévaványa, Füzesgyarmat, Vésztő, Körösladány), a két terület peremén (Léta-vertes, Hosszúpályi, Tiszacsege, Egyek, Kunmadaras, Abádszalók) 5–10 ezer lakosú, az alapfokú intézményhálózat telepítésére kedvezető feltételeket nyújtó falvak találhatók. Ezt a településszerkezetet tükrözi a tanácsi szervezet is (4. táblázat).

3. táblázat

A Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék falusi településeinek nagyságrendi tagozódása, 1976

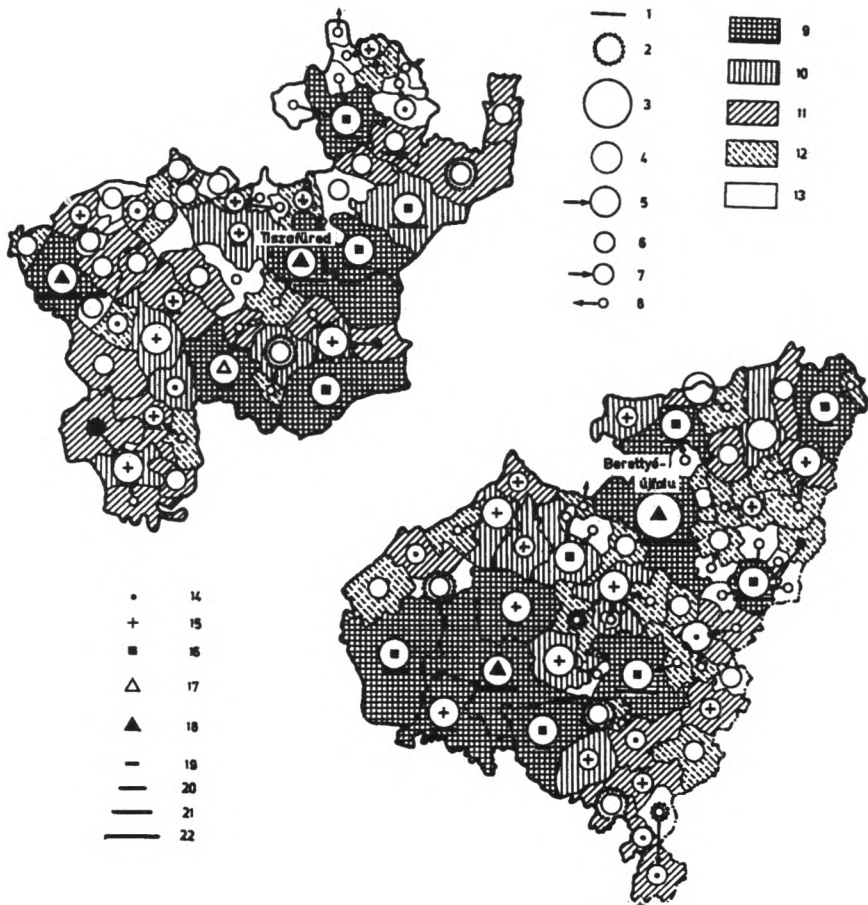
Település-nagyság kategória	Közép-Tiszavidék A települések				Berettyó-Körösvidék A települések			
	száma	%-ban	lakosság száma	%-ban	száma	%-ban	lakosság száma	%-ban
– 499	5	9,1	2 120	1,9	5	8,1	1 646	1,1
500–999	10	18,2	7 830	7,1	12	19,4	10 382	7,1
1000–1499	10	18,2	12 938	11,8	10	16,1	12 371	8,5
1500–1999	10	18,2	17 520	16,0	9	14,5	15 542	10,7
2000–2999	12	21,8	30 556	27,9	11	17,7	25 635	17,6
3000–3999	3	5,5	10 663	9,7	7	11,3	23 360	16,1
4000–4999	1	1,8	4 159	3,8	1	1,6	4 450	3,1
5000–	4	7,2	23 916	21,8	7	11,3	52 030	35,8
Összesen:	55	100,0	109 702	100,0	62	100,0	145 516	100,0

4. táblázat

A Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék településeinek közigazgatási beosztása, 1979. január 1-én*

Jogállás	Közép-Tiszavidék		Berettyó-Körösvidék		Együtt			
	száma	lakosságuk	száma	lakosságuk	száma	%-ban	lakosságuk száma	%-ban
1. Város	–	–	1	14 413	1	0,8	14 413	4,5
2. Nagyközség	5	32 828	6	46 191	11	8,9	79 019	24,8
3. Nagyközség k. t. székhelye	5	28 364	11	48 247	16	13,0	76 611	24,1
4. Önálló tanácsú község	25	46 646	20	40 349	45	36,6	84 995	26,7
5. Közös tanács székhelye	6	12 812	3	5 205	9	7,3	18 017	5,6
6. Nagyközség k. t. társközsége	8	13 660	21	23 450	29	23,6	27 110	11,7
7. Községi közös t. társközsége	9	6 325	3	1 921	12	9,8	8 246	2,6
8. Összesen:	58	140 635	65	179 776	123	100,0	320 411	100,0

* 1976. évi lélekszám adatok

4. ábra. A Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék hátrányos helyzetű területeinek településhálózata

1 - a hátrányos helyzetű területek határa; 2 - 20%-nál több külterületi lakossal rendelkező település;

3 - városi jogállású település; 4 - nagyközség; 5 - nagyközségi közös tanács székhelye;

6 - önálló tanácsú község; 7 - közös tanács székhelye; 8 - nagyközségi és községi közös tanács társközsége;

Az alsófokú intézményhálózat kiépítettsége:

9 - jól kiépült; 10 - kiépült; 11 - hiányos; 12 - részlegesen kiépült; 13 - kiépületlen; 14 - részleges alsófokú

központ; 15 - alsófokú központ; 16 - kiemelt alsófokú központ; 17 - részleges középfokú központ;

18 - középfokú központ;

Az ipari keresők száma:

19 - 101-250; 20 - 251-750; 21 - 751-1500; 22 - 1501 és több

A települések kereken kétharmada tanácsi székhely, közel negyede nagyközség (és város). A lakosság 49%-a nagyközségben élt. Közigazgatási szempontból legelterjedtebbek az önálló tanácsú községek (a községek 36%-a). Figyelemreméltó, a vizsgált terület szempontjából előnyös, hogy a „társközségek” többségének, a 41-ből 29-nek nagyközségekben van a tanácsi székhelye. A községek közigazgatási jogállását a települések nagyságával összevetve (5. táblázat) azonban nyilvánvaló, hogy a községi integrációból származó lehetséges előnyöket még nem használták ki e területen. E megyékben az aprófalvas településszerkezet problémái csak elszigetelten jelentkeztek, korlátozott méretűek; ez nem ösztönözte a megyék vezetését a fokozott tanácsi körzetesítésre. Így aztán az 500–1000 lakosú községek nagyobb hányada tanácsi székhely (egy kivételével önálló tanácsú község), s már 2000 lakos alatt is találunk nagyközségeket. A kevésbé körzetesített tanácsi szervezet befolyásolja az alapfokú intézményhálózat térbeli alakulását is; ez kevésbé koncentrált, így valamelyest „közelebb van” a falusi népesség lakóhelyéhez, de az intézményhálózat színvonala szükségszerűen alacsony (4. ábra).

A vázolt településszerkezeti adottságok következtében az intézményhálózat járási szinten közepesen kiépített; a berettyóújfalui és a füzesabonyi járásban azonban járási szinten sem tekinthető kiépítettnek az intézményhálózat. Feltétlenül figyelmet érdemel, hogy az elfogadható mértékű kiépítettség mellett az alsófokú intézményhálózat színvonala (minőségi mutatói) a rendelkezésünkre álló adatok alapján – pl. a képesítés nélküli tanerők aránya, a továbbtanuló általános iskolások aránya, az 1 főre jutó élelmiszer-kiskereskedelmi forgalom, a betöltetlen körzeti orvosi állások száma stb. – rendkívül alacsony.

Községi szinten az alapellátás kiépítettsége – részben a településszerkezeti adottságok függvényében – meglehetősen differenciált (6. táblázat).

Amellett, hogy a településszerkezet és az alapellátás szintje (kiépítettsége) között határozott összefüggés olvasható ki, megállapíthatjuk, hogy a települések hozzávetőleg felében az alapfokú intézményhálózat csak részben kiépített vagy kiépítetlen, s az intézményhálózat fejlesztésének településhálózati lehetőségei nem is adóttak. Vagyis e két alföldi területen is jelentkezik az aprófalvas településszerkezet problémája, ha az érintett községek száma el is törpül a dunántúli, észak-magyarországi vagy akár szatmári aprófalvas területek mögött. Mindenesetre községi szinten az alapellátottság hiányosságai is hozzájárulnak egyes települések hátrányos helyzetéhez.

6. táblázat

A települések lélekszáma és az alsófokú intézményhálózat kiépítettsége közötti összefüggés

Településméret	Az alapfokú intézményhálózat				
	kiépítetlen	részben kiépített	hiányos	kiépített	jól kiépített
0–449	10	–	–	–	–
500–999	12	10	–	–	–
1000–1499	5	11	4	–	–
1500–1999	–	10	8	1	–
2000–2999	–	1	17	5	–
3000–3999	–	–	3	7	–
4000–4999	–	–	–	1	1
5000–	–	–	–	2	15
Összesen:	27	32	32	16	16

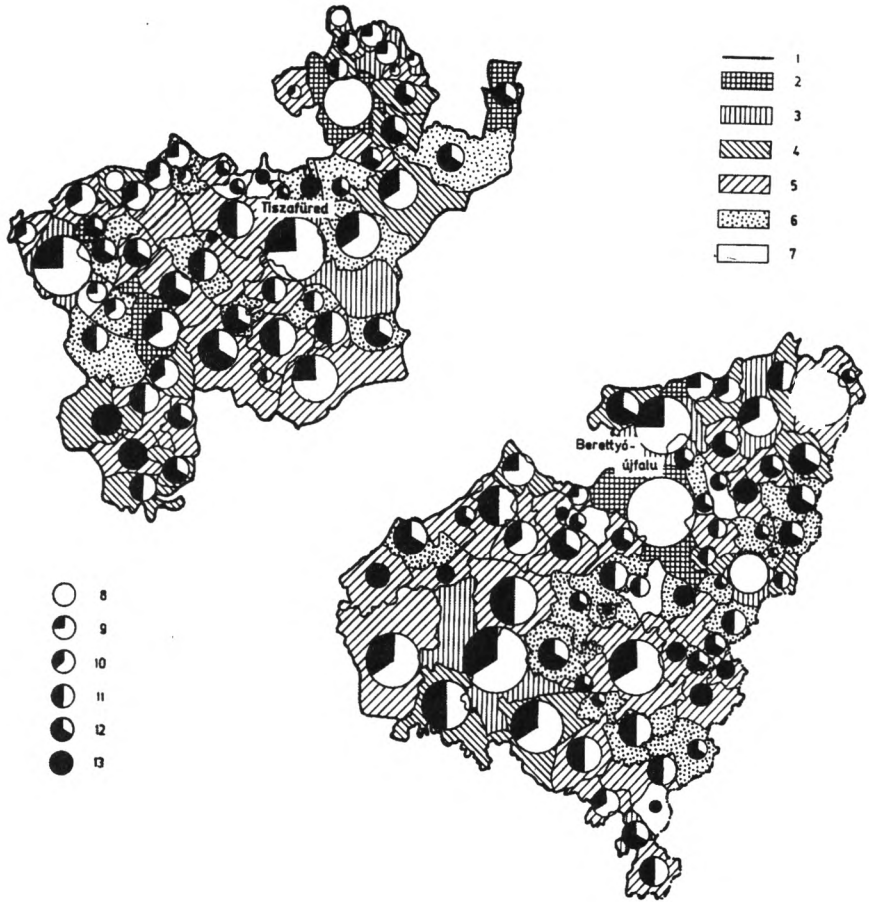
d) Teljesen egyértelmű a lakás- és közműellátottság, a műszaki infrastruktúra, a művi környezet kiépítettsége, színvonala terén a két terület rendkívül hátrányos helyzete, olyannyira, hogy a további elemzésnek kevés a lehetősége. Ez esetben a települések nagyobb lélekszáma sem jelent előnyt.

e) A lakosság jövedelmi viszonyaira, a szűkebb értelemben vett életszínvonalra kevés adat áll rendelkezésünkre. Az mindenestre nyilvánvaló, hogy az utóbbi évtizedben a keresők népgazdasági ágankénti megoszlása már nem jelent differenciáló tényezőt, sőt a mezőgazdasági jövedelmek épp az érintett megyékben felül is múlják az ipari kereseteket. Ezért a vizsgált hátrányos helyzetű területek agrárjellege e téren hátrányt nem jelent. A termelészövetkezeti tagok közösből származó jövedelmében erős szóródás mutatkozik. A berettyóújfalui járásban a mezőgazdasági jövedelmek mélyen az országos átlag alatt voltak az 1970-es években, de nem érték el az országos átlagot mezőcsáti járásban sem. Tovább rontja e területek helyzetét, hogy a természeti adottságok, termelési tradíciók hiánya, felvevőpiacok távolsága stb. következtében a háztáji és kisegítő gazdálkodásoktól származó jövedelem vélhetőleg ugyancsak jóval az átlagos alatt marad. (A gyümölcs-, és zöldségtermelés csekély méretei, a fóliás primőráru termelés jelentéktelen volta stb.) A „második gazdaság” szerepe általában is mérsékeltebb, mint az aktív zónában s csak a munkateljesítménnyel arányos jövedelmeket – tehát a monopolhelyzetből fakadó „extraprofitot” nem – biztosítja a lakosságnak. A szeghalmi, füzesabonyi és a tiszafüredi járásban a közösből származó jövedelem átlagos nagyságú, míg a hevesi és a püspökladányi járásban felül is múlja azt. (Noha a kiemelkedően magas jövedelmeket nyújtó gazdaságok már a hátrányos helyzetű területek határain kívül találhatók – Nádudvar, Kaba, Püspökladány, Hajdúszoboszló stb.)

Ugyanakkor a közvetett – a fogyasztási – adatok arra utalnak, hogy egyrészt a jövedelmi színvonalra ható tényezőket – bérek, fizetések átlagszínvonala, a második gazdaság jövedelmezősége, gazdasági aktivitás, nyugdíjasok aránya, a nyugdíjak átlagos nagysága, a magas jövedelműek kis hányada stb. – összegezve a vizsgált területek jövedelmi színvonala elmarad, mikroszinten esetleg igen jelentősen az ország átlagétól, ez fékezi a területek felzárkózását. Másrészt a reáljövedelmek gyors növekedése mindmáig nem formálta át gyökeresen az egyes háztartások életkörülményeit, életmódját, életvitelét, pl. a háztartások villamosenergiafogyasztása az „aktív” területek városok átlagának harmadát sem éri el az egyes községekben (járásokban), legfeljebb annak „extenzív” kereteit teremtette s teremti meg.

f) Korábbi vizsgálatainknál egyértelműen tapasztaltuk, hogy a hátrányos helyzet messzemenően tükröződött a demográfiai folyamatokban, s a demográfiai struktúra torzulása oly mérvűvé fokozódhat, hogy az a hátrányos helyzet következményéből annak okává léphet elő (*Beluszky P.* 1977, *Barta Gy.–Beluszky P.–Berényi I.* 1975.). A Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék demográfiai helyzetének beható elemzését a friss adatok hiánya (a tanulmány írásakor csak az 1970. évi népszámlálás adatai álltak rendelkezésünkre) nem teszi lehetővé. Ezért e helyett csak tézisszerűen említjük a demográfiai helyzet néhány – adatszerűen csak 1970-re dokumentálható – jellemzőjét (5. ábra).

– Noha az 1970. évi állapot szerint mindkét terület „demográfiai potenciálja” rendkívül alacsonyszintű, a demográfiai helyzet mégsem állítja olyan, már-már megoldhatatlan

5. ábra. A Közép-Tiszavidék és a Berettyó-Körösvidék hátrányos helyzetű területeinek demográfiai jellemzői

1 – hátrányos helyzetű területek határa; 2 – 1960–1976 között növekvő népességű település;

A népességszökkenés 1960–1976 között:

3 – 0,1–10,0%; 4 – 10,1–20,0%; 5 – 20,1–30,0%; 6 – 30,1–40,0%; 7 – 40,1%-nál nagyobb;

A mezőgazdasági keresők aránya 1970-ben (a körök területe arányos a lakosságszámmal):

8 – több mint 75,0%; 9 – 65,1–75,0%; 10 – 55,1–65,0%; 11 – 45,1–55,0%; 12 – 35,1–45,0%;

13 – kevesebb mint 35,0%

probléma elé a területfejlesztést, mint az aprófalvas és kedvezőtlen helyzetű vidékeken.

– A népesség vándormozgalma egyértelműen tükrözi a hátrányos helyzetet s a lakosság megítélését lakóhelyéről. Az évtizedek óta folyó elvándorlás napjainkig tart, helyenként fokozódott. 1960–1976 között a Közép-Tiszavidék falvainak népessége 23,8%-kal, a Berettyó-Körösvidéké 24,2%-kal csökkent; 1970–1976 között, 6 év alatt 7,5, ill. 9% volt a csökkenés. Néhány községben már kifejezetten demográfiai erózióról beszélhetünk; 1960–1976 között Újszalonta lakossága 60,4, Bihartordái 54,1, Bihardancsházái 52,7, Furtái 47,7, Négyesé 43,8, Gáborjáné 41,7%-kal csökkent. Furta lakossága 1949 óta 2317 főről 1115-re, Bihartordái 1620-ról 740-re, Újszalontái 584-ről 210-re apadt.¹

Ez a csökkenés azonban körzeti szinten mindmáig az eltartóképesség és a lakosságszám közötti harmónia megteremtését szolgálja. (Más kérdés, hogy egy korábban indított és nagyobb volumenű iparosítás és városfejlesztés az eltartó képességet emelhetette volna.) Így az elvándorlás – ez esetben – a területi hátrányok csökkentésének egyik módját – előfeltételét? – is jelentheti. Az 1980-as népszámlálási adatok birtokában ítélni lehet, hogy ez a kívánt egyensúlyi állapot már beállt – tehát további elvándorlás már kedvezőtlen jelenségnek minősül – vagy sem. Kedvező, hogy – legalábbis 1970-ig – az elvándorlás nem torzította jövátéhetetlenül a népesség struktúráját; a kormegoszlás még mindig fiatalosabb volt, mint országosan, a természetes szaporodás pedig meghaladta az országos átlagot. A népességcsökkenés tehát nem vált visszafordíthatatlan folyamattá.

Az alacsony demográfiai potenciál kialakulásához a csekély mérvű gazdasági aktivitás – különösen a női foglalkoztatottság alacsony szintje –, a kedvezőtlen foglalkozási szerkezet, az alacsony iskolázottsági és szakképzettségi szint is hozzájárul. E tényezők viszont már részei a hátrányos helyzetnek.

4. A hátrányos helyzet felszámolásának lehetőségei

A hátrányos helyzetű területek fejlesztésének néhány, általunk fontosnak ítélt alapelvét korábban megfogalmaztuk (*Barta Gy.–Beluszky P.–Berényi I.* 1975.). E helyütt csak utalunk néhányra.

a) Mégoly számottevő területfejlesztés esetén sem tűzhetjük feltétlenül célul a terület társadalmi-gazdasági szférája állományának teljes fenntartását, sor kerülhet a „részleges visszavonulásra” is, ami e két terület esetében néhány község feladását jelentheti, s az elvándorlás – melynek kívánatos mértéke feltehetően a jelenleginél kisebb – „megtűrését”. Ugyanakkor nem kerülhet sor jelentősebb mezőgazdasági területek feladására.

b) A helyben foglalkoztatottak – akiknek munkájára a társadalomnak szüksége van a falukörzetben – életkörülményeinek javítása, ill. a kedvezőtlen életkörülmények ellensúlyozása viszont kötelessége a társadalomnak! Joggal várhatja el a két hátrányos helyzetű terület lakossága, hogy az országos átlaghoz hasonló életkörülményeket vagy a kedvezőtlen életkörülményeket ellensúlyozó juttatásokat kapjon.

¹ Az 1980. évi népszámlálás időközben megjelent előzetes adatai ezen adatok pontosságát néhány község esetében kérdésessé tették.

c) A hátrányos helyzet megszüntetése jelentős költségeket, dotációt igényel. A dotáció gyakori ellenérvei:

– elfedi, tompítja a kedvezőtlen helyzetű területek problémáit, így elodázza azok megoldását;

– ott használja fel a fejlesztési eszközöket, ahol azok hatékonysága csekély.

Végső soron tehát mind az ország, mind a kedvezőtlen területek fejlődését fékezi.

E megkülönböztetett fejlesztésben olyan terület részesülne, amelynek termelésére az országnak szüksége van. El kell fogadnunk, hogy a termelés költségeit a lakosság megfelelő szintű ellátásának költségei is terhelik. Ha még így is szüksége van a társadalomnak a terület termelésére, e megemelt termelési költségeket vállalni kell. A dotáció célja másrészt a terület aktivizálása, annak elérése, hogy a jövőben a „dotáció” csökkenthető vagy elhanyagolható legyen. (Ha pl. a lakosság látja lakóhelye életképességét, megtalálja anyagi számításait, kész lesz maga is áldozni életkörülményei javítására.) A konkrét intézkedések sorában említjük:

a) A kedvezőtlen helyzetű területeken fellépő problémák megoldási formáiban, lehetőségeinek megítélésében mind a mai napig meglehetősen nagy bizonytalanság tapasztalható. Különösen tanácstalanul állnak a naponta felmerülő területfejlesztési kérdések előtt a helyi szervek. Még ha a napi feladatok szorításából ki is tudnának szabadulni, világos területfejlesztési célkitűzések hiányában csak ad hoc intézkedéseket tehetnek, amelyek sok esetben nem a kívánatos állapot kialakulását segítik elő és alapozzák meg. A település- és területfejlesztési célkitűzések megfogalmazása, az elérendő állapot rögzítése mellett igen részletesen ki kell dolgozni a terület- és településfejlesztési stratégiákat és taktikát, a felmerülő és elképzelhető variánsokat. Ezek felvázolása viszont mélyreható, részletes és igen kis területegységekig (falvak, falukörzetek) lehatoló vizsgálatokat igényel, – annál is inkább, mert a hátrányos helyzet rendkívül összetett, bonyolult egymásra ható tényezők, okok, jelenségek eredménye, s így a megoldásnak a mikéntje is igen különböző. Az általános irányelvek – legyenek azok bármennyire is átgondoltak és célravezetőek – adaptálására tehát minden mikrotér esetében szükség van, az adaptációhoz a mikroterek alapos, a helyi tapasztalatokat figyelembe vevő ismerete szükséges.

Véleményünk szerint a hátrányos helyzetű területekre fordítandó beruházások közül időbeni elsőbbséget épp a területfejlesztést megelőző helyzetfeltáró kutatásoknak kell biztosítani. Így az érintett megyéknek intézkedési terveket kell kidolgozni a hátrányos helyzet enyhítésére.

b) A periférikus helyzet hátrányainak csökkentése szükségessé teszi a megyék közötti együttműködés kialakítását. Különösen a megyehatárokon fekvő városok esetében kell ügyelni arra, hogy e városok vonzását ne kényszerítsük a megyehatár kalodájába. Ez a környező – más megyékben fekvő – községek városi javakkal való ellátását tenné nehezkessé, másrészt a városok intézményhálózata kapacitásának növekedését gátolja (Tiszafüred, Szeghalom fejlesztése).

c) A hátrányos helyzet előidéző okai között első helyen említettük a városhálózat, ill. a városi ellátottság hiányosságait. Fokozni kellene a szomszédos központok „kisugárzó” hatását; elsősorban Leninváros feladata lehet a mezőcsáti járás – részben pár szomszédos Hajdú-Bihar megyei község – városi javakkal való ellátása. Ha ennek realitása adott, e

megoldást elfogadjuk – az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció is ezt a megoldást szorgalmazza –, ennek konzekvenciáit le kell vonni (a járás „kettős központúságának” megszüntetése, a közlekedési vonalak átrendezése, esetleg városkörnyéki községek kialakítása stb.).

A területek saját városi központjainak kiépítése sürgető feladat. Reménykeltő, hogy az érintett megyékben az elkövetkező években több eszköz jut az eddig nem vagy alig fejlesztett központokra, s a szóbajöhető központok többségének – Heves, Tiszafüred, Szeghalom – várossá nyilvánítását tervezik. Különösen Tiszafüred és Berettyóújfalu fejlesztése indokolt.

Berettyóújfalu 1979 óta közigazgatásilag elismert város. A városra 1950 és 1970 között a központi szerepkör állandó mennyiségi-minőségi bővülése, ugyanakkor a gazdaság vontatott fejlődése, a népességszám stagnálása a jellemző. Az autóbussz közlekedés elterjedése, a falusi lakosság életszínvonalának emelkedése, életmódjának változása nyomán a városi javak iránt növekvő igény gyors ütemben növelte Berettyóújfalu szerepét; a hatvanas évek végére városi funkciói sokrétűek, meghaladják nem egy közigazgatásilag elismert várost (Mezőtúr, Hajdúböszörmény, Törökszentmiklós, Várpalota, Hajdúnánás stb.) s a járási székhelyek átlagos színvonalát. De 1960-ban még mindössze 365 ipari keresőt foglalkoztatott a község; a IV. ötéves terv preferált iparfejlesztésének hatására 1970-ben már 1700, jelenleg pedig mintegy három és fél ezer ipari kereső dolgozik Berettyóújfaluban. Ez az ipari fejlődés alapozta meg Berettyóújfalu várossá nyilvánítását, noha ma is a központi szerepkör a város vezető funkciója. (Annak ellenére, hogy a helyben foglalkoztatottak 50,6%-a az iparban, 14,8%-a a mezőgazdaságban, s csak 34,6%-a dolgozik a terciér ágazatokban.)

A tizenöt és fél ezer lakosú település vonzásterületén közel százezren élnek; a püspökladány-biharkeresztesi vasútvonaltól délre eső terület lakó számára Berettyóújfalu az egyedüli város. Városi szerepkörű intézményei forgalmának nagyobb hányada a „vidék” ellátására jut; a középiskolák diákjainak a fele, a bolthálózat vásárlóinak 60%-a, a kórház betegeinek nyolctizede a vonzáskörzet lakója.

Berettyóújfalu további fejlődését a százezresnél nagyobb, városoktól távol fekvő vonzáskörzet garantálja. A város extenzív fejlesztése is indokolt, az ezredfordulóra középvárossá fejlesztése kívánatos.

Tiszafüred természetes vonzása jóval szerényebb nagyságú; Szolnok megyében kb. 40 000 lakosú terület alkotja a vonzáskörzetét. De Hajdú-Biharból 12–15 ezer lakosú terület számára Tiszafüred a legelőnyösebben megközelíthető kisváros (Egyek, Tiszacsege, Újszentmargita). Ezen felül a Tiszajobbparti területek számára is elláthatna városi funkciókat. Ipari fejlesztése 1975-ig erőteljes volt (jelenleg kb. 2200 ipari munkavállaló). Népességszáma 1960–1976 között még valamelyest csökkent is, miközben közvetlen környékének lakosság száma mintegy 10 000 (!) fővel fogyatkozott meg. A város extenzív növelése (lakásállomány, népességszám, munkahelyek száma, alapközművek stb.) is fontos feladat a városi élet minőségének fejlesztése mellett. A várossá nyilvánítás közvetlen előkészítése, a városi rang elnyerése feltétlenül időszerű. Tiszafüred életképes kisvárossá fejleszhető.

Szeghalom bő 50, Heves közel 50 ezer fős terület városi központjává válhat, noha a „fejlesztést” ma s a közeljövőben még a két település belső problémái kötik le, a városfejlesztés „kisugárzó” hatására mérsékelten számíthatunk.

d) A falusi települések fejlesztésénél – néhány község esetleges megszüntét, közigazgatási egyesítését is elfogadva, ill. feltételezve – a településközi integrációból fakadó előnyök kihasználása, az intézményi hálózat minőségi jegyeinek növelése lehet cél.

e) A lakosság jövedelmi viszonyainak növelésében megkülönböztetett szerep juthat a – jó értelemben vett – második gazdaság támogatásának. (Pl. a háztáji kisegítő gazdaságok intenzív termelésének megszervezése, a nagyüzemekkel és a felvásárlással kooperálva.) A növekvő jövedelmek „aktivizálására” a közösségi beruházások méretei feltétlenül növelendők. (Jó néhány település utcahálózatának fele-kétharmada burkolatlan, ez a talajviszonyokkal párosulva az év jelentős részén gépkocsival megközelíthetetlenül teszi a lakóházak többségét; itt a lakáskorszerűsítés is vontatottabb.)

f) Az 1980-as népszámlálási adatok ismertté válása után mérlegelendő a demográfiai folyamatok befolyásolásának igénye, lehetősége. Amennyiben a terület gazdasági növekedése megkívánja a népesség megtartását, erre – átmeneti anyagi áldozatok árán is – törekedni kell. Fokozott figyelmet érdemel az oktatási és közművelődési politika, mint a munkaerő „értékének” növelési eszköze.

E területek jelenlegi gondjait nem kisebbítve is megállapítható, hogy a Közép-Tiszavidéken és a Berettyó-Körösvidéken olyan változások érhetők el, melyek meggyorsítják önfejlődésüket, felszámolhatják hátrányos helyzetüket.

IRODALOM

- Bakos L.–Molnár L.** 1972: Hajdú-Bihar megye gyengén fejlett területeinek helyzete. – Területi Statisztika, XXII. pp. 373–396.
- Barta Gy.–Beluszky P.–Berényi I.** 1975: A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. – Földrajzi Értesítő, XXIV. pp. 299–390.
- Becsei J.–Dövényi Z.–Simon I.** 1974: Munkaerőmozgás Békés megyében. – Földrajzi Értesítő, XXIII. pp. 387–400.
- Beluszky P.** 1973: A tanyarendszer időszerű problémái – a tanyafelszámolódás folyamata. – Földrajzi Közlemények, XXI. pp. 19–36.
- Beluszky P.** 1976: Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben (Hátrányos helyzetű területek Magyarországon). – Földrajzi Értesítő, XXV. pp. 301–312.
- Beluszky P.** 1977: A lakosság életkörülményeinek járásonkénti színvonalá és szerkezete. – Földrajzi Értesítő, XXVI. pp. 87–117.
- Beluszky P.–Enyedí Gy.** 1974: Az Észak-Alföld gazdasági fejlődése. – Földrajzi Közlemények, XXII. pp. 14–32.
- Beluszky P.–Sikos T. T.** 1979: Szolnok megye falusi településeinek típusai. – Alföldi Tanulmányok III. pp. 89–116.
- Enyedí Gy.** 1970: Az Alföld gazdasági földrajzi problémái. – Földrajzi Közlemények, XVIII. pp. 177–196.
- Enyedí Gy.** 1976: Dinamikus falusi térségek Magyarországon. – Földrajzi Értesítő, XXV. pp. 327–332.
- Enyedí Gy.** 1977: A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon. – Földrajzi Értesítő, XXVI. pp. 349–386.
- Juhos A.–Végső Z.** 1970: A gyenge gazdasági adottságú települések főbb jellemzői Szolnok megyében. – Területi Statisztika, XX. pp. 61–71.
- Kárpáti Z.** 1972: Területi hátrányok és az életforma urbanizációja. – Szociológia, IV. pp. 506–527.
- Krajkó Gy.** (szerk.) 1974: Békés megye gazdasági földrajza. – Békéscsaba, 506 p.
- Krajkó Gy.–Mészáros R.** 1978: A dél-alföldi alsófokú központi szerepkörű települések fejlődésének néhány jellemző vonása. – Területrendezés, pp. 40–48.
- Lackó L.** 1975: Magyarország elmaradott területei. – Földrajzi Értesítő, XXIV. pp. 243–269.

- Lettrich E.** 1978: Városiasodásunk mai sajátosságai. – Földrajzi Értesítő, XXVII. pp. 45–64.
- Simon I.–Tánczos Szabó I.** 1976: Az inga-vándorforgalom és a migráció néhány területi jellegzetessége Békés megyében. – Földrajzi Értesítő, XXV. pp. 289–299.
- Simon I.–Tánczos Szabó L.** 1979: Az ipari fejlettség területi különbségeinek vizsgálata Békés megyében faktoranalízis segítségével. – Alföldi Tanulmányok III. pp. 149–160.
- Tóth J.** 1969: A népesség területi koncentrálódásának néhány jellegzetessége a Dél-Alföldön (1960–1970). – Földrajzi Értesítő, XVIII. pp. 345–356.
- Tóth K.** 1973: A gazdasági fejlettség és a népesség aktivitása Békés megye hat alkörzetében. – Területi Statisztika, XXIII. pp. 278–284.
- Végső Z.** 1971: Szolnok megye lakosságának életkörülményeiről. – Jászkunság, XVII. pp. 105–116.

A MEGYE KEDVEZŐTLEN HELYZETŰ KÖRZETEI: A CSEREHÁT–ÉSZAK-BORSODI KARSZT* KEDVEZŐTLEN HELYZETŰ TERÜLETEI

Határai; általános jellemzés

A Kelemér–Jákfalva–Szalonna–Ziliz–Alsóvadász–Fancsal–Hernádszurdok vonal és az országhatár között alakult ki a megye legnagyobb összefüggő területű, kedvezőtlen helyzetű körzete. A mintegy 1120 km² kiterjedésű terület 95 községében 1970-ben kereken 50 ezren éltek. Kelet felé a Hernád-völgy határolja a körzetet; a Hernád mentén néhány település társadalmi-gazdasági színvonalra átlagos (Halmaj, Csobád, Forró, Méra, Novajdrány, Hidasnémeti), s a völgy területfejlesztési adottságai is kedvezőek, ám fejlettsége jelenleg még a közepes szintet sem éri el, s nem rendelkezik oly „kisugárzó erővel”, amely kedvezően befolyásolná a Cserehát helyzetét (városi központ, munkaerő-felnevőhely hiánya). Az elmaradott zóna tehát tulajdonképpen megszakítatlan, a Cserehát kelet felé ugyancsak elmaradott területekkel szomszédos. A terület déli, délnyugati határa közelében húzódik a Sajó-völgyi ipari agglomeráció. Jellemző, hogy a községi szinten végrehajtott elhatárolás eredményei szerint az ipari agglomeráció közvetlen szomszédságában már átlag alatti életkörülmények – fejletlen kommunális szolgáltatás és művi környezet, kiépítetlen alapfokú intézményhálózat, leromló mezőgazdaság, kedvezőtlennek váló demográfiai struktúra, az átlagostól elmaradó jövedelemszint stb. – között él a lakosság.

Mindez az ipari agglomeráció fiatalságának, a kívánatos „kisugárzó hatás” tervszerű érvényre juttatása hiányának tudható be. Ugyanakkor a foglalkoztatás terén kedvező lehetőségeket biztosít az agglomeráció közelsége: a lakosság jelentékeny hányada, esetenként a keresők több mint fele ingázó. (Felsőtelekesről és Jákfalváról a keresőknek kb. 70, Alsótelekesről és Szuhogyról 65, Trizsből 60, Felsőkelecsényből 55, Ragályból és Dövényből 50%-a az ipari agglomeráció üzemeiben dolgozik.) Tehát a Sajó-völgyi agglomeráció külső lakóövezete kiterjed a Cserehát–Karszt elmaradott területére is; természetesen a lakófunkció eltérő mértékben jutott uralomra az egyes településekben. A Szuha- és a Csörgös-patak völgyében, a Rudabányával határos falvakban a „lakófunkció” vált a vezető szerepkörre, a Karszt belsejében vegyes profilú falvakat találunk; ingázóik egy része csak a hétvégeken tér haza lakóhelyére, így annak funkcionális szerekeit kevésbé alakítja. A Cserehát területén csak néhány Edelény környéki falu sorolható az agglomerációs övezetbe (Balajt, Szendrőlád, Ládbesnyő, Ziliz), noha a kényszerítő körülmények következtében a lakosság jelentékeny hányada Felsővadász–Baktakék magasságáig ingázó. Ennek ellenére a Cserehát kifejezetten mezőgazdasági jellegű terület, mivel az iparvidék hatásai – a foglalkozási szerkezet-változás – máig még olyan mértékben sem „integrálódtak” a terület társadalmi-gazdasági struktúrájába, mint a Karszt területén.

A Cserehát–Karszt elmaradott területe – néhány Szuha-völgyi településtől eltekintve – az encsi és edelényi járáshoz tartozik. A járáshatárok elég nagy pontossággal igazodnak a terület „természetes” vonzáskörzeteihez; a Cserehát keleti felét az itteni kis központok, s a Hernád-völgy közlekedési folyosóján keresztül Miskolc vonzza, míg a Karsztot és a Cserehát nyugati felét a Bódva völgyéből induló utak tájrák fel, s juttatják el a forgalmat Edelénybe, Kazincbarcikára. Az encsi járás a megye legelmaradottabb, s egyben az ország egyik legkevésbé fejlett járása; ez mind a gazdasági színvo-

*Első közlés: A hátrányos helyzetű területek vizsgálata Borsod-Abaúj-Zemplén megyében. – (Barta Györgyvél és Berényi Istvánnal; a közölt részletek Beluszky Pál tollából származtak.) Földrajzi Értesítő, 1975. p. 299–390. (Részletek.)

nalban (a járásban él a megye lakosságának 8,3%-a, s itt foglalkoztatják az ipari keresők 0,6%-át; az ipari állóeszközökből viszont csupán 0,3%-kal részesedik), mind pedig a lakosság életkörülményeinek minden területén – városi és alapfunkciók, infrastruktúra, jövedelemszint stb. – megmutatkozik. Az edelényi járás mutatói kedvezőbbnek tűnnek – pl. a 10 000 főre jutó ipari keresők száma 1866; a lakónépesség 1960 és 1970 között 3,5%-kal nőtt –, ám a „kedvező értékek” a Sajó-völgyi agglomerációhoz tartozó néhány népes településben – Edelény, Izsófalva, Rudabánya, Mucsony stb. – jelentkeznek.

A körzet a 350–600 m-es tetőszintű, a kőzetminőség, a geomorfológiai kép következtében középhegység jellegű Észak-borsodi Karszt területére és a Cserehát 250–300 m-es tetőmagasságú, jellegzetesen dombosági tájára terjed ki. A természeti adottságok a mezőgazdasági termelésnek, pontosabban a szántógazdálkodásnak nem kedveznek: termőtalaja kifejezetten gyenge, aranykorona-értéke 2–5 között változik. A termelőszövetkezeti tagok egy ledolgozott munkaóra jutó átlagos jövedelme 4–7 Ft volt 1972-ben, szemben – az ugyancsak alacsony – 7,89 Ft-os megyei átlaggal. A Cserehát–Karszt peremén kitermelt ásványkincsek már nem az „elmaradott területekre” esnek. A körzet ásványkincsei közül csak a perkupai gipsz és anhidrit, valamint az építőkö emléthető.

Közlekedéscsúszójáratlan a terület feltáratlan; különösen a Cserehát elzártsága kirívó; ez mindegyiknek a tömegközlekedési eszközök igen alacsony járatsűrűségében nyilvánul meg.

A településhálózat kifejezetten gátolja a lakosság életkörülményeinek javítását, az általánosan elfogadott ellátási „normák” elérését, s a gazdasági tevékenységre is fékezően hat. A településszerkezet elaprózott, ennek következtében a lokális funkciójú intézményhálózat kiépítetlen, a közművesítés, a művi környezet, a „lakásmód” alacsony szintű, a munkaalkalmak választéka igen szűk. A Cserehát–Karszt „saját” városi központokkal nem rendelkezik. A peremeken levő kis központok – Edelény, Putnok – elsősorban a Sajó-völgyi agglomerációba integrálódnak. Tulajdonképpen csak a Hernád-völgyi Encs és Szikszó, valamint a még ezeknél is szerényebb központi szerepkörrel rendelkező Szendrő számítható a terület központjai közé. Mindezek következtében az elvándorlás nagyfokú; a demográfiai erózió s következményei az „elmaradottság” okozatából okká léptek elő. A demográfiai erózió a Cserehát–Karszt magjában már olyan fokú, hogy megfordíthatatlan folyamatnak tűnik.

Az említett tényezők összegeződése, kölcsönhatásaik a megye legproblematikusabb területévé teszik az Észak-borsodi Karszt és a Cserehát területét.

A demográfiai helyzet

A kedvezőtlen helyzet legszembetűnőbb jele (következménye) a *demográfiai jelenségek* alakulása. (A fejlettségi szint meghatározására alkalmazott faktoranalízis-vizsgálat is a vezető faktorokba a különböző demográfiai mutatókat sorolta!)

A mezőgazdaság alacsony eltartóképessége miatt a Cserehát és a Karszt területéről már évtizedek óta tart a nagymérvű elvándorlás; a magas természetes szaporodás ellenére a lakosság száma 1870, az első hivatalos magyarországi népszámlálás óta gyakorlatilag nem változott. A terület agráreltartóképessége már ekkor telítődött, s megindult a vándorlás a kialakuló iparvidékekre, ill. a tengerentúlra. Számos község többé nem is érte el az 1870. évi népességszámot (Bódvarákó, Komjáti, Tornabarakony, Damak, Kány, Keresztéte, Perece stb.). A községek népességszám-alakulását számos tényező befolyásolta: forgalmi fekvésük mellett elsősorban a birtokviszonyok, bizonyos hagyományok, ill. közösségi reagálás (egyes községek férfilakossága tömegesen vállalkozott vándoriparra) és így tovább. 1880 után lassú népességszám-gyarapodás indult meg; 1910-re érte el a Cserehát és a Karszt az 1870-es szintet, s a II. világháború előtti években a népesedési csúcst.

A II. világháború után gyökeres fordulat következett be a terület népesedési folyamataiban:

- míg a negyvenes évek végéig a magas természetes szaporodás ellensúlyozta az elvándorlást, addig az ötvenes évek óta gyors a népességszám-csökkenés;

- a II. világháborúig az egyenletes elvándorlás nem okozott súlyosabb strukturális változásokat, ma pedig már erősen torzul a népesség kor-, iskolázottsági, szakmai stb. összetétele;

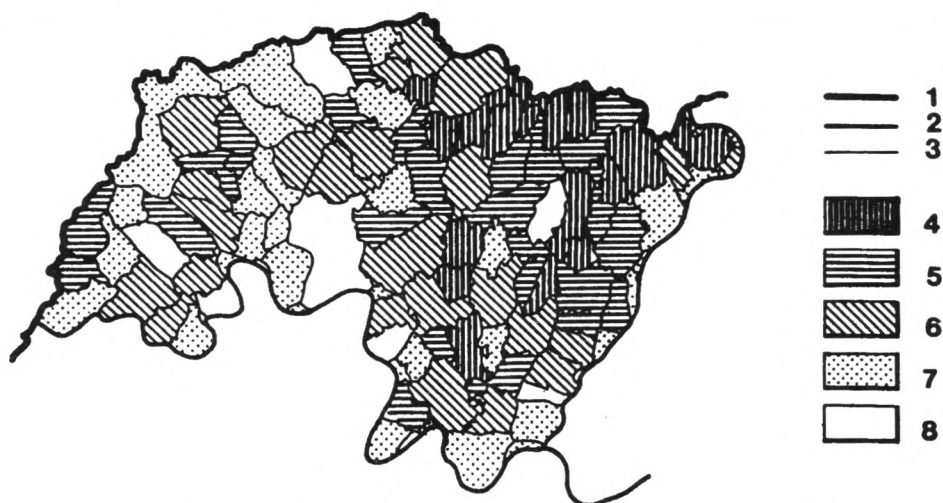
- az 1960-as évekig a magas népességszaporulat volt a jellemző a területre, ma már bizonyos „demográfiai inverzió” tapasztalható; az ipari agglomeráció területén, a fiatal városokban a természetes szaporodás magasabb, mint az elmaradott területeken.

1949 és 1960 között a Cserehát–Karszt területéről 7469 fő vándorolt el: az 1949. évi lakosságszám 14,2%-a. A jelentős elvándorlást azonban a magas természetes szaporodás – 14,7% – épp ellensúlyozni tudta. A stagnáló népességszám tehát már az ötvenes években is fokozódó elvándorlást, kezdődő demográfiai eróziót takart. Az ötvenes évek népmozgalmát messzemenően befolyásolta, hogy a Sajó menti iparvidék munkaerőszükséglete ugrásszerűen megnőtt, ugyanakkor a beköltözés lehetősége még igen korlátozott volt, így lakóhelyváltoztatás nélkül változtatott foglalkozást és munkahelyet a lakosság. Ezt az ingázási lehetőségek megkönnyítették, s a szervezeti gazdálkodás megszilárdulása előtt a „kétlaki” életformához való ragaszkodás is mérsékelte az elvándorlást. Ugyancsak lassította az elvándorlás folyamatát, hogy a lakóhelyükön kívül munkát vállalók zöme nem az először munkát vállalókból került ki, s így jobban kötődnek eredeti lakóhelyükhöz. Így az Észak-borsodi Karszt területén még valamelyest – 2,5%-kal – növekedett is a lakosságszám. A demográfiai erózió jellegzetes vonásai – elöregedés, csökkent értékű munkaerő stb. – csak néhány községben szembetűnőek. 1949 és 1960 között a körzet 95 településéből 53-ban csökkent a lakosságszám, némelyikben (Debrétén 31,4%-os, Tormaszentjakabon 16,4%-os, Felsőgagyon 12,9%-os, Gagypátiban 16,9%-os, Pamlényban 20,2%-os, Szászfán 16,6%-os, Gömörszőlősen 26,6%-os, Monajon 16,7%-os, Tomorban 14,6%-os, Felsővadászton 14,3%-os csökkenés) igen jelentősen. Valamennyi elzárt fekvésű község: az ötvenes években még autóbuzsközlekedéssel sem rendelkeztek. Természetesen a vándorlási veszteség még számottevőbb egyes községekben (Debréte 34,6%, Monaj 31,8%, Felsővadász 31,1%, Gömörszőlős 28,0%). Ugyanakkor néhány, a lakófaluvá való alakulás útjára lépő község népességszáma jelentősen növekedett (Felsőtelekes 20,7%, Szuhogy 12,0, Perkupa 21,6, Felsőkelecsény 18,7%).

Az a demográfiai helyzet, amely jelenleg a térség legsúlyosabb problémájának bizonyul, az utóbbi másfél évtizedben vált általánossá. 1960 és 1970 között a lakónépesség már csak 14 községben növekedett vagy stagnált, s a községek 70%-ban egyértelmű – 5,1%-nál nagyobb – a népességcsökkenés (15. ábra).

1960 és 1970 között közel 10 és félezer ember vándorolt el a területről (a lakónépesség 19,2%-a), s ezt az erősen csökkenő arányú, 9,1%-os, mintegy 5000 főnyi természetes szaporodás nem tudta ellensúlyozni; a lakónépesség 10,1%-kal, 5 és félezer fővel csökkent (7. táblázat). A vándormozgalomban bizonyos eltérés figyelhető meg a Cserehát és a Karszt között; az előbbinél még kifejezettebb az elnéptelenedés; egy évtized alatt a népesség egynegyede vándorolt el, s 16,5%-kal csökkent a népesség. Itt a természetes szaporodás is alacsonyabb, kb. 8%. A Cserehát területén mindössze az állami gazdasági üzemközponttal rendelkező Gagyvendégi, a Hernád-völgy közelében fekvő Léh és Meszes – ahol a cigánylakosság aránya magas – lakossága gyarapodott.

Ugyanakkor jó néhány községben az elnéptelenedés igen gyors ütemű (8. táblázat).

15. ábra. A cserehádi községek tényleges népességszám-változása 1960–1969 között
 1 = országhatár; 2 = az elmaradott területek határa; 3 = községhatár; 4 = népességszökkenés 30,1% alatt;
 5 = 20,1–30,0%-os népességszökkenés; 6 = 10,1–20,0%-os népességszökkenés; 7 = 0,0–10,0%-os
 népességszökkenés; 8 = növekvő népesség

7. táblázat

A Cserhát népmozgalmi adatai, 1960–1969

Lakónépesség, 1960	54 121
Lakónépesség, 1970	48 667
Természetes szaporodás, 1960–1969	4 922 (9,1%)
Vándorlási különbözet, 1960–1969	-10 376 (19,2%)
Tényleges népességszám-változás, 1960–1969	-5 454 (10,1%)

8. táblázat

Néhány cserehádi község népmozgalmi adatai (1960–1969)

Község	Lakónépesség		Természetes szaporodás, 1960–1969		Vándorlási különbözet, 1960–1969		Tényleges népességszám-változás, 1960–1969	
	1960	1970	fő	%	fő	%	fő	%
1. Perecse	303	174	15	5,0	-144	-47,5	-129	-42,5
2. Debréte	191	105	7	3,7	-93	-48,7	-86	-45,0
3. Viszló	330	225	8	2,4	-113	-34,2	-105	-31,8
4. Irota	520	290	23	4,5	-253	-48,7	-230	-44,2
5. Abaujszolnok	536	314	7	1,3	-229	-42,7	-222	-41,4
6. Felsőgagy	718	318	4	0,1	-404	-56,3	-400	-56,2
7. Alsógagy	388	272	16	4,1	-132	-34,0	-116	-29,9
8. Litka	281	191	22	7,8	-112	-39,8	-90	-32,0
9. Kány	363	236	39	10,7	-166	-45,7	-127	-35,0
10. Keresztéte	186	120	7	3,8	-73	-39,3	-66	-35,5
11. Pamlény	333	234	4	1,2	-103	-30,9	-99	-29,7

A felgyorsult elvándorlás részben a bevándorlási övezetek fogadóképességének növekedésével, az áttelepülés anyagi lehetőségeinek bővülésével magyarázható. A kereseti lehetőségek javulása, a „felhalmozás” lehetősége többnyire serkenti az elvándorlást, módot nyújtva az áttelepedésre vagy a családok gyermekeinek elköltözésére. Másrészt a termelőszövetkezeti gazdálkodás térhódítása felszínre hozza a terület agrár-túlnépesedését. Ugyanakkor a kedvezőtlen életkörülmények torzító hatása is egyre erősebb, s különösen a fiatalabb korosztály elvándorlását gyorsítja. A helyi megítélés szerint is ma már az életkörülmények torzító hatása provokálja elsősorban az elvándorlást, s csak másodsorban a szűkös munkalehetőségek. (Természetesen a munkahelyek szűkös választéka ma is rendkívül korlátozza a népesség megtartásának lehetőségét.) A rossz életkörülmények akkor is kiválthatják – s kiváltják – az elvándorlást, ha a munkaalkalmak kontingense ezt nem tenné szükségessé. Az elvándorlás épp azokból a községekből magas, amelyek már az előző évtizedet is jelentős vándorlási veszteséggel zárták (az 1949–1959 és az 1960–1969 közötti vándormozgalom közötti korrelációs együttható +0,784). Így a demográfiai erózióval sújtott övezet magterületeinek népsűrűsége – a több évtizedes elvándorlás következtében – alacsony.

A Cserehát–Karszt népsűrűsége 1970-ben 38,9 fő/km² volt, a mezőgazdasági keresők sűrűsége 7,93 fő/km² (tehát egy mezőgazdasági keresőre hozzávetőleg 12 ha mezőgazdasági terület jutott). A megye községeinek népsűrűsége ugyanakkor 74,8 fő/km² volt, a mezőgazdasági kereső-sűrűség 10,5 fő/km². (A jó adottságú szerencsi járásban 13,2.) Így – különösen a kvalifikáltabb munkaerő esetében – már a munkaerőhiány is jelentkezik a Cserehát–Karszt területén.

A népmozgalmi folyamatokat együttesen figyelembe véve elkülöníthető a régtől tartó, nagyfokú népességkibocsátással, s ennek következtében alacsony természetes szaporodással jellemezhető községek csoportja (főképp a Cserehát magjában, keleti lejtőin), s a mérsékeltbb elvándorlással, közepes vagy átlagosnál magasabb természetes szaporodással jellemezhető falvak csoportja. Ezek többségében is a vándorlás felülmúlja a természetes szaporodást; a népesség csökken. Csak néhány község lakossága növekedett az agglomeráció peremén. Egyedül Bódvaszilás lassú népességyarapodása támogatja a településfejlesztés célkitűzéseit.

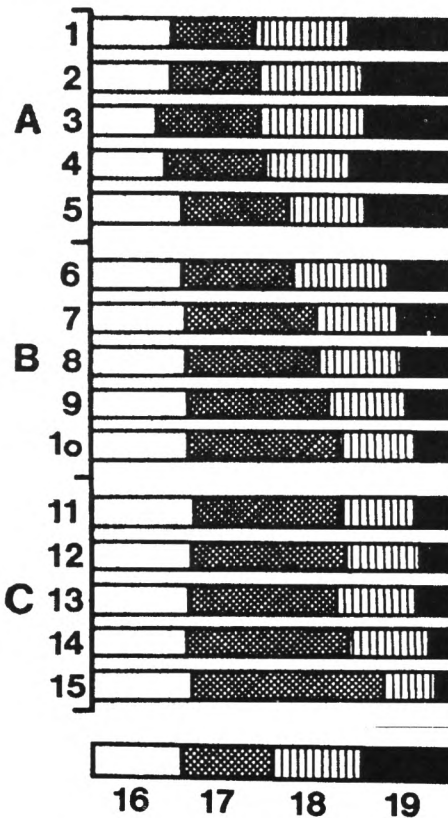
Az elvándorlás mértéke esetleg önmagában nem járna hátránnyal a kibocsátó területen. Ám az elvándorlás szelektív; ehhez járulnak az „elmaradottságból” fakadó egyéb, a demográfiai képre hatást gyakorló okok – az iskolahálózat alacsonyabb színvonala, a továbbképzési lehetőségek szűkös volta stb. –, s mindezek következtében a helyben maradó népesség struktúrája torzult, értéke csökkent. Így válik a demográfiai erózió megfordíthatatlan folyamatá, s az „elmaradottság” következményéből annak okává.

A csökkenő természetes szaporodásról szoltunk. Ennek aránya az utolsó népszámlálási dekádiban 9,1%-ra esett vissza úgy, hogy e tíz év alatt is csökkenő tendenciájú volt. A hetvenes években ez a folyamat tovább tart, elsősorban a szülőképes korúak arányának nagyfokú csökkenése miatt. A hetvenes években már számos községben indult meg a lakosság természetes fogyása; a *mérséklődő ütemű elvándorlás* ellenére ezért a népességszökkenés tovább tart, s még az elvándorlás teljes leállítása esetén is folytatódna az elnéptelenedés.

A magas természetes szaporodási hányadú, fiatalos korstruktúrájú területen 2 évtized alatt a korösszetétel is gyökeresen módosult (még 1960-ban is megfelelt a megyei átlagnak); 1970-ben a 60 éven felüliek aránya 17,6%, szemben a megye 14,5%-os átlagával. (Ugyanakkor a miskolci járásban

csupán 12,8% a 60 évnél idősebb aránya.) A 15–39 év közötti korosztály viszont a megyei átlagnak 83%-a, a miskolci járás átlagának háromnegyede. Egyes mikrokörzetekben, községekben a korösszetétel még inkább torzult (17. ábra). Gagyapátiban a lakosság 28,0%-a 60 évnél idősebb, a 15–39 évesek aránya viszont csupán 23,2%. A férfi lakónépesség korstruktúrája még inkább torz. Bármely egyéb kritérium alapján vizsgáljuk a Cserehát–Karszt népességét – pl. a családnagyság, a családokra jutó gyermekszám stb. –, az eredmény hasonló: a népesség struktúrája olyan erősen torzult, hogy az elnéptelenedési folyamat sok községben visszafordíthatatlanná vált.

Nem éri el a megyei átlagot a lakosság iskolázottsági színvonala sem. A 15 évnél idősebb népességből az általános iskola 8 osztályát 38,1% végezte el (megyei átlag 45,6%); az érettségivel rendelkezők aránya 4,6%, szemben a megye 7,7%-os községi és a 9,7%-os községi-városi átlagával. Az alacsonyabb szakmai színvonal, az idős korosztály kisebb munkavégző képessége és alacsonyabb keresete, a nyugdíjasok kisebb aránya, ill. az alacsony nyugdíjjal rendelkezők viszonylag nagy száma a jövedelmi színvonalat is kedvezőtlenül befolyásolja, s így a kedvezőtlen életkörülmények egyik okozója.

17. ábra. A népesség korösszetétele a megye néhány településében, ill. a megye területén

A = elmaradt területek: 1 = Gagyapáti; 2 = Pamlény; 3 = Debréte; 4 = Szászfa; 5 = Égerszög;
 B = átlagok: 6 = a Cserehát átlaga; 7 = megye községeinek átlaga; 8 = megyei átlag; 9 = miskolci járás átlaga;
 10 = megye városainak átlaga; C = fejlett területek: 11 = Szirmabesenyő; 12 = Mályi; 13 = Királd; 14 = Sajó-
 bábony; 15 = Leninváros; 16 = 0–15 évesek; 17 = 16–39 évesek; 18 = 40–59 évesek; 19 = 60–x évesek

A kedvezőtlen életkörülmények okai

A demográfiai erózióban is megnyilvánuló igen kedvezőtlen életkörülmények okai között a *szűkös természeti adottságokat*, részben ebből következően a *mezőgazdaság és az ipar alacsony szintjét, ill. hiányát*, a kedvezőtlen fejlődési-fejlesztési lehetőségekkel rendelkező településhálózatot, a *forgalmi feltáratlanságot, a kiépítetlen infrastruktúrát*, s ma már a fejlesztés akadályát jelentő *demográfiai viszonyokat* egyaránt megtaláljuk.

1. A Cserehát–Karszt *természeti adottságai*³ a mezőgazdálkodásnak, mindenekelőtt a „szántó-centrikus” gazdálkodásnak nem kedveznek. A terület természetföldrajzi viszonyai nem egyveretűek; főként az eltérő geológiai felépítés következtében fellépő *orográfiai és geomorfológiai* különbségek szembetűnőek. Az Észak-borsodi Karszt és a Cserehát közötti határt a közettani felépítés alapján jelölhetjük ki. A Cserehát csaknem kizárólag laza, neogén üledékekből felépült dombság, míg a Karszt keményebb kőzetekből épül fel (mészkö, dolomit, pala stb.). Morfológiája alapján közép-hegységi táj, hazánk legjellegzetesebb karsztos felszínfejlődésű vidéke. A mészkőfelszíneken a legkülönbözőbb karsztformák klasszikus példái láthatók (Baradla-, Béke-, Vass Imre-, Kossuth-, Szabadság- stb. barlangok, dolinamezők, víznyelők, dolinatak). Idegenforgalmi adottságaikat jelenleg csak részben aknázzuk ki. A karsztosodással létrejött formák területén a meredek lejtők, a rossz vízgazdálkodás és a talajerózió következtében mezőgazdaságilag alig hasznosíthatók. A Karszt legértékesebb területei jelenleg a tetők, amelyeket majdnem egybefüggő erdő borít. A tetők irtványain levő szántók művelésével a közelmúltban jórészt felhagytak. A nagyobb patakokat (Jósva-, Rét-, Ménes-patak) kísérő völgyek egyenes futásúak, a patakokat sík völgytalp kíséri, amely a ritmikus megismétlődő völgytágulatokban kiszélesedik, s amelyből meredeken emelkednek ki a völgyoldalak. A reliefenergia nagy, a lejtők meredek (a 25%-osnál meredekebb lejtők aránya Tomanádaskán 36, Varbócon, 30, Szinben 22%). A meredek lejtők, szűk völgytalpak nehezítik a szántófeldí művelést, ezért a szántók részaránya alacsony, de a megművelt szántók nagy része is lejtős területen található. A Karszt magjában a szántók többsége 17–25%-os lejtőn van.

A Cserehát dombsági jellegű táj; a tetőmagasság is alacsonyabb (300–320 m), a völgyek szélesebbek, oldalaik lankásabbak, helyenként teraszok lépcsőzik. A puha felszíni képződmények következtében azonban ez a terület is erősen felszabdaldott; kiterjedtebb, lapos háta csak a Rakaca-, Vadász- és Vasonca-patak vízválasztóján őrzik az egykori felszín emlékét. A fővölgyek – Vadász-, Vasonca-, Rakaca-, Sas-patak – viszonylag szélesek, a völgyközi hátságok alacsonyak, mezőgazdasági hasznosításuk könnyebb, ám jelenleg „túlhasználtak”; a szántó részaránya helyenként eléri a 70%-ot; az erdő kevés. Ezért a talajerózió itt is erősen pusztít. A fővölgyekbe torkolló mellék völgyek – jobbára deráziós völgyek – szintén mezőgazdasági művelés alatt állnak, noha területük felszabdaltsága nagy; bonyolult lejtős területek alakultak ki, ami akadályozza a nagyüzemi táblák kialakítását, fokozza a felszínpusztulást. A Cserehát déli részén az 5–12%-os lejtők vannak túlsúlyban, a Fancsal–Monaj–Tomor vonaltól É-ra már 12–15%-os lejtő kategória jellemző. A terület tengelyében futó Bódva-völgy széles völgymedencéinek (Tomanádaska–Bódvarákó, Szalonna–Szendrő, Edelény–Boldva) terjedelmes alluvialis völgyiszkjain, helyenként teraszszintjein a talajerózió nem fenyeget. A völgytalpak még a Bódva mentén is rendezetlenek, magas a talajvíz, időnként vízborítás alatt vannak, ami mezőgazdasági hasznosításukat lehetetlenné teszi.

A Cserehát–Karszt területének négyötödén *barna erdőtalajok* alakultak ki, a völgytalpak kivételével lényegében ez a talaj borítja be a lejtőket és a tetőket. A művelésbe vett területeken a talajok A szintje már sehol sincs meg. Vagy egy kevert szinten folyik a termelés (2–2,5% humusz,

³ A természeti viszonyok értékelése során elsősorban *Pinczés Z.* (1972) és *Szabó J.* (1972) kéziratosa tanulmányaira támaszkodtunk.

kedvezőtlen vízáteresztő képesség, 50%-uk agyagos kötöttségű; a talajerózióval szemben viszonylag nagy ellenállás), vagy a talajok *B* szintjén, amelynek humusztartalma elenyésző, tápanyagszolgáltató képessége kedvezőtlen. Erősen kötöttek, savanyúak. A terület egyharmada erősen erodálódott. A talajok aranykorona-értéke 2–6.

Az évi *csapadékmennyiség* mintegy 100 mm-rel meghaladja az alföldi értékeket, viszont az évi *középhőmérséklet* (8–9,5°C) átlagosan 2°C-kal alacsonyabb az alföldinél; ugyanilyen eltérés mutatkozik a nyári félév *középhőmérsékletében* is. Hazánkban itt a legfelhősebb az égbolt, a napsütéses órák száma (1800–1920 óra/év) ugyancsak a legalacsonyabbak közé tartozik az országban. A borús, hűvös éghajlat jó néhány haszonnövény termesztését kizárja vagy bizonytalanná teszi.

A vízben szűkölködő borsodi iparvidék számára a terület – egyébként korántsem bőséges – *víz-készletei* igen értékesek; már ma is nélkülözhetetlen szerepet játszanak a megye vízellátásában, s szerepük a közeljövőben tovább növekszik. Noha a patakok, folyók nem bővízűek, víztárolók segítségével tetemes mennyiségű és teljesen tiszta vizet szolgáltatnak a borsodi iparvidéknek.

1961 óta működik a Rakacán épült 5,5 millió m³-es tároló, amely még nem hasznosítja a Rakaca teljes vízkészletét. Kisebb tárolók tervei mellett (a Rakacán Büttös felett, a Bátori-, Debrétei-patakon) elkészült egy Bódva-völgyi tároló tanulmányterve is. A Perkupánál létesülő völgygát mögött – a duzzasztási szinttől függően – 73 vagy 110–112 millió m³ víz tárolása válna lehetővé, s ezt a Bódva évi átlagos 184 millió m³-es vízhozama bőven fedezné. 3,45 m³/s nettó vízhozam kiszámítása lenne biztosítható. A tároló egészen az országhatárig megváltoztatná a Bódva-völgy képét (Bódvarákó, Bódvaszilas, Tornaszentandrás, Komjátí, Dobódeli részbeni elöntése, utak és a vasút áthelyezése); a vízellátási gondok enyhítése mellett hozzájárulna egy összefüggő üdülő-idegenforgalmi terület (Aggtelek–Jósvafő–Jósva-völgy–Bódva-tároló) kialakulásához.

2. A *mezőgazdasági termelés* természeti feltételei tehát átlag alattiak, ám a termelés színvonalra sok helyütt még a szűkös adottságoktól is elmarad. A területen 3 állami gazdaság és 65 termelőszövetkezet volt 1972-ben, 12 község egyéni gazdaságai pedig szakszövetkezetben dolgoztak. Az üzemi koncentráció ellenére az átlagos üzemnagyság az Észak-borsodi Karszt területén csupán 955 ha, a Csereháton 1470 ha, ugyanakkor a négyszer termelékenyebb talajú mezőkövesdi járásban 2315 ha. A termelőszövetkezetek egyesítése az elmaradott területeken szerény beruházás mellett történt. Ennek tulajdonítható, hogy egy üzemre átlagosan 15,1 traktoregység jut az Észak-borsodi Karszton, 29,4 a Csereháton, ugyanakkor 44,3 a mezőkövesdi járásban. Ez a különbség a rendelkezésre álló mezőgazdasági terület hasznosítás-intenzitásában is megmutatkozik; pl. az Észak-borsodi Karszton a szántó 18%-a parlagon van és a művelt mezőgazdasági területeknek is csupán 48%-át műtrágyázzák. (A műtrágyázott terület aránya a mezőkövesdi járásban 63%, és az egységnyi földterületre még 20%-kal több műtrágya is jut.)

A nagyarányú munkaerő-elvándorlás miatt az üzemek munkaerő-ellátottsága rossz; a termelőszövetkezeti tagság 50,1%-a nyugdíjas és járadékos a Csereháton, 43,7%-a az Észak-borsodi Karszt területén, ugyanakkor ez az arány az Alföld-peremi üzemekben csupán 22,7%. A Csereháton és az Észak-borsodi Karszt területén levő üzemekben az egy foglalkoztatottra jutó évi részesedés 50%-kal kisebb, mint az alföldi üzemekben. Ez a különbség a háztájiból eredő jövedelmekben is jelentkezik.

3. A Cserehát–Karszt elmaradott területéről az *ipar* hiányzik. A szocialista ipar telep-helyein 450-en dolgoznak; a 10 000 lakosra jutó ipari keresők száma tehát a 100 főt sem éri el. A helyi jelentőségű építőanyag-kitermelő üzemek a Bódva völgyében helyezkednek el (Szalonna kb. 110, Tornaszentandrás 220, Perkupa 60 keresőt foglalkoztat). Az ipar

teljes hiánya – ami a Zempléni-hegységben és a Bodroghközben majdnem olyan mérvű, mint a Cserehát–Karszton – a megye területének kétötödén azért feltűnő, mert a megye ipara 140 ezer főt foglalkoztat, s ennek bizonyos szóródása lenne feltételezhető. A megye ipara azonban rendkívül koncentrált, térszerkezete merev, másrészt a kedvezőtlen helyzetű területek az ipari fogadóképesség teljes hiányával jellemezhetőek. A forgalmi feltáratlanság, a rendkívül elaprózott településszerkezet, a kiépítetlen infrastruktúra, sőt ma már a megfelelő munkaerő hiánya lehetetlenné teszi az ipartelepítést. Nem is várható, hogy a terület gondjainak enyhítésében a helyben települt ipar résztvegyen. A meglévő iparvidék munkaerő-felvétele mellett Encs iparosítása, s esetleg Szendrő kisebb mérvű ipari fejlesztése gyakorolhat hatást a Cserehát–Karszt területére.

4. A lakosság életkörülményeit, a termelőerők színvonalát és a terület fejlesztési lehetőségeit messzemenően befolyásolják a *településhálózati* sajátosságok.

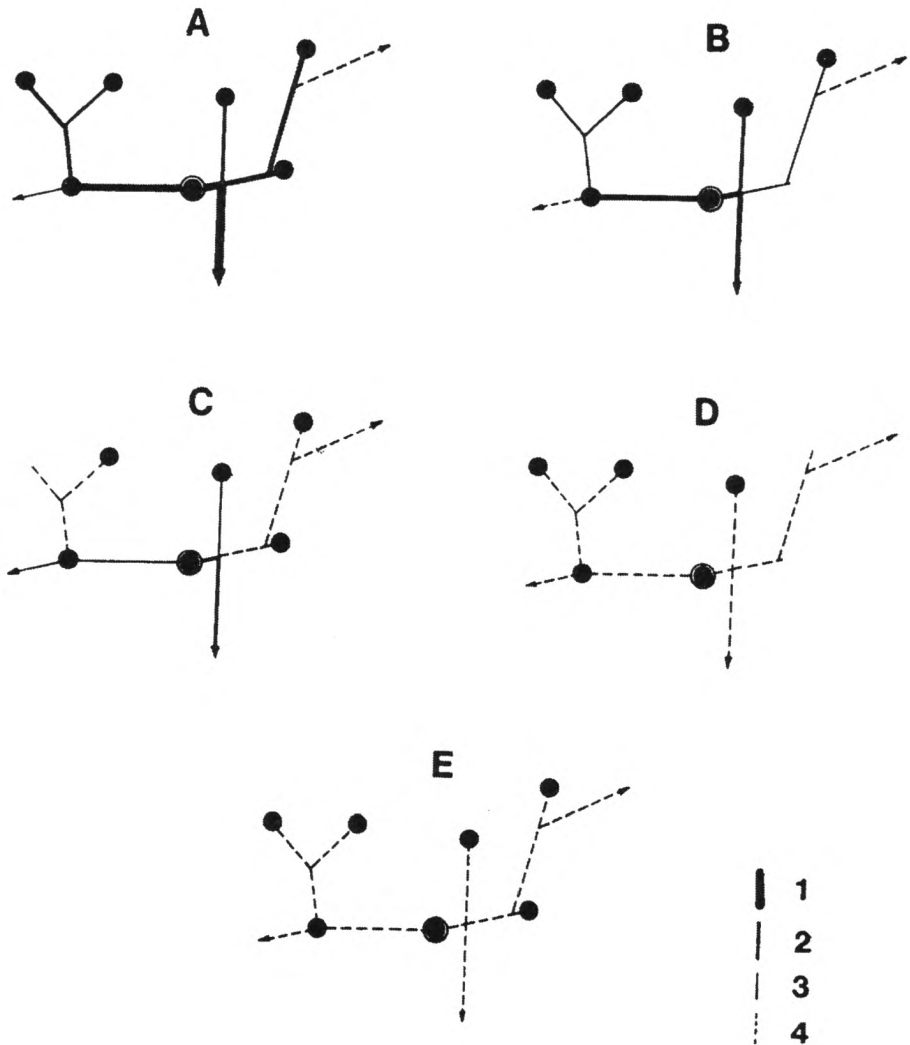
A Cserehát–Karszt területén a falvak átlagos lélekszáma 513 fő. Hiányoznak azok a népesebb települések, amelyekben a lokális szerepkörű intézmények megtelepedtek, s környékük elemi központjaivá válhattak volna. 2000 főnél népesebb település nincs a körzetben; néhány 1–2 ezer lakosú falu található a Bódva völgyében (Bódvaszilas, Hídvégardó, Perkupa, Szögliget), s a terület peremén (Alsóvadász, Szuhogy). A Cserehát magjában csupán Rakaca (1100 lakóval) lélekszáma emelkedik ki a környező kisfalvak sorából. A falvakban a legszükségesebb, mindennapi igényeket kielégítő intézmények, szolgáltatások sem telepedtek meg. Minimális „követelménylistánk” szerint csupán Bódvaszilason épült ki közel teljes körűen az alapellátást biztosító intézményhálózat. További hét településben (Ragály, Szín, Perkupa, Hídvégardó, Rakaca, Krasznokvajda, Homrogd) a figyelembe vett intézmények fele-háromötöde található meg. A közös tanácsok székhely-községeinek többsége még a minimális alapellátást sem tudja jelenleg biztosítani körzetének (Felsővadász, Felsőgagy, Selyeb, Fulókércs, Lak, Szőlőszárd stb.). A népesebb, több-kevesebb lokális szerepkörű intézményt tömörítő falvak lakosság száma is csökken – Bódvaszilas és Ragály kivételével –, s egyelőre hiányoznak azok a „járulékos jegyek”, az urbanizáció azon eredményei, amelyek vonzóvá tehetnék a központi falvakat. Bódvaszilas és Ragály kivételével – e két községben átlagos szintűnek találtuk az életkörülményeket – a tanácsi székhelyek, a jelenlegi centrumközségek színvonala átlag alatti (Rakaca, Krasznokvajda, Felsővadász, Hídvégardó stb.), esetenként mélyen átlag alatti (Léh, Felsőgagy, Selyeb stb.). Ezért érthető, hogy a környező kisfalvakból elköltözők csak kivételes esetekben telepednek le a „centrumfalvak”-ban; ha már vállalják az áttelepedés költségeit, akkor a változatosabb munkaalkalmat és kedvezőbb életkörülményeket biztosító városokba, ill. azok környékére költöznek. A Cserehát–Karszt területén nem alakult ki a „mellékfalvakból” a „centrumfalvakba” való áttelepedés – remélt – folyamata; a települések lélekszáma, színvonala ennek ellenére befolyásolja a vándormozgalmat: a legkisebb községekben a legelőrehaladottabb a demográfiai erózió. A körzet 10,1%-os népességcsökkenésével szemben a 250 főnél kisebb települések esetében ez az érték 25,1%, a 251–500 fős települések esetében 14,9%. A 250 főnél kisebb törpefalvakból 10 év alatt a lakosság 30,2%-a vándorolt el. A természetes szaporodás (5,1%) a tartós népességcsökkenés következtében elmarad a körzeti átlagtól. A kisfalvak elnéptelenedése – a nem teljes körű adatokból is kitétszően – az 1970. évi népszámlálás óta is tart, sőt felgyorsult. Az elmúlt

másfél évtizedben a színvonalasabb ellátásra való törekvés *koncentrálódásra* kényszerítette a *lokális szerekörű* intézményeket is. Előrehaladt a helyi tanácsok körzetesítése; a terület 95 községében 24 tanács VB működik, közülük 3 hatásköre egyetlen községre terjed ki, a többi átlagosan 4 – de Bódvaszilas 6, Krasznokvajda 7 – községet igazgat. Hasonló koncentrálódás ment végbe az iskolahálózatban; osztott, 8 osztályos iskola 12 településben működik, ugyanakkor 13 községben már osztatlan alsótagozatú iskolát sem tartanak fenn. Más jellegű, az elmúlt két évtizedben kiépülő intézmények hálózata pedig szükségszerűen szintén a központi falvakig szóródhatott (körzeti orvos, gyógyszerész, óvoda stb.). Kedvezőtlen jelenség, hogy – mint említettük – a koncentrációs folyamat eddig nem hozott létre minőségileg más ellátást nyújtó centrumokat, ugyanakkor a kisfalvak funkcionálisan elszegényedtek. A kisfalvak egykor zárt közössége felbomlott; ezt a folyamatot a munkahelyek koncentrálódása – a termelőszövetkezetek egyesítése, több községet magában foglaló szövetkezetek létrejötte – tovább erősíti. A lakosság napi „mozgástere” kiszélesedik, a „mellékfalvak”, s a centrumközség integrációs folyamata megindult. A kisfalvak települési önállóságukat elvesztik. Ez a folyamat lehetőséget nyújthat a kisfalvak ellátásának megoldására, helyzetük újszerű megítélésére. Mint korábban vázoltuk, a közlekedés szerepének felismerése, a rendszeres kapcsolat nyomán bekövetkező integrálódás nem teszi szükségszerűvé a kisfalvak elnéptelenedését, lakóinak a centrumfaluba való áttelepedését. Ezen elképzelés alapfeltétele, hogy a centrumközség megfelelő színvonalon álljon – ez az előfeltétel a Cserehát–Karszt területén hiányzik –, s megfelelő forgalmi kapcsolat fűzze össze a településeket. Ez utóbbi feltétel sem található meg a körzet legtöbb falukörzete esetében.

A centrumfalvak és környékük közötti kapcsolatot – elenyésző kivételtől eltekintve – az autóbusszközlekedés biztosítja. Valamennyi községet érinti az autóbushálózat. A jelenlegi „centrumfalvak” és a hozzájuk tartozó községek átlagos távolsága a Cserehát–Karszt területén 4,4 km; ezt az értéket jelentékenyen meghaladó távolság csak néhány esetben választja el a falvakat központjuktól (Bódvaszilas–Tornabarakony 12 km, Rakaca–Debréte 8 km, Kány–Krasznokvajda 8 km, Rásonysápberencs–Halmaj 10 km stb.). Így a Bódvaszilas–Tornabarakony közötti 40 perces időtávolság szélső értéknek számít; az átlagos időtávolság alig negyedóra.

Az átlagos „költségtávolság” 5 Ft, szélső esetben 11,20 Ft. Ezek az értékek még biztosítanak a centrumközségek és falukörzetük között a megfelelő kapcsolatot; azonban a jelenlegi autóbuszjáratok a falu és a városok, vasúti állomások közti kapcsolatot kívánják biztosítani (tehát a távolsági közlekedést szolgálják), s nincs lehetőség a falucentrum – község közötti kapcsolatok kiépítésére.

A Cserehát–Karszt falvai közül 26-ot csupán egyetlen bekötőút kapcsol a külvilághoz; további 10 pedig az autóbuszjáratok szervezése miatt kerül egy-egy „zsákutca” zugába. E falvakban átmenő forgalom nincs, s naponta 2–3 járatpár kapcsolja őket a centrumközségekhez. De Pusztaradvány heti 1, Litka, Fáj 7, Keresztéte, Tornakápolna 12, Tornaszentandrás, Tornabarakony, Percse 13 járatpárral rendelkezik, tehát naponta két járat sem indul a centrumfaluba felé. A forgalmi kapcsolatok behatódott számbavétele további hiányosságokra hívja fel a figyelmet (19. ábra). Munkaszüneti napokon már gyérebb az összeköttetés a falvak közt (gyakran napi 1 járatpár); vasárnap számos községből nem indul a centrumfaluba autóbuszjárat (Pamlény, Percse, Kány, Litka, Fáj, Csenyéte, Varbóc, Tornakápolna stb.). A járatok napszak szerinti megoszlása nyilvánvalóvá teszi, hogy az

19. ábra. A krasznokvajdai falukörzet forgalmi kapcsolatai a székhely-településsel
 A = átlagos forgalom (heti össz-forgalom); B = hétköznapi forgalom tanítási szünetben; C = vasárnapi forgalom; D = hétköznapi forgalom 7–10^h között; E = hétköznapi forgalom 13–16^h között; 1 = 4 és több járat; 2 = 2–3 járat; 3 = 1 járat; 4 = a jelzett időpontban tömegközlekedési kapcsolat nincs

autóbuszközlekedés mindenekelőtt a városok felkeresését szolgálja; a járatok kora hajnalban indulnak a központok felé. A reggeli vagy a kora délutáni órákban a centrumfalvak felkeresése tömegközlekedési eszközökkel többnyire nem lehetséges. Tulajdonképpen nem is várható és remélhető, hogy a jelenlegi szervezeti keretek és egyéb feltételek mellett a falukörzetek – egyes viszonylatokban kis volumenű és változó intenzitású – forgalmát tömegközlekedési eszközökkel meg lehessen oldani. A távolsági és a helyi forgalmat szét kellene választani, s a falukörzetek belső közlekedését helyi irányítású (tanácsi, termelőszövetkezeti) vállalkozás keretében megoldani. Jelenleg a tömegközlekedési kapcsolatok gyakorlati hiánya gátja a falukörzetek integrálódásának, a kistalvak ellátási gondjai enyhítésének. A kistalvak életképességét biztosító előfeltételek hiánya az alacsony eltartó képességgel párosulva indokolja a kistalvak elnéptelenedését, halódását.

Hasonló nehézségek merülnek fel a Cserehát–Karszt városi javakkal való ellátása terén; a közeli központok városi szerepköre jelentéktelen, s a tömegközlekedési eszközökkel nehezen közelíthetők meg.

A Cserehát–Karszt általunk elhatárolt kedvezőtlen helyzetű területén városi központ nincs; a Hernád-völgyben Encs és Szikszó azonban egyértelműen az „elmaradott területek” városa: a Cserehát peremén, maguk is elmaradott területen vagy ennek közvetlen közelében fekszenek, vonzáskörzetük is szinte kizárólag ezekre a területekre terjed ki. A Sajó- és a Bódva-völgy központjai, Edelény, Putnok és Kazincbarcika viszont elsősorban az ipari agglomerációba integrálódva keresi helyét, szerepét a településhálózatban. Közülük – adminisztratív feladatai révén – elsősorban Edelény kötődik a kedvezőtlen helyzetű területekhez. Feltűnő, hogy a hajdan forgalmas Hernád-völgy jelentékenyebb központot nem fejlesztett ki; ebben a Sajó–Bódva–Hernád-völgy forgalmának Miskolc felé irányulása, Miskolc, s az I. világháborúig Kassa versenye játszott elsősorban szerepet. Nagyobb várost az 1920–1950 közötti megyei önállóság sem teremtett.

Ma kétségtelenül *Encs* a Hernád-völgy legkedvezőbb helyzetű központja. Városi múltja jelentéktelen; a két világháború közötti központi fekvése révén vált járási székhellyé, ám ehhez egyéb központi szerepkör szinte napjainkig nem társult. Napjainkig váratott magára az ipari fejlesztés is; *Encs* jelenleg is alig 3000 lakosú település; a járási székhely szintű városok funkcióit csak részben látja el; néhány újonnan épült középületét nem számítva alig különbözik a Hernád-völgy népesebb falvaitól. Vonzáskörzete csak közigazgatási téren terjed ki járása egészére; az egészségügyi, oktatási, kiskereskedelmi szerepkör területén osztoznia kell a völgy régi kis piacközpontjainak – Abaújszántó, Gönc, Szikszó – vonzásával. Encset a településhálózat-fejlesztés során középfokú központtá, a mai járás területével hozzávetőleg megegyező középfokú körzet centrumává kívánják fejleszteni. E terv megvalósítása esetén kétségtelenül kedvező hatást gyakorolhat váratott magára az ipari fejlesztésre. Azonban egyrészt a terv viszonylag lassú megvalósulása – a középfokú központ szerepkörének kialakítása az ezredfordulóra várható – és a Hernád-völgy saját problémáinak megoldása azt eredményezheti, hogy *Encs* a Cserehát városi szolgáltatásokkal való ellátásában szerepet vállalhat, de társadalmi-gazdasági gondjainak megoldásában nem. Mire a leendő város energiái annyira felhalmozódnának, hogy kizárásuk számottevően befolyásolná a Cserehát helyzetét, ott már a gazdasági-társadalmi struktúra oly mértékben megváltozik, hogy új irányt *Encs* hatása sem eredményezhet.

Szikszó a Cserehát forgalmát a Hernád-völgy felé vezető patakok „kijáratánál” egykor jelentősebb városi szerepkört töltött be, s a Cserehátban is leglátogatottabb kereskedelmi központja volt. Közigazgatási központi szerepkörének – megye-, majd járási székhely – elvesztése, Miskolc fokozódó versenye, a tervszerű településfejlesztés elmaradása következtében városi szerepköre eljelentéktelenedett, noha a Vadász- és a Vasonca-patak völgyében – amely területnek természetes forgalmi központja – ma is szerepet játszhatna mint munkaerő-vonzásközpont és ellátó-szolgáltató centrum.

A terület nyugati szárnyának előterében levő központok közül *Kazinbarcika* ma már sokoldalú központi funkciókkal rendelkező, dinamikusan növekvő város, amely lassan szorosabb kapcsolatokat épít ki a távolabbi környékével is. A jelenlegi forgalmi kapcsolatok a terület nagy részét – elsősorban a Cserehátat és a Bódva-völgyét – azonban távol tartják Kazinbarcikától.

Szendrő fejlesztési irányának, leendő szerepkörének kijelölése körül hosszú ideig bizonytalanság uralkodott; egyes tervekben középfokú központtá kívánták fejleszteni, esetleg Kazinbarcika társcentrumává tenni. Kétségtelen, hogy forgalmi helyzete jó. A Bódva-, a Rakaca- és a Jósua-patak a Karszt és a Cserehát északi felének természetes központjává teszik; mintegy 35–40 községre terjeszthetné ki vonzáskörzetét. Csakhogy e területen összesen alig 20 ezer ember él, s ez a szám is csökken, tehát életképes városi központ fenntartására nem elegendő. Ennek ellenére Szendrő fontos szerepet tölthet be vonzáskörzetének ellátásában, sőt esetleges ipartelepítés esetén a foglalkoztatási gondok enyhítésében.

A szétforgácsolt városhálózat jelentőségét csökkentik, szolgáltatásaik igénybevételét nehezítik a kedvezőtlen forgalmi kapcsolatok. Noha a legtávolabbi községek sincsenek 40 km-nél távolabb valamely központtól, e központok a Cserehát–Karszt magjától már tekintélyes idő- és költség-távolságra vannak. Közel 40 község a járási székhely szintű központok 1 órás izokronján kívül fekszik, egynémelyik pedig – Tornabarakony, Torna-szentjakab, Becskeháza, Debréte, Viszló, Szuhogy, Tornakápolna, Égerszög, Teresztenye stb. – kb. 2 órányira a legközelebbi városias jellegű településtől. Ugyancsak mintegy 40 községből 20 Ft vagy több, néhányból pedig – Becskeháza, Bódvalenke, Tornaszentjakab, Rakaca, Debréte, Viszló, Kány, Pamlény, Keresztéte – 30 Ft-nál is többbe kerül a legközelebbi centrum felkeresése. A községek többségét mégis elsősorban az alacsony járatsűrűség tartja távol a várostól. Sok községből a legcsekélyebb elintéznivaló miatt 10–13 órát kell otthonuktól távol eltölteni az embereknek, pedig a helyben található alacsony szintű ellátás miatt gyakran kényszerülnek a városias jellegű települések felkeresésére.

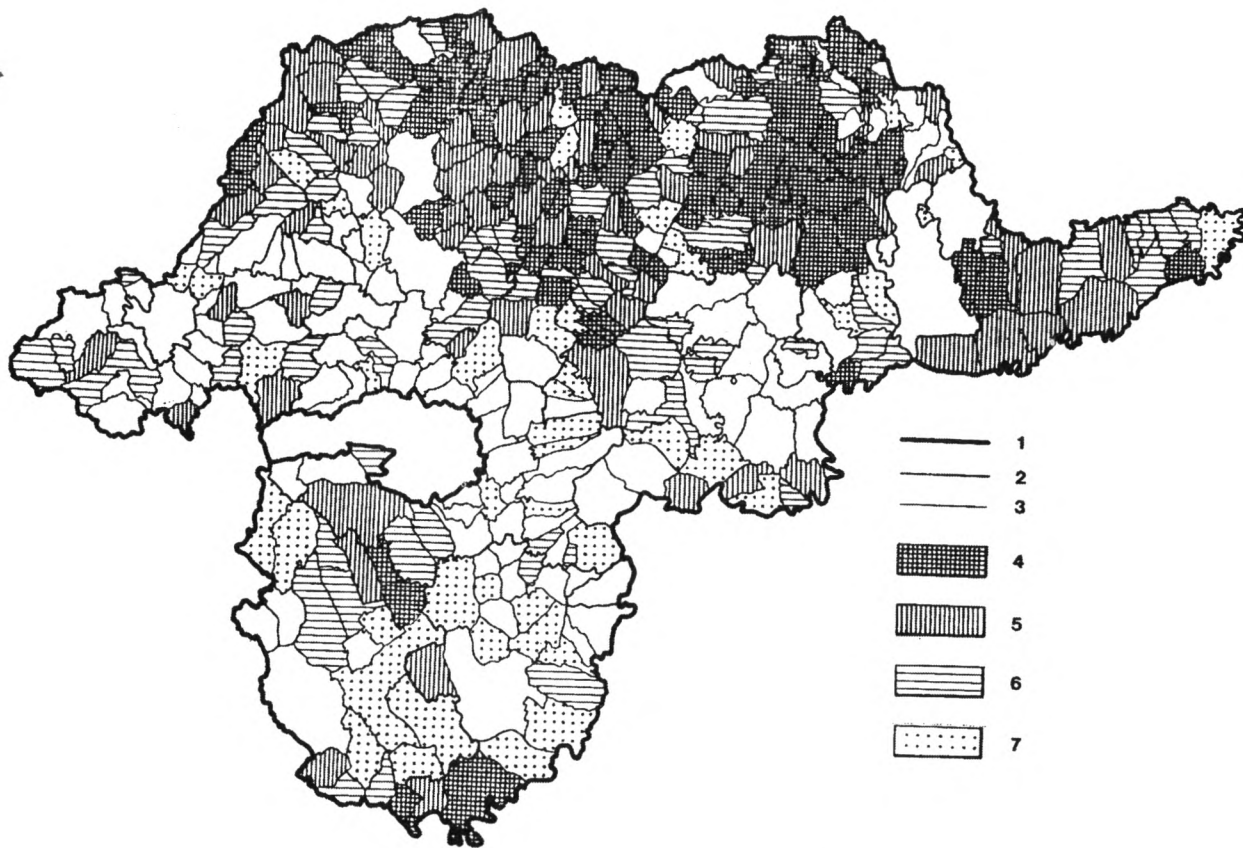
A vázoltak után érthető, hogy a társadalmi-gazdasági színvonalat jelző „mutatók” és az általuk tükrözött valóság az eddig nem érintett területen – művi környezet, lakásmód, életszínvonal stb. – is jóval az átlagos színvonal alatt vannak.

– Az 1945 óta épült lakások aránya 34,9%; ugyanakkor a megyében 47%, a miskolci járásban 55,5%. Az 1960–1969 között épült lakások aránya még inkább elmarad a megyei átlagtól (21,4%); jó néhány községben 10% alatt marad (Debréte 0, Gagybátor 2,6, Nyésta 2,0, Tornabarakony 3,5, Szászfa 3,4, Percse, Litka 3,6, Pamlény 4,0%; 20. ábra).

– A gázzal ellátott lakások aránya (4,6%) még az „elmaradott területek” között is kirívóan alacsony; a Bodrogközben 16,8%, a Hernád-völgyben 14,0% az arány, a megyei átlag 22,7% (egyébként a megyék között is a legalacsonyabbak közé tartozik a megyei átlag).

– Ugyancsak az utolsó helyre került az elmaradott területek rangsorolásában a Cserehát területe a háztartások villamosenergia-fogyasztása terén – háztartásonként 195,8 kWó –, amely mutató igen szoros korrelációt mutat a szűkebb értelemben vett életszínvonallal (21. ábra).

A fenti – és az itt fel nem sorolt – adatok egyértelműen tükrözik, hogy a Cserehát–Karszt lakosságának életkörülményei az elmaradott területek sorában is a legrosszabbak; a kiépületlen infrastruktúra is akadályozza a társadalmi-gazdasági fejlesztést.

21. ábra. Az 1 főre jutó háztartási villamosenergia-fogyasztás Borsod-Abaúj-Zemplén megye községeiben (kWó)
1 = megyehatár; 2 = járáshatár; 3 = községhatár; 4 = 150; 5 = 151–200; 6 = 201–250; 7 = 251–300

A Cserehát–Észak-borsodi Karszt elmaradott területeinek fejlesztési lehetőségei

1. Noha a kedvezőtlen helyzetű területek összefüggő, nagy kiterjedésű övezetet alkotnak a megye északi harmadában, a fejlesztési lehetőségek számbavételekor figyelembe kell venni a dinamikus fejlődő, „aktív” Ózd–Kazincbarcika–Miskolc–Leninváros tengely közelségét (ahol a megye lakosságának, iparának, városi funkcióinak, jelenlegi és tervezett beruházásainak zöme koncentrálnak). A megye „elmaradott területei” közül már ma is a Cserehát–Karszt vidéke kapcsolódik a legszorosabban az agglomerációhoz. Helyzetét befolyásolják a területén kívül történő változások is, s bizonyos szerepkörök fejlesztése – pl. városi központok, ipartelepítés – csak a területén kívül vagy az agglomerációból kiinduló, aktív „melléktengelyekben” történhet. Figyelemmel kell lenni a fejlesztés során az agglomeráció igényeire is (üdülés, munkaerő-utánpótlás, vízellátás, környezetvédelem stb.). Leegyszerűsítve a tényleges helyzetet, végül is a Cserehát–Karszt területét a Sajó-völgyi agglomeráció „gondozott” háttérévé kell fejlesztenünk.

2. Már a jelenlegi helyzet vizsgálatakor megállapítható volt, hogy a Cserehát–Karszt helyzete nem egyveretű. A fejlesztés adottságai terén is kedvezőbb helyzetben van az agglomerációval határos Észak-borsodi Karszt és a Bódva-völgy közvetlen környéke, mint a Cserehát. E kedvezőbb helyzet mindenekelőtt az ipari munkahelyek közelségéből, a jobb közlekedési feltartásból s néhány „saját” erőforrásból – idegenforgalom, erdőgazdálkodás – fakad.

A Karszt déli fele, de a Bódva-völgy települései is a Sajó-völgyi agglomeráció lakóövezetéhez tartoznak. Ez az állapot az iparvidék közvetlen szomszédságában kifejezetten kedvező (a ragályi, dövényi falukörzet, Alsó- és Felsőtelekes, Szuhogy, Felsőkelecsény, Ziliz stb.); megoldja a foglalkozási gondokat, csökkenti az elvándorlást, stabilizálja a falvakat. Az „elmaradottság” felszámolása itt az agglomerálódás térbeli terjeszkedésével oldódik meg. A községek ma még „preurbanizált” állapotban vannak; foglalkozási szerkezetük „urbánus”, azonban életkörülményeik kedvezőtlenek, morfológiájuk falusias. Itt a feladat a „lakásmód” javítása, a „telken belüli urbanizáció” lehetőségének biztosítása és ösztönzése, a lokális funkciójú intézményeknek a centrumfalvakban való kiépítése. Speciális gond a mezőgazdaság fejlesztési lehetőségeinek feltárása. A mezőgazdasági termelés természeti feltételei rosszak; a terület mintegy felén nem működik termelészövetkezet (Ragály, Imola, Trizs, Kelemér, Gömöröszöllős stb.), s az ipari munkahelyek versenye következtében nagyfokú a munkaerőhiány. Mezőgazdasági munkát vagy a legidősebb korosztály végez, vagy a kétlaki családban a nők és a férfiak – munkaidő után. A parlagterületek aránya rohamosan nő; egyes falvakban elérheti a mezőgazdasági terület harmadát-kétötödét. S ez a parlag többnyire teljesen „sorsára hagyott” terület, további hasznosítása bizonytalan, nem történt rajta gyepesítés, erdősítés.

A Karszt magjában, a Bódva-völgy Szendrőtől É-ra eső részében az ingázás szerepe, megítélése korántsem ilyen egyértelmű. A nagyobb távolságok, a kedvezőtlen forgalmi kapcsolatok következtében a munkahelyek felkeresésére fordított idő hosszú; ez részben a szabadidőt csökkenti, emellett – a „kétlaki” életmód korlátozása következtében – jövedelemcsökkentő hatása is számottevő. Az ingázók egy része csak hetente-kéthetente

térhet haza családjához. Végül a nők munkavállalását korlátozza a munkahelyek távolsága. Mindezek hatására a foglalkozási átrétegződés siettetetheti az elvándorlást. A Cserehát-Karszt területén egyedül a Bódva-völgyben jöhet számításba nagyobb volumenű ipar-telepítés, elsősorban a női munkaerő foglalkoztatásának biztosítása érdekében. A Bódva-völgyben és környékén a mezőgazdaság alacsony színvonala, az erdőgazdálkodás és az állattenyésztés jelentős aránya miatt a nők gazdasági aktivitása alacsony. A megyei tanács felmérése szerint Bódvaszilas–Perkupa–Salonna környékén mintegy 2000 munkaképes korú nő – a munkaképes korúak 70%-a – nem talál munkaalkalmat. E mikrokörzetben elsősorban női munkaerőt foglalkoztató középüzem létesítése indokolt. Telephelyeül Bódvaszilast javasolják. Véleményünk szerint Szendrő alkalmasabbnak látszik az ipar-telepítésre: ingavándorforgalmi körzete nagyobb lehet, a Rakaca völgyén keresztül a Cserehát felé is kiterjesztheti munkaerő-felvevő területét, ugyanakkor a településhálózat fejlesztése szempontjából is kedvező hatást válthat ki. A Bódva-völgy kitermelő ipara jelenleg piacgondokkal küzd; ez fékezi fejlesztését. A speciális, értékes építőipari nyersanyagok iránti kereslet növekedése várható, s ez maga után vonhatja a bányászat, ill. a helyi feldolgozás kibővítésének lehetőségét. A Bódva-völgy rendelkezik néhány alapfokú centrummá fejleszthető településsel – Bódvaszilas, Szendrő –, közlekedési feltártsága megfelelő, korlátozott kihatású „aktív” zóna alakítható ki Szendrő és az országhatár között.

Az ingázási és ipar-telepítési lehetőségek mellett a Karszt területe kiválóan alkalmas a megye egyik üdülőkörzetének kialakítására. Ma elsősorban Aggtelek és Jósvalfó cseppkő-barlangjainak turistaforgalma képviseli a Karszt idegenforgalmát. Ám a lehetőségek sokkal többre töltek. Aggteleken és Jósvalfón országos-nemzetközi vonzású idegenforgalmi centrum alakítható ki, lehetőséget teremtve a hosszabb tartózkodásra, s kihasználva a gyógytényezőket is. A Karszt más pontjain a megye egyre növekvő városi lakossága számára kell biztosítani a hétféle és a szabadság alatti pihenést. Ehhez a meglévő falvak megüresedő lakásait is célszerű felhasználni. Az idegenforgalmi szerepkört bővítheti a Bódva-völgyi víztároló megépülése, amely egészen az országhatárig terjesztené az üdülőövezet területét. E területen fontos szempont kell legyen az idegenforgalmi szerepkörnek és a meglévő településhálózatnak, az itt élő lakosságnak „integrálása”, a helyi lakosság bevonása az idegenforgalmi szerepkör ellátásába. (Némiképp visszas helyzetnek tartjuk, hogy pl. a rakacai tároló partján kiépülő „üdülőtelepet” közművesítik, ott kereskedelmi „hálózatot” létesítenek stb., míg a szomszédos falvakból, többek között ezek hiánya miatt, elvándorol a lakosság.) A Bódva-völgyében és a Karszton tehát a lakosság foglalkoztatása megoldható, életszínvonala az átlagoshoz közelíthető; életkörülményeik javítása érdekében pedig speciális megoldások keresendők.

A Cserehát helyzete lényegesen kedvezőtlenebb. A belső területekről a napi ingázás nem lehetséges; a foglalkozási átrétegződés itt az elvándorlást sietteti. Várható, hogy a nem mezőgazdasági keresők aránya – az átmeneti emelkedés után – ismét csökken, s a terület tisztán mezőgazdasági jellegűvé válik. A Cserehát helyzetének alakulása tehát elsősorban a mezőgazdaság jövőbeli színvonalától, munkaerő-igényétől függ.

A javasolt fejlesztés eredményessége és megvalósíthatósága nagymértékben függ egyrészt e fejlesztés időbeli ütemezésétől – ha a mezőgazdaság színvonalának emelése, a mezőgazdasági jövedelmek emelkedése elhúzódik, a beálló munkaerő-hiány következtében

megvalósítása kérdéssé válhat –, másrészt attól, hogy a mezőgazdasági fejlesztéssel párhuzamosan megtörténik-e a lakosság életkörülményeinek nagymértvű javítása. Ellenkező esetben előfordulhat, hogy a kielégítő kereseti lehetőségek ellenére tovább folytatódik, s a kívánatos mértéket meghaladja az elvándorlás, ami ismét veszélyeztetheti a gazdasági célkitűzések megvalósítását.

A Cserehát „fejlesztésének” alapelvét a következőkben látjuk: el kell fogadnunk a „tervszerű visszavonulás” szükségességét is (e visszavonulás megnyilvánulhat az extenzívebb területhasznosításban, a lakosság további csökkenésében, egyes falvak teljes elnéptelenedésében); viszont a társadalom számára szükséges földterületek művelőinek életkörülményeit kötelességünk az átlagos szinthez közelíteni.

Az életkörülmények javítása – amennyiben a mezőgazdaság színvonala emelkedik, helyreáll a terület eltartóképesége és lakosságszáma közötti egyensúly, s ennek eredményeként javulnak a jövedelmi viszonyok – tulajdonképpen a tágabban értelmezett településhálózat-fejlesztés feladata a Cserehátban. A településhálózat problémái viszont az aprófalvas településszerkezetre vezethetők vissza. Az eddig elmondottak alapján az aprófalvas területek gondjai megoldhatók, de a megoldás realizálásának két komoly akadálya van:

A megoldás előfeltételei – életképes, színvonalas centrumok, jó közlekedés – még nem alakultak ki, s feltehetően csak hosszú folyamat eredményeként jönnének létre. A kistalvok elnéptelenedése viszont olyan gyors, hogy az előfeltételek megteremtéséig jó néhány eltűnhet vagy végképp életképtelenné válik. Az előregedés, a népesség struktúrájának torzulása alapján már ma is vannak olyan falvak, amelyekben a lakosságszám csökkenése megállíthatatlan. A megyei tervezés ezért egész sor falu megszüntével számolt (Kány, Percse, Keresztéte, Pamlény, Szászfa, Gagybátor, Csenyété, Felsőgagy, Alsógagy, Debréte, Viszló, Imola stb.). Az elképzelések szerint a Cserehát területén mindössze mintegy 23–25 település maradna fenn. Igaz, a feltételezések szerint 1985-ig nem kerülne sor falufelszámolódásra; a vázolt állapot csak a századfordulóra alakulna ki (Borsod-Abauj-Zemplén megyei Tanács VB Tervosztálya, 1972). Újabbal viszont – elsősorban a „helyi” kezdeményezés eredményeként – megszüntették a „felszámolandó falvak” kategóriáját, s a meglévő településállomány megtartását tűzték ki célul. A településfejlesztés mindennapi gyakorlatában meglehetősen nagy a bizonytalanság. Mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a Cserehát lakosságszáma tovább csökken, s a csökkenés a kistalvokban lesz a legnagyobb. Így néhány megszűnése várható, akár már a 80-as évek elején.

A jelenlegi falukörzetek már ma is csekély népességűek (átlagosan alig 2000 lakosúak). A további népességcsökkenés esetén a centrumfalvak kiépítése is illuzórikussá válik az ellátandó csekély számú népesség miatt. A tervek további összevonásokkal számolnak, s nagyobb távlatban mindössze Novajdrány, Szalaszend, Baktakék, Homrogd, Krasznokvajda, Rakaca, Bódvaszilás, Szalonna és Szendrő alsófokú központok látnák el a Cserehátat (ahol távlatban csak 4–5 település maradna fenn).

Végül ugyancsak komoly probléma, hogy az elérendő állapot több évtizedes fejlesztés után valósulna meg, ám a területen élők életkörülményeinek javítása nem húzódhat el annyi ideig. Meg kell indítani a centrumközségekbe költözés folyamatát azok között, akik az aprófalvából el kívánnak költözni, de a falukörzetben találnak munkalehetőséget. A helyben maradók életkörülményeit speciális ellátási-szervezési keretek között kell bizto-

sítani. Nagyobb távlatban elképzelhető, hogy a gazdasági-társadalmi élet és a lakosság súlypontja a Cserehátat övező folyóvölgyekbe húzódik (Hernád-, Bódva-völgy), s a Cserehát területén mindenekelőtt a nagyüzemek majorjai és „készenléti lakótelepei” lesznek.

Hernád-völgy

A Hernád-völgy Szikszótól az országhatárig terjedő szakasza mindenekelőtt potenciális adottságai következtében különül el a Csereháttól és a Zempléni-hegységtől. A 10–15–20 km széles övezet néhány községében az életkörülmények elérik a közepes szintet (Gönc, Hidasnémeti, Forró, Ináncs, Encs stb.), azonban a Hernád-völgy egésze ma még nem tudja a megye elmaradott zónáját megszakítani. Ehhez hozzájárul a járási szinten mért társadalmi-gazdasági színvonal igen alacsony volta, a városi központ hiánya, az igen alacsony iparosodottsági szint.

Potenciális adottságai közül elsősorban forgalmi feltártságát kell említünk; településhálózata is több fejlesztési lehetőséggel rendelkezik, mint a szomszédos hegy-, ill. dombvidékeké; a folyó-völgybe húzódtak a kis helyi központok (Gönc, Encs, Szikszó, kissé távolabb Abaujszántó), viszonylag nagy a népesebb – 1–3 ezer lakosú – települések száma, amelyek a lokális szerepkörű ellátás bázisai lehetnek (Novajidrány, Szalaszend, Gönc, Halmaj stb.). Encstől délre a napi ingázás lehetősége is fennáll, s a nem mezőgazdasági munkahelyek száma is említést érdemel (Encs, Hidasnémeti, Szikszó). A mezőgazdaság színvonala átlagos, néhol meg is haladja a megyei szintet; az egy ledolgozott munkaóra jutó keresetek, pl. a vizsolyi, csobádi, vilmányi, encsi termelőszövetkezetben meghaladják a megyei átlagokat.

Megítélésünk szerint a Hernád-völgy kulcsfontosságú szerepet kaphat a megye kedvezőtlen helyzetű területeinek fejlesztése során. A Hernád-völgy helyzete ugyanis a Zempléni-hegység és a Cserehát fejlődésére is kihat. A Hernád-völgyben a leghatékonyabbak a beruházások, sok vonatkozásban csak itt lehetséges fejlesztés (városi funkciók, iparosítás), és sokrétű kooperáció alakítható ki a mögöttes területtel. A kooperáció „hagyományos” formái mellett (ingázás, a városi funkciók vonzása stb.) speciális kapcsolatok is kiépíthetők a Hernád-völgy és a környezetük között (pl. az eltérő jellegű területen gazdálkodó termelőszövetkezetek közötti együttműködés, a lakosság tömörülése a folyóvölgyben stb.).

A Hernád-völgy területfejlesztése során elsőrendű feladat a városi központ kiépítése és a mezőgazdaságon kívüli munkalehetőségek bővítése.

Zempléni-hegység, Hegyköz

A Sárospatak–Tolcsva–Erdőbénye–Abaujszántó vonaltól É-ra a középhegységi táj mintegy 50 településének 30 000 lakója él kedvezőtlen körülmények között. A területen – elsősorban forgalmi orientációját tekintve – nem egységes; a dombvidéki, medence jellegű Hegyköz forgalmi tölcserének kijáratát Sátoraljaújhely uralja; a vízválasztótól Ny-ra levő községek a Hernád-völgy települései felé vonzódnak: a hegység belsejének kis községei – Regéc, Mogyoróska, Baskó, Sima, Háromhuta – meglehetősen elszigeteltek. Noha a mezőgazdaság természeti feltételei rosszabbak, mint pl. a Bodroghözben, s a csekély mérvű iparosodás – Hollóháza és Pálháza mintegy 800 ipari keresőjét leszámítva – is a peremekre szorult, a Zempléni-hegység lakóinak helyzete már most kedvezőbb, mint a Cserehátban vagy a Bodroghözben. Ennek oka részben az, hogy a terület eltartóképessége és népessége közti egyensúly kialakulásának folyamata hosszabb múltra tekint vissza. Az elvándorlás már évtizedek óta nagymérvű; a hegység legtöbb községének a lakosság száz év óta csökken vagy stagnál. A népsűrűség alacsony, 35–40 fő/km² (a hegység belsejében még alacsonyabb: Regéc 11,2, Mogyoróska 15,1, Kisbózsza 13,1, Háromhuta 14,0, Fóny 19,2, Baskó 18,2 fő/km²). A mezőgazdaság igen szűkös lehetőségeit mindig is kiegészítette, jelentős bevételi forrást jelentett az erdő, a háziipar, a Hegyalja fejlettebb területével való kooperáció (egyes községek, mint pl. Makkoshotyka

lakói az egész Hegyalján ismert „kapások” voltak). A társadalmi viszonyok is kedvezőbben alakultak, mint a Bodroghözben; a nagybirtok jobbára az erdőkre terjedt, s a környező falvak lakói bérmunkában, s nem mezőgazdasági cselédként dolgoztak a nagybirtokon. Ezért az életkörülmények egyes elemei a terület egészén, de mindenekelőtt a Hegyközben megközelítik a megyei átlagokat (az általános iskolát elvégzettek aránya, az 1945 után épült lakások részesedése stb.). Viszont egyértelműen jelentkeztek az aprófalvas településszerkezet következményei (a települések átlagos lélekszáma 592 fő, de Kisbózsván csak 97-en, Simán 78-an, Filkeházán 144-en, Felsőregmecen 256-an éltek 1970-ben); az intézményhálózat hiányos, kiépítése – legalábbis települési szinten – nem is várható. A települések lakosság száma, közlekedési helyzete, infrastrukturális ellátottsága a vándormozgalmat is befolyásolja (11. táblázat).

11. táblázat

A Zempléni-hegység néhány községének népmozgalmi adatai, 1961–1969

	Lakónépeség		Tényleges szaporodás, ill. fogyás	A változás %-ban	Állandó és ideiglenes vándorlási különbözet
	1960	1970	1960–69		1960–69
Pálháza	817	764	-53	-6,4	-65
Hollóháza	817	966	149	18,2	31
Boldogkővára	1449	1222	-227	-8,4	-331
Pányok	471	291	-180	-38,2	-186
Vilyvitány	815	557	-258	-31,6	-232
Sima	150	78	-72	-48,0	-64
Kéked	669	439	-230	-34,4	-245

A kisebb községekben 10 év alatt felével, harmadával csökkent a lakosság; a demográfiai „erózió” egyéb jelei is mutatkoznak: a községek egy részében természetes fogyás tapasztalható (Hejce, Korlát, Felsőregmec, Vilyvitány, Baskó) vagy pedig stagnálás mutatkozik (Kisbózsva, Nagybózsva, Rudabányácska stb.); az elöregedés előrehaladt. (A 60 éven felüliek aránya megyei átlagban 14,5%; viszont Hejcen 29,0, Kisbózsván 27,0, Simán 25,0, Pusztafalun 24,9%. Különösen a 15–39 évesek rovására tolódik el a korstruktúra: a megyei átlagot képviselő 37,0%-kal szemben Simán csak 20,7, Hejcen 28,2, Zsujtán 23,8, Pusztafaluban 29,9%.)

Mindez és az ingázás következtében a mező- és erdőgazdálkodás munkaerő-helyzete problematikusá vált (különösen a rendelkezésre álló munkaerő struktúrája kedvezőtlen), úgyhogy ma már a munkaerő-helyzet a fejlesztés akadálya. Mindezek ellenére a Zempléni-hegység olyan adottságokkal rendelkezik, amelyek kihasználásával a terület elmaradottsága viszonylag gyorsan és elviselhető beruházásokkal felszámolható. Ezek közül első renden az idegenforgalom lehetőségeit kell említenünk. A hagyományos idegenforgalom adottságai – klimatikus adottságok, tájképi szépségek, vadászati lehetőségek, kooperáció a peremvidék idegenforgalmi objektumaival stb. – sincsenek kihasználva, még kevésbé a festői környezetű falvak üdülőfalvakká, „második otthonná” való átalakítása. Az elnéptelenedő falvak többsége pedig viszonylag kis költséggel alkamassá tehető e szerepkörre.

A helyben maradó lakosság életszínvonalának emelése a mezőgazdaság fejlesztését is igényli (a termelési szerkezet megváltoztatása; a mezőgazdaság kooperálása az intenzívebb termelést folytató peremekkel és az erdőgazdálkodással, a melléküzemági tevékenység lehetőségeinek kihasználása stb.). Az ipartelepítésnek a hegység belsejében is vannak korlátozott lehetőségei (fafeldolgozás, kerámiaipar, a peremterületeken kitermelőipar).

Az idegenforgalom és a lakosság igényei megkövetelik az életkörülmények javítását, mindenekelőtt az aprófalvas településszerkezet hátrányos következményeinek felszámolását. Ennek módja mindenekelőtt a faluközpontok intézményhálózatának kiépítése és közlekedési lehetőségek biztosítása. A Hegyközben, a hegység peremén ennek lehetőségei adottak, néhány település – jelenlegi fejlettsége, lakosság száma, közlekedési helyzete folytán – alkalmassá tehető az alsófokú központ szerepkörére (Pálháza, Gönc, Boldogkőváralja). A megyei tervezés – legalábbis a hetvenes évek elején – számolt a kisközségek jelentékeny hányadának megszüntével (Füzérkajata, Vilyvitány, Felsőregmec, Vágáshuta, Filkeháza, Sima, Baskó, Regéc, Mogyoróska, Pányok, Zsujta stb.). Ennek „elősegítése” érdekében e községekben nem javasolnak kommunális beruházásokat. Véleményünk szerint a Zempléni-hegységben – az említett idegenforgalmi adottságok lehető teljes kihasználása érdekében – nagyobb számú falu felszámolása nem indokolt, még a centrumtelepülésektől távolabb fekvő, komoly ellátási-szervezeti problémát jelentő községek esetében sem (Regéc, Mogyoróska). A hegység társadalmi-gazdasági problémáinak megoldása megköveteli az előtérben fekvő centrumok erőteljesebb fejlesztését is (Sátoraljaújhely és Sárospatak mellett Encs).

Bodrogköz

Az 560 km² kiterjedésű, 34 ezer lakosú terület – ide számítva Sárazsadányt és Bodrogolaszit is – 24 községe, Ricsét kivéve kedvezőtlen életkörülményeket nyújt lakóinak. A Bodrogköz egésze a megye kedvezőtlen adottságú területei közé számít, annak ellenére, hogy a mezőgazdaság adottságai és színvonala átlagosak, településszerkezete is (az átlagos település nagyság 1420 fő) kedvezőbbnek tűnik, mint a Csereháté vagy a Zempléni-hegységé.

A környezettől elszigetelt alföldi jellegű agrártájon a termőföld nagyobb hányadán nagybirtokok gazdálkodtak a felszabadulás előtt. Iparosítás sem a Bodrogközben, sem a Bodrogköz kapujában, Sárospatakon nem történt. Nagyarányú agrártúlnépesedés, igen rossz munkafeltételek, alacsony bérek, nyomasztó társadalmi viszonyok (az agrárkeresők 70%-a mezőgazdasági cseléd és napszámos volt) között tengődött a Bodrogköz a felszabadulásig, s e helyzet minden következménye tapasztalható volt (alacsony iskolázottsági színvonal, analfabétizmus, a falusi infrastruktúra alacsony szintje stb.), s részben tapasztalható ma is. A táj helyzete a felszabadulás után sem változott meg alapvetően; ipartelepítés sem folyt (a szocialista ipar telephelyein dolgozók száma nem éri el a félezeret); ennek feltételei, eltekintve a még ma is fellelhető „szabad” munkaerőtől, nem is adottak. Közlekedési helyzete még romlott is – megszakadt az összeköttetés Szabolcs megyével –, a megyeszékhely időtávolsága 3–4 óra, s a Bodrogköz keleti harmadából a helyi központok – Sátoraljaújhely, Sárospatak – felkeresése is egy-másfél órát vesz igénybe. A fogalmi feltáratlanság a szerényebb méretű ipartelepítést is riasztja, s a piachelyek távolsága a mezőgazdasági termelést szintén kedvezőtlenül érinti. Mindezek következtében a Bodrogköz megmaradt agrártájnak; keresőinek 56%-a mezőgazdasági foglalkozású, s a keresőknek csupán egynolcada ipari foglalkozású, zömük, mintegy 1700 fő, a tájegység határain túl talál csak munkaalkalmat. Kedvezőtlenül befolyásolta a Bodrogköz helyzetét városi centrumainak – Sátoraljaújhely és Sárospatak – vontatott városfejlődése. E lassan iparosodó, periférikus helyzetű kisvárosok nem lehetnek az urbanizáció „kisugárzó központjai”.

Mindezek következtében az elvándorlás nagymérvű; 1960 és 1970 között 12 ezren hagyták el a Bodrogközt – az 1960-as népesség 28,4%-a elvándorolt –, s ezt a természetes szaporodás nem ellensúlyozhatta; a körzet lakossága 9 és félezer fővel csökkent. A két népszámlálás között csupán Felsőberecki lakossága növekedett, a többi 23 községé csökkent, még a nagy népességűeké is (12. táblázat).

Az elvándorlás mértéke és szelektív jellege a Bodrogközben is kedvezőtlenül befolyásolta a helyben maradók demográfiai struktúráját, de nagymérvű torzulások nem tapasztalhatók; a hatvan éven felüliek aránya hasonló a megyei átlaghoz, a 15–39 éveseké viszont annál alacsonyabb. Az iskolázottsági szint alacsony. A közepes nagyságú falvak lokális funkciókkal való ellátottsága

(bolthálózat, 1 főre jutó kiskereskedelmi forgalom, általános iskolai oktatás stb.) helyenként az átlagosat közelíti, noha színvonaluk többnyire alacsony. A lakosság szűkebb értelemben vett élet-színvonala és „művi környezete” viszont nem éri el a megye kedvezőtlen helyzetű területeinek színvonalát sem.

12. táblázat

Néhány bodrogi község népmozgalmi adatai, 1960–1969

Község	Lakónépesség száma		Tényleges szaporodás ill. fogyás 1960–69	A változás %-ban	Állandó és ideiglenes vándorlási különbözet
	1970	1960			
Cigánd	5433	4246	-1187	-21,8	-1714
Kisrosvágy	610	370	-240	-39,3	-249
Pácin	2525	1837	-688	-27,2	-792
Lácacséke	1316	915	-401	-30,5	-410
Györgytarló	1515	1051	-464	-30,7	-590

A fejlesztés lehetőségei jobbak, mint a Cserháton és a Karszton, de beruházásigényesebbek, mint pl. a Zempléni-hegység esetében. Mivel a terület várhatóan a jövőben is agrár jellegű marad – a Sárospatak és Sátoraljaújhely által kiváltott foglalkozási átrétegződés csupán néhány községben érheti el a „lakófaluvá” válás küszöbét –, helyzetét alapvetően a mezőgazdaság színvonalának alakulása szabja meg, amely közepes szintre emelhető.

A mezőgazdaság színvonalának emelése esetén is várható az agrármépsűrűség további csökkenése, lanyhuló ütemű elvándorlás.

A mezőgazdasági fejlesztés mellett – ill. annak színvonalának emelése érdekében – jelentkező legfontosabb feladatok:

– A forgalmi helyzet számottevő javítása, a Bodrogi elzártságának feloldása. A „kisvasútak” megszüntetése az úthálózat rekonstrukcióját megköveteli. Ehhez kapcsolódva meg kell nyitni Szabolcs megye felé is a Bodrogi közút. Ezzel a Záhony–Kisvárdai között kialakuló átrakó-forgalmi-ipari körzet kedvező hatása is érvényre juthat.

– A lokális funkciójú ellátó központok kiépítése (ennek lehetőségei a nagyobb lélekszámú települések jelenléte következtében adottak); Ricse kiemelt (az alsófokú központ funkcióin túllépő) fejlesztése indokolt.

– Mivel a terület „öneltartó, aktív” körzettel fejleszthető, indokolt a fejlődést elősegítő „járulékos beruházások” szorgalmazása (a közlekedés és a hírközlés fejlesztése, közműfejlesztés, az oktatási és művelődési intézmények fejlesztése stb.).

Stagnáló területek

Végül szólnunk kell a stagnáló vagy depressziós területek problémáiról is. Itt a termelésnek, a lakosság életkörülményeinek színvonala átlagos vagy akár annál kedvezőbb, színvonaluk azonban relatíve – a többi területhez képest – vagy bizonyos ágazatokban akár ténylegesen is csökken. Hasonló helyzetűek a természeti-történelmi-társadalmi potenciáljaikat ki nem használó területek is. A megyében mindenekelőtt a Hegyalja, a Sárospataktól Abaújszántóig (valamikor Göncig) húzódó terület sorolható e típusba. A Hegyalja évszázadokon át az ország egyik legpallérozottabb, leggazdagabb kultúrtája volt. Nem egyetlen városi központra koncentrált e fejlődés, mind a Dunántúl egyes részein, hanem 90–100 km hosszan húzódó övezet kis mezővároskáiba. Kultúrtörténelmi értékei közismertek. A táj hanyatlása mintegy száz év óta egyre szembetűnőbb; okai között megtaláljuk a szőlőtermelés válságait s a szőlőtermeléshez kötődő „funkciók” – borfelvásárlás, készletezés, forgalmazás, a bortermeléshez kapcsolódó kisipar stb. – szükségszerű koncentrációját, s különösen az utóbbi évtizedekben a területtel szemben fokozottan érvényesülő jövedelemelvonást. Noha a termelés színvonala, a lakosság életkörülményei ma is elérik, helyel-közzel meghaladják az átlagos színvonalat; e

kivételes adottságokkal rendelkező tájegységünk igen messze áll attól a színvonaltól, amelyen lehetne. Mellőzve most a bortermelésben rejlő lehetőségeket, csak ötletszerűen említjük a jó közlekedési feltárságot, a településhálózat kedvező vonásait (közepes vagy nagyfalvak, több központ jelenléte – Sátoraljaújhely, Sárospatak, Tokaj, Szerencs, Abaújszántó –), az örökölt infrastruktúrát, az idegenforgalom számtalan lehetőségét (kooperálva hazánk egyik legszebb hegyvidéki tájával, a Zemplénnel), s a korántsem lebecsülendő tradíciókat. Ezen adottságok ellenére olyan tendenciák jelentkeznek – többnyire rejtetten –, amelyek a terület problémáira kell hogy figyelmeztessenek. (Pl. a „rejtett” elvándorlás: a hegyaljai népesség tekintélyes hányada vándorol el, többnyire épp a „dinamikus” elemek, s helyüket a Zempléni-hegységből vagy a Bodrogeközéből származó bevándorlók foglalják el. Így természetesen „statisztikailag” az elvándorlás kevésbé feltűnő.) A Hegyalja – s a hasonló adottságú területek – potenciáljainak kihasználatlansága az „elmaradott területek” helyzetét is közvetlenül és károsan befolyásolja, hiszen a terület „kisugárzása” javíthatná a Bodrogeköz és a Hegyköz helyzetét.

Vizsgálataink néhány eredménye; az elmaradott területek fejlesztésének általános szempontjai

Az egyes ágazatok, elmaradott körzetek fejlesztési lehetőségeit az előbbieket során vázoltuk; a következőkben vizsgálataink általánosítható eredményeit foglaljuk össze.

1. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyében folytatott vizsgálataink, személyes tapasztalataink nyilvánvalóvá tették, hogy a *kedvezőtlen helyzetű területek problémáinak vizsgálata* és a területfejlesztés központi kérdései közé való sorolása *feltétlenül indokolt, időszerű*.

Ugyanis:

– Az elmaradott területek problémája valós; a megye lakossága jelentékeny részének közérzetét befolyásolja, kihat a területek termelésére, gazdasági fejlődésére is. Az elmaradott területek lakosságában tudatosodott helyzetük, életkörülményeik kedvezőtlen volta, s *várják a központi intézkedéseket, támogatást* körülményeik javításához. Ennek elmaradása nagy késése a közhangulatot befolyásoló tényező.

– *A kedvezőtlen helyzetű területeken fellépő problémák megoldási formáiban, lehetőségeinek megítélésében mind a mai napig meglehetősen nagy bizonytalanság tapasztalható.* Noha a megye a problémafelvetésben, a megoldások keresésében kezdeményező szerepet játszott, egységes elképzelések máig sem kristályosodtak ki. Különösen tanácstalanul állnak a naponta felmerülő „területfejlesztési” kérdések előtt a helyi szervek (tanácsok, pártbizottságok, a néprfront helyi bizottságai stb.). Még ha a napi feladatok szorításából ki is tudnának szabadulni, világos „területfejlesztési” célkitűzések hiányában csak ad hoc intézkedéseket tehetnek, amelyek sok esetben nem a kívánatos állapot kialakulását segítik elő és alapozzák meg. Így a rendelkezésükre álló – többnyire amúgy is szerény – anyagi eszközök egy része is felesleges vagy kevésbé hatékony beruházásokra, tüneti kezelésre jut. De igen kétes értékű segítséget ad a helyi – vagy akár a járási, megyei – „területfejlesztési” döntéseket hozó szervezeteknek az elérni kívánt vagy a kijelölt cél deklaratív kitűzése is, ha a célhoz vezető utak megkereséséhez nem kapnak kellő támogatást (nem beszélve most az anyagi eszközökről). Tehát a település- és területfejlesztési célkitűzések megfogalmazása, az elérendő állapot rögzítése mellett igen részletesen ki kell dolgozni a

település- és területfejlesztési stratégiákat és taktikát, a felmerülő és elképzelhető variánsokat. Ezek felvázolása viszont mélyreható, részletes és igen kis területegységekig (falvak, falukörzetek) lehatoló vizsgálatokat igényel, annál is inkább, mert – mint az előzőekben láttuk – az „elmaradottság” rendkívül összetett, bonyolultan egymásra ható tényezők, okok, jelenségek eredménye, s így a megoldásnak a mikéntje is igen különböző. Az általános irányelvek – legyenek azok bármennyire is átgondoltak és célravezetőek – *adaptálására* tehát minden mikrotér esetében szükség van, s az adaptációhoz a mikroterek alapos, *a helyi tapasztalatokat figyelembe vevő ismerete szükséges.*

Véleményünk szerint az „elmaradott” területekre fordítandó „beruházások” közül időbeni elsőbbséget épp a területfejlesztést megelőző helyzetfeltáró kutatásoknak kell biztosítani. Olyan „beruházás” ez, amely bőségesen megtérül. Lehet, hogy feleslegesnek tűnik százazreket vagy esetleg néhány milliót fordítani e vizsgálatokra, de ez az összeg messze elmarad attól, amit pl. a kellően nem aktivizálható népesség évente nem termel meg kellő munkaalkalom híján, vagy attól az értéktől, ami olyan parlagföldeken lenne megtermelhető, amelyek művelésben tartása indokolt, de nincs, aki e földeket megművelje. Milyen értéket képviselnek az elhagyott lakóépületek, iskolák? Az esetleg „felesleges” épült, kihasználatlanul álló intézmények? Az „elmaradt területeken” termelődő „munkaerő” átlagosnál alacsonyabb színvonalra mekkora pénzben kifejezhető kárt okoz népgazdaságunknak? S a pénzben ki nem fejezhető hátrányok milyen szerteágazóan jelentkeznek, s válnak pénzben is kifejezhető tényezőkké? Ha a kutatások csak néhány százalékkal csökkentik az útkeresés és a cél megvalósításának költségeit, már gazdaságosak lennének.

2. A területi elemzések nyilvánvalóvá tették, hogy az „elmaradottság” okai, megnyilvánulási formái, következményei igen különbözőek, területről területre más-más kombinációt alkotnak. Nyilvánvaló, hogy e területek helyzetének javítására *általánosan alkalmazható* metódusok nincsenek, legfeljebb alapelvek. Számos terület- és településfejlesztési törekvésünk bukkott meg azon, hogy generális, sablonos megoldásokat akartunk keresztülvinni az egész országban.

3. Fentebb vázoltuk, hogy az elmaradottsághoz vezető és az azt jelentő ok-oksági komplexum – egyszerűsítve – három szférára, az oksági, a megnyilvánulási és a következmény-szférára tagolható úgy, hogy egyes elemek kölcsönösek e szférákban, s a megnyilvánulási és következmény-szférák elemei idővel maguk is az oksági szféra részei lehetnek. *A kedvezőtlen helyzetű területek fejlesztése során alapvető szemponttá kell tenni, hogy a fejlesztés célkitűzése az oksági szféra kedvező megváltoztatása legyen.* Ez a szféra az elmaradottság legsebezhetőbb pontja; az oksági szféra kedvező megváltozása tehet egy területet alkalmassá az *önfejlődésre*; az e szférában történő változásoknak lehet multiplikatőr hatásuk. A kedvezőtlen helyzetű területekkel foglalkozó tanulmányok, elképzelések többsége abba a tévedésbe esik, hogy a legszembetűnőbb szférára, az elmaradottság megnyilvánulási szférájára kívánja a „fejlesztéseket” koncentrálni. Ha valamely ágazat „normái” nem érik el az átlagosat, megállapítják, hogy az ágazat milyen mérvű fejlesztése szüntethet meg az elmaradottságot. Ha a mutatók tanúsága szerint alacsony a gázzal ellátott lakások aránya, megszületik a „tudományos koncepció”: „növelni kell a gázzal ellátott lakások arányát”. Vagy a közvilágítási lámpahelyek számát, az 1 főre jutó parkfelület nagyságát, netán – az előregedést ellensúlyozandó – a 0–14 évesek arányát. Ha azonban az elmara-

dottság alapvető okait nem változtatjuk meg, ez csak felületi eredményeket hozhat, sőt esetleg felesleges fejlesztésekre vezet.

Természetesen az oksági szférára hatni kívánó fejlesztés is jobbára a jelenség-szférában végrehajtott intézkedésekben nyilvánul meg. Ha az elmaradottság okai között szerepel az aprófalvas településszerkezet, akkor strukturális változásokat kell szorgalmaznunk, s ez többek között intézményhálózat-fejlesztéssel, közműfejlesztéssel stb. jár. Azonban alapvetően különbözik – s feltevésünk szerint eredményessége is alapvetően eltérő – az okokra koncentrált komplex fejlesztés, amely az elérhető célhoz keresi az eszközöket, s az ágazatok izolált fejlesztését szorgalmazó elképzelés.

4. Az előzőekben az elmaradott területek fejlesztéséről beszéltünk. A „*fejlesztés*” azonban esetenként tervszerű visszavonulást, a terület intenzivitásának csökkenését jelenti. El kell fogadnunk a visszafejlődés lehetőségét, szükségességét is. Hosszú ideig uralkodott – ma is kísért – településtervezésünkben az a nézet, hogy a termelőerőket kell a népesség történelmileg kialakult területi elosztásával arányosan elosztani, legfeljebb további nivelálódás – pl. közel azonos népsűrűség az ország egész területén! – szükséges. Noha a folyamat fordított: a termelőerők elhelyezkedése szabta meg a lakosság térbeli megoszlását (a közlekedés mindenkorai technikai szintje által biztosította rugalmasság keretei között). Értelmetlen és célszerűtlen mindenáron ragaszkodnunk a történelmileg kialakult népességmegoszláshoz és településrendhez, ha ennek termelési alapjai megszűnőben vannak vagy megszűntek. Amennyiben a mezőgazdaság ésszerű szerkezetváltozása egyes területeken a munkaerő zömét feleslegessé teszi és más ágazat sem lép helyére, el kell fogadnunk a népesség nagyarányú elvándorlását, egyes falvak elnéptelenedését, megszűnését. A fennálló településrend konzerválására irányuló görcsös erőfeszítések egy mesterségesen létrehozott állapot fenntartását eredményezhetik, olyan állapotét, amely nem belső energiáiból táplálkozik, állandó „dotációt” igényel, s végeredményben az ország egészének fejlődését fékezi.

Az elvándorlás bizonyos mértékig a terület felemelkedését is eredményezheti, hisz a népességfelesleg elvándorlása a terület eltartóképessége és lakosságszáma közti egyensúlyt eredményezheti. A gyakorlatban természetesen a helyzetet bonyolítja, hogy az elvándorlás szinte mindig szelektív, a helyben maradók kor-, iskolázottsági, szakmai struktúrája kedvezőtlen.

Megjegyezzük, hogy a tervszerű visszavonulás nem jelentheti a terület „sorsára hagyását”, annak bizonyos gondozása – erdőtelepítés, -művelés, vízrendezés, vadgazdálkodás stb. – szükséges.

5. A népességelváándorlás, esetenként egyes falvak eltűnése olykor tehát szükségszerű. Ám a helyben maradók – akiknek jelenlétére a társadalomnak szüksége van az elmaradott területeken – *életkörülményeinek javítására minden eszközt, lehetőséget fel kell használnunk*. Munkájukkal a társadalmat szolgálják, elvárhatják, hogy a társadalom igyekezzék életkörülményeiket az átlagos színvonalhoz közelíteni. (A Szovjetunió távol-keleti vagy északi körzeteiben igen jelentős területi pótlékkal ellensúlyozzák a kedvezőtlenebb életkörülményeket.) Ennek módja egyrészt a kedvezőtlen körülmények megszüntetésében, másrészt azok ellensúlyozásában van.

Minden erőfeszítés ellenére még hosszú időn keresztül lényeges eltérések lesznek az

ország egyes községei között az életkörülmények terén. Ennek ellensúlyozására meg kellene fontolni a területi pótlék bevezetésének lehetőségét. Erre példa a pedagógusok ilyen jellegű dotációjára (kissé mechanikus kritériumok alapján). De hasonló joggal igényelhetik azt a lakosság más rétegei is.

Az életkörülmények alapvető megjavítása mellet – ill. annak érdekében – megfontolható intézkedések lehetnének:

– *A „telken belüli” infrastruktúra-fejlesztés lehetőségeinek megteremtése*, ill. segítése. Kisfalvakban a közművek kiépítése nem gazdaságos, kommunális megvalósítása esetenként belátható időn belül nem várható. De a magánereből történő fejlesztésnek is akadályai vannak; pl. a házi vízvezetékek létesítését a szükséges eszközök hiánya gátolja. Ezen eszközök forgalombahozatalát, hitelakciókba való bevonását meg kell oldani.

– *Az ellátás-szolgáltatás speciális formái* – pl. a mozgó szolgáltatások kiépítése – javíthatják az elmaradott területek lakóinak életkörülményeit. Ezek kiépítését – sok egyéb tényező mellett – esetenként gazdaságtalan voltuk gátolja. Megfontolandó, hogy működésüket központi alpból nem kellene-e támogatni, dotálni, hogy az „intézményeket” fenntartó szervek anyagilag is érdekeltek legyenek a – tágran értelmezett – szolgáltatások kiépítésében. De a speciális szabályozók, „normák” bevezetése más területen is indokolt lehet. *A kedvezőtlen helyzetű területeken működő belkereskedelmi, szolgáltató, kulturális stb. vállalatok, intézmények működési feltételeit, jövedelemelvonásukat, adóztatásukat stb. differenciálni kellene*, hogy működésüket ösztönözzük.

– *A kedvezőtlen adottságú területeken működő „szervezetek”-nek* – legyenek azok szövetkezetek, vállalatok, hivatalok stb. – *szervezeti-működési formáikban, felépítésükben sokkal rugalmasabbnak kell lenniük, mint az ország más területein*. Azok a szervezeti formák, amelyek gazdaságosan, kifogástalanul működnek a termelőerők és a lakosság koncentráltabb területi megoszlása esetén, kevésbé hatékonyak az elaprózott település-szerkezet vagy a szórt mezőgazdasági területek esetében. Ezért kell olykor a lazább szervezési formáknak helyet biztosítani, a nagyobb vállalatok, intézmények által el nem látható tevékenységek terén a helyi – tanácsi, magán – kezelésnek nagyobb lehetőséget biztosítani, speciális szervezési formákat keresni. Néhány kísérlet történt már e téren, pl. a falvakban a szocialista iparban dolgozók magánkisiparosként való munkavállalási lehetősége vagy a falusi bolthálózat szerepvállalása a mozgó szolgáltatások megszervezésében. E speciális szervezési formáknak további lehetőségeit kell felkutatni, s azokat *aggály nélkül* felkarolni.

E rugalmas szervezeti formák között éppúgy megfér pl. a „bizományosi rendszer” elterjesztése, mint az aprófalvas területeken *a falukörzeten belüli közlekedés* tanácsi kezelésbe adása. A VOLÁN-vállalatok elismerésre méltó erőfeszítéseket tesznek a falukörzetek közlekedésének megszervezésére – pl. „iskolabuszok” közlekedtetése –, de nem is várható el, hogy rugalmasan alkalmazkodjanak a változó helyi igényekhez. (A tanácsi kezelésben levő autóbusz menetrendje kevésbé kötött, s akár a „központi falun” tartott rendezvényekhez, az esetenként fellépő igényekhez is alkalmazkodhat.) De a mezőgazdasági nagyüzemek szervezési formáit is rugalmasabbá kellene tenni a kedvezőtlen helyzetű – mindekelőtt a hegy- és dombvidéki – területeken, a rossz mezőgazdasági adottságú falvakban. A termelőszövetkezetek nagyüzemi módszerekkel eredményesen nem művelhető területein pl. nagyobb szerephez lehet juttatni a háztáji gazdálkodást. A műveléság-változásra kijelölt területeken, ahol a nagyüzemi szántógazdálkodást már megszüntették, de még nem történt meg pl. az erdősítés, szintén élni lehetne ezzel a lehetőséggel (természetesen ha erre igény van, s kellő munkaerő áll

rendelkezésre). A nagyüzemek központjaitól távol fekvő, a központból nem művelhető, egyébként azonban megfelelő minőségű földterületek művelésére az „anyaggazdasággal” kooperáló, annak szervezeti egységébe tartozó, de a munkaszervezésben, irányításban stb. nagyfokú önállóságot élvező, esetleg „önelszámoló” csoportokat lehet létrehozni. Különösen akkor van erre lehetőség, ha e földterület egy-egy kisköztség határát képezi, tehát a műveléshez szükséges munkaerő helyben él.

6. Az előzőekben a kedvezőtlen helyzetű területek problémáinak megoldására a „dotáció” különféle formáit javasoltuk. A kedvezőtlen adottságú területek dotációjával kapcsolatosan gyakran felmerülő probléma, a dotáció, a „fejlesztés” ellenérve: az elmaradt területeknek nyújtandó központi támogatás, dotáció az ország egészének fejlesztését lassító, tehát célszerűtlen, sőt káros elhatározás. A kedvezőtlen adottságú területekre fordított eszközök hatékonysága kisebb, mintha ezeket az eszközöket az ország dinamikus körzeteiben használnánk fel. A dotáció ideig-óráig elfedi az égető problémákat, tompítja azok megjelenési formáit, tehát végső soron lassítja, elodázza a gazdaság, a településhálózat, a népesség szükségessé váló átstrukturálódását, végső soron tehát még a „kedvezőtlen helyzetű” területekre nézve is hátrányos. Megjegyzéseink ezzel kapcsolatban:

a) *Az a tény, hogy egyes hátrányos helyzetű területek, járások, falvak különböző központi alapokból kapnak fejlesztési eszközöket, s különböző kedvezményekben részesülnek, nem jelent feltétlenül dotációt. S még az sem jelenti szükségszerűen az elmaradt területek dotálását, ha kimutatható, hogy a területen termelt értékek nem érik el a ráfordítások összegét. Ugyanis:*

– *A mérlegkészítéskor a kedvezőtlen helyzetű területek számos produktuma nem értékelhető, vagy nem értékelik. Mindenekelőtt a „munkaerő-termelésre” gondolunk. E körzetek általános jellemvonása, hogy hosszú idő óta nagy tömegű munkaerőt bocsátanak ki. Az elmaradt területeken felnőtt fiatalok – akiknek felnevelése, iskolázása, egészségügyi ellátása, esetenként szakmai képzése stb. a nevelő területet terheli – másutt vállalnak munkát, s a városokat, iparvidékeket nem terheli nevelésük költsége.*

– *Hasonló a helyzet az ingázókkal is: termelésük értéke másutt jelentkezik, ám ellátásukról részben lakóhelyüknek kell gondoskodnia; emellett munkahelyük a községfejlesztési adókat a telephely szerint illetékes tanácsoknak fizeti, s a telephelyen járul hozzá esetenként egyéb eszközökkel a településfejlesztéshez (közműfejlesztés, hozzájárulás az intézmények létesítéséhez, a község-város egész lakossága által igénybe vehető létesítmények fenntartása stb.). Az elmaradott területek munkaerő-termelését viszont el kell ismerni, s ezt – szükség esetén a „népességtermelő terület” dotálásával – honorálni.*

– *Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy a mezőgazdasággal szemben – amely az elmaradt területek jellegmeghatározója – jövedelemelvonás érvényesült évtizedeken keresztül.*

– *Végül a kedvezőtlen helyzetű területek a fokozódó környezet-igénybevétel idején nélkülözhetetlen „hátszágai” a városoknak, ipari agglomerációknak (vízutánpótlás – Borsod megyében különösen jelentős szerepű! –, üdülőterületek, az erdő szerepe a légszennyeződések elleni védelemben stb.). E szerep pénzbeli értéke szintén nem fejezhető ki.*

b) *Az általunk javasolt intézkedések – köztük a dotáció – célja nem a jelenlegi helyzet konzerválása. Mint vázoltuk, csak a területek népességeltartó képességének megfelelő lakosság (s az ésszerűen ingáztatható munkaerő) helybenmaradása és életkörülményeinek*

javítása lehet célunk. Ez a lakosság társadalmilag hasznos, nélkülözhetetlen tevékenységet folytat.

c) *A dotáció célja* – miként a kedvezőtlen adottságú mezőgazdasági üzemek támogatása esetén – *a kedvezőtlen helyzetű területek potenciáljának aktivizálása*, ill. olyan változások elérése, amelyek a területeket megindíthatják a belső erőforrásokra támaszkodó fejlődés útján. Ezért hangsúlyoztuk az oksági szférára való hatás elsődlegességét.

7. A belső erőforrások feltárása, azok aktivizálása rendkívül körültekintő intézkedéseket kíván. *E téren alapvető különbség áll fenn az aktív, jó adottságú körzetek és az elmaradott területek között.* A mezőgazdaság terén pl. a sokirányú hasznosítást, rugalmasan alakítható vetésszerkezetet lehetővé tevő természeti adottságok, a meglévő tőkeerő, a piaci kapcsolatok többszörös volta stb. lehetővé teszi a gazdaságoknak, hogy rugalmasan változtassák termékeiket, termelési irányukat, kihasználják a gazdasági szabályozók, árviszonyok, a közgazdasági környezet pillanatnyi előnyeit. A kedvezőtlen helyzetű körzetekben a terület belső potenciálját kell érvényre juttatni, még akkor is, ha talán pillanatnyilag – a közgazdasági „környezet” időleges hatására – nem ez az irányzat biztosítaná a leggyorsabb sikert, a befektetések leggyorsabbnak látszó megtérülését. A szűkebb „mozgási térben” ugyanis a közgazdasági feltételek bármely változása sokkal nehezebben védhető ki.

Az elmondottakra példa a krasznokvajdai termelőszövetkezet részére készült középtávú fejlesztési terv, melynek megvalósítására a szövetkezet több tízmilliósi állami támogatást kapott. A terv abszolútizálta a pillanatnyi közgazdasági tényezőket, árakat, s ahelyett, hogy a táji adottságokhoz simuló szerkezetváltást, vetésszerkezetet stb. javasolt volna, a pillanatnyilag konjunkturális búzatermelést szorgalmazta. Elég egyetlen árváltozás – vagy a felhasznált talajjavító anyagok, műtrágyák árváltozása –, s a nem a táji adottságokat kibontó terv hatékonysága, használhatósága kérdésessé válik. Természetesen a helyi gazdasági és irányítási szervezetek terveiket, munkájukat csak az érvényben levő közgazdasági feltételekre (közgazdasági szabályozók, hitelkedvezmények, árviszonyok stb.) alapozhatják. A termelőszövetkezet tevékenységének tervezésében, fejlesztésében a helyi adottságokat csak rugalmasabb, területileg differenciált közgazdasági keretek között lehetne figyelembe venni.

8. Az elmaradott területeket többnyire az egysíkú vagy egyszerű gazdasági struktúra jellemzi. A megye kedvezőtlen helyzetű területeinek háromötödén a mezőgazdaság szinte kizárólagos szerepet játszik, a kiszolgáló népesség is a mezőgazdaságból élő lakosság ellátását végzi. *Így az ágazatok, az egyes üzemek, gazdaságok és a települések egymásra hatása sokkal közvetlenebb és erősebb*, sokkal inkább nyomon követhető, mint a különböző iparágakat, nagyszámú üzemet, városi funkciókat, mezőgazdasági termelést stb. tömörítő körzetekben, városokban. Ebből következik, hogy

– a kedvezőtlen helyzetű területek fejlesztésénél sokkal inkább figyelembe lehet és kell venni e kölcsönhatásokat, mint másutt,

– s az egyes ágazatok, szervek, üzemek, gazdaságok sokkal inkább vállalhatják mások feladatait, láthatnak el közösen bizonyos funkciókat.

Az egysíkú struktúrával rendelkező területeken pl. egyetlen termelőszövetkezet gazdálkodásának, üzemszervezésének színvonala, mikéntje vagy változása messzemenően befolyásolja a lakosság életkörülményeit, közérzetét, vándormozgalmát, a szövetkezethez tartozó falvak egész életét. Viszont a falvak ellátottsági szintje, a lakosság struktúrája stb. messzemenően befolyásolják a mezőgazdasági termelést. Ezért a fejlesztési elképzelések realitása attól függ, hogy a szükséges összhangot biztosítani tudja-e. A kizárólag a mező-

gazdaságnak juttatott támogatás – amelyet az indokolna, hogy a mezőgazdaság lévén a vezető ágazat, színvonal-emelkedése „tovagyűrűzik” – hatékonysága csökken, ha pl. a települések általános fejlesztése elmarad (további elvándorlás, elöregedés, a kvalifikált munkaerő letelepítésének nehézségei, a fejletlen infrastruktúra hátrányai stb.).

Éppen ezért sajnálatos – de talán még korrigálható –, hogy a megye három termelőszövetkezetében – Perkupa, Hangony, Krasznokvajda – végrehajtás alatt álló fejlesztési kísérlethez nem kapcsolódott egy általánosabb fejlesztési kísérlet, ami a településhálózat, a közlekedés, az infrastruktúra, az ellátás-szolgáltatás fejlesztését, speciális formáinak kialakítását tűzte volna ki célul. Felvetődik a kérdés: vajon nem lenne-e hatékonyabb e nagyarányú beruházás, ha a ráfordított összegek viszonylag kis hányadát nem közvetlenül a mezőgazdaságban használnák fel, hanem a „háttér-tényezők” fejlesztésére fordítanák?

Ugyancsak nyilvánvaló, hogy ilyen szoros kölcsönhatások esetén az együttműködésnek a „falu” és a szövetkezet, esetleg a kisebb-nagyobb ipari üzemek, erdőgazdaságok stb. között a jelenleginél szorosabbnak, többértűbbnek, szervezettebbnek, esetenként szervezetenként is megoldottnak kell lennie. A falu és a szövetkezet, a falu társadalma és a szövetkezeti tagság között az átfedés igen nagymérvű. A termelőszövetkezetek által a falunak nyújtott segítség végső soron a szövetkezeti tagságot szolgálja. Az elmaradott területeken működő szövetkezeteknek, üzemeknek sokkal többértű funkciókat kell vállalnia, mint másutt. A lakosság részére végzett szolgáltatások, intézmények közös üzemeltetése a tanáccsal, bizományosi tevékenység, közös rendezvények stb. lehetnek az együttműködés formái. (A kedvezőtlen helyzetű területeken oly fontos közlekedési és szállítóeszközök többnyire a szövetkezetek tulajdonában vannak. Ezek birtokában már számos tevékenység átvállalására nyílna mód.) A szövetkezetek e tevékenységét gátló előírások, korlátozások részleges – a kijelölt területre vonatkozó – feloldása indokolt.

Ma még nem ritkán támad feszültség a termelőszövetkezet és a „falu” között; a szövetkezet esetenként mint utasítgató, életébe beleszólni kívánó, de ugyanakkor pénzt, anyagi támogatást váró, „szegény” partnert lát a helyi tanácsi szervezetben, a tanács pedig, sokirányú elvárásoktól szorongatva, ehhez képest szerény anyagi eszközök birtokában némi irigységgel tekint a többnyire „tehetősebb”, vezetőinek jóval nagyobb jövedelmet biztosító szövetkezetre.

9. Az elmaradott területek többnyire falusi térségek. A hazai és a nemzetközi tudományos irodalom és tervezési gyakorlat szinte egyöntetűen azt vallja, hogy egy-egy terület fejlesztésének leghatékonyabb módja az ún. növekedési pólusok, dinamikus magterületek létrehozása, a fejlesztés – az ipar, a gazdaság egésze, lakosság – koncentrálása. E növekedési pólusok kisugárzása hivatott a terület egészét aktivizálni, gazdasági-társadalmi színvonalát emelni. Véleményünk szerint is a nagyobb elmaradott területegységeken (mint pl. az Észak-Tiszántúl vagy Somogy megye) csak dinamikus, önfejlődésre is képes központok kialakulása esetén lehet eredményes területfejlesztési politikát folytatni. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyében kialakult elmaradott területek helyzetét elemezve mi magunk is úgy találtuk, hogy a városihiány jelentős mértékben járul hozzá az „elmaradottsághoz”. Mindez nem jelenti, hogy a városfejlesztés automatikusan megoldaná az elmaradott falusi térségek problémáját. Ugyanis:

– Az alapfokú ellátás, a közművesítés, a műszaki infrastruktúra fejlesztése csak a népesség lakóhelyén oldható meg.

– A kedvezőtlen helyzetű területek országos szintű vizsgálata során is tapasztalhattuk, hogy a központok kisugárzása nagymértékben függ a környék, a fogadó terület struktúrájától, gazdasági, társadalmi színvonalától. A kisugárzás abban az irányban terjed leg-

gyorsabban, ahol az általános színvonal már bizonyos szintet elért. Viszont a kedvezőtlen adottságú, helyzetű területek gátként állnak ellen e kisugárzásnak. A kedvezőtlen helyzetű területeket tehát fogadóképessé kell tenni a városból érkező kedvező hatások számára. Ez pedig azt jelenti, hogy a *városi fejlesztéssel párhuzamosan, azzal összehangolva* (pl. a munkaalkalmak biztosítása terén) *szükséges a falusi térségek fejlesztése is*. Ennek elmulasztása azzal a következménnyel járhat, hogy a várakozással ellentétes tendenciák jelentkeznek a növekedési pólusok közvetlen közelében; az ingázók igyekeznek beköltözni a munkahelyükre, fokozódik az elvándorlás, az ipari és egyéb munkahelyek versenye elvonja a mezőgazdaság munkaerőjét, zsúfolódási övezetek keletkeznek, s ezekben az életkörülmények olykor rosszabbak, mint a „pólusoktól” távol (ezek a jelenségek tapasztalhatók a megyében is, elsősorban Ózd környékén, az Észak-borsodi Karszt déli peremén).

– A növekedési pólusok kisugárzása mindenekelőtt a foglalkoztatási gondok enyhülésében jelentkezik. A lakosság átrétegződik, foglalkozási szerkezete „urbánus jellegű” lesz, az ingázás mérsékelheti az elvándorlást. A lakosság struktúrája kevésbé romlik le. A településhálózat szerkezeti változása, az életkörülmények javulása, a települések külső képének átfelműködése igen lassan követi ezt a folyamatot. *„Preurbanizált” zónák alakultak ki, amelyekben esetenként más igények – városias infrastruktúra! – jelentkeznek, de ezek legalább olyan gondot okoznak, mint a városoktól, ipari övezetektől távol fekvő elmaradott területek.*

– Borsod-Abaúj-Zemplén megyében a „pólusoktól” kiinduló fejlesztést nehezíti, hogy az elmaradott körzetekben vagy azok szomszédságában levő városok, helyi központok energiáit, fejlesztési erőforrásait részben „saját maguk megvalósítása” veszi igénybe, s csak azután fordíthatnak megkülönböztetett figyelmet vonzáskörzetükre (Encs, Sárospatak, Szikszó, sőt Sátoraljaújhely).

– Végül igen fontos tényező az időbeli ütemezés kérdése is: az *„időtényező” egyébként az elmaradott területek fejlesztésének általános problémája*. A településhálózat-fejlesztés hosszú folyamat. Ezalatt – arányos fejlesztés híján – olyan változások állhatnak elő, amelyek merőben új helyzetet teremtenek.

10. *A városi-ipari térségek fejlesztésével párhuzamosan folytatott falusi fejlesztés szükségessé teszi a nagyberuházások mellett a „kis lépések” taktikájának alkalmazását is*. Kétségtelen, hogy a kedvezőtlen helyzetű országrészek, megyék, vagy akár kisebb körzetek problémáit melléküzemágakkal, bedolgozással aligha lehet megoldani. Az is tény viszont, hogy egy-egy kis falu vagy falukörzet helyzetét néhány tucat munkaerőt foglalkoztató kisüzem, melléküzem is befolyásolja, vagy befolyásolja egyetlen új autóbussz-járatpár, a körzeti orvosi állás betöltése is. Az elmaradt területeken minden kis lépésre is szükség van.

Külön kell szólnunk a szakemberekre fordítandó „beruházásokról”. Általános jelenség, hogy a legkisebb falvak funkcionálisan elszegényednek; megszűnt a helyi tanács, sok helyütt az iskola, a tsz-központ stb. A szakemberek, az értelmiségiek száma megfogyatkozott, s ha „státusszal” rendelkezik is a falvak egy része, azok betöltése nem kis feladat, s a jelentkezők, az ott maradni hajlandók nem minden esetben jelentenek megnyugtató megoldást. De még a rátermett, tettekész szakemberek, vezetők, értelmiségiek lehetőségeit, energiáit is többnyire a napi feladatok kötik le (épp azért, mert a betöltetlen állások feladatait

is el kell látniuk). Pedig a leghatékonyabb beruházások egyike a szakemberek letelepítése, ama lehetőség megteremtése, hogy a maguk területén a napi feladatokon túl foglalkozhassanak terület- és településpolitikai feladatokkal, lakóhelyük helyzetével, s dolgozhasanak annak javításáért.

11. Kilépve az autarchikus gazdálkodás szűk kereteiből, évszázadokon keresztül meglehetősen szoros gazdasági-társadalmi szálak kötötték össze az eltérő gazdasági jellegű tájakat; a munkamegosztás és kooperáció igen különböző formái alakultak ki. Így a kedvezőtlen adottságú területek lakossága is bekapcsolódhatott a közeli „jó adottságú” területek életébe, ezzel tágítva szűkös lehetőségeit. E kapcsolatok lazultak, ill. a kapcsolatok gyűjtőpontjai a távoli nagyvárosokba tevődtek, a specializáció során egyes körzetek távolabbi vidékekkel lépnek kapcsolatra. *E meglazult kapcsolatok bizonyos fajtái újjáéleszthetők lennének*, ill. új kapcsolatfajták teremthetők meg. Elsősorban az eltérő termőhelyi adottságokkal rendelkező mezőgazdasági nagyüzemek között építhető ki – szervezetileg is szabályozott – szorosabb kooperáció.

VÁROSOK

A POLGÁROSODÁS TÖRÉKENY VÁZA – VÁROSHÁLÓZATUNK A SZÁZADFORDULÓN*

A településhálózat – változó rendszer, erős hajlammal az alaptendenciák tartós megőrzésére. Városhálózatunk mai elrendeződésének, tagolódásának, torzulásainak okait kutatva rövid úton eljutunk a polgári városfejlődés korához, s vonhatunk le máig érvényes tanulságokat a városodás-városiasodás akkori sajátosságaiából. S természetesen a polgárosodó városhálózat sem volt előzmény nélküli.

Városfejlődésünkben tükröződik közép-európai társadalmi-gazdasági fejlődésünk majd minden sajátossága. Magyarország az államalapítás mikéntjével a nyugat-európai társadalmi-gazdasági modellhez csatlakozott (a nyugati kereszténység felvétele, kapcsolat a pápasággal, a nyugati típusú feudális formák átvétele, nyugati „szakértők” – katonák, szerzetesek, papok, udvari emberek, később közrendű telepesek – behívása stb.). Az átvett nyugatias államszervezeti keretek tartalommal való kitöltése az 1200-as évekre „európai” országgá formálta Magyarországot, ám maga a folyamat, s a 13. századra prezentált eredmény egyaránt magában foglalt „keleties” elemeket is (autochton fejlődés helyett mintakövetés, felülről szervezett társadalmi szerkezetek, intézmények, kevésbé differenciált társadalom, viszonylag erős királyi hatalom, gyenge autonómiák stb.). Az államalapítás utáni évtizedek „központi helyeiből” – egyházi, igazgatási központok városias gazdasági tevékenységek, privilégiumok, privilegizált lakosság nélkül – az 1200-as évekre nyugat-európai értelemben vett városok formálódtak. Ám a Kárpát-medence városállománya a középkor folyamán mindvégig kis lélekszámú, jobbára a helyi piacközpont, kézműves központ szerepet betöltő városok ritkaszemű hálózatából állt; Budától, egy-egy rövidebb időszakban Pozsonytól, Soprontól, Kassától eltekintve, a nemzetközi munkamegosztásba, kereskedelembe nem kapcsolódtak be. Városi polgárságunk nemcsak csekély számú, hanem szerény vagyonú is volt. A csekély városi tőke (míg pl. Észak-Itáliában 400–500 ezer aranyforintos vagyonokkal rendelkezett egy-egy gazdag polgár, nálunk a hagyatéki leltárak szerint ez az összeg sohasem haladta meg a 30 ezer forintot) hozzájárult csak harmadát-negyedét tette ki a nyugat- vagy dél-európai értékeknek, a belső piac korlátozottsága, a szerény ártermelés, az ország kedvezőtlen forgalmi fekvése, a kismértékű átmenő forgalom, a lassú pénzforgás következtében. Városállományunk, -hálózatunk kiforratlansága, kedvezőtlen fejlődési feltételei akkor váltak nyilvánvalóvá (s gazdasági fejlődésünkre nézve végzetessé), amikor Európa fejlett régióiban a 15–16. században felgyorsultak a gazdasági

---

* Az alább közölt írás „A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón” (megjelent a Tér és társadalom 1990/3–4. számában) és a „Magyarország városhálózata 1900-ban” (megjelent a „Tér-idő-társadalom” c. kötetben, Pécs, 1990. pp. 92–133.) c. tanulmányok egyes részeinek összeszerkesztése nyomán alakult ki.

változások, egyes körzetekben a polgári tőkés jellegű termelés jutott uralomra. Ezzel a fejlődéssel hazánk – csakúgy, mint Közép-Európa többi állama – nem tudott lépést tartani. Az Európa atlanti partvidékére áttevedött centrumtól fokozatosan eltávolodtunk, felerősödött periféria-helyzetünk. A centrum–periféria kapcsolatrendszerben az élelem- és nyersanyagtermelés feladata hárult Magyarországra. Ebből következett, hogy városaink kívül rekedtek azon a modernizációs folyamaton, amely ekkor Nyugat-Európában kezdetét vette (kontinentális méretű piacok pénzügyi-kereskedelmi-hatalmi központjainak kialakulása, a manufaktúraipar letelepedése a városokba stb.). Másrészt felszínre hozta hazánkban az Alföld és a többi országrész fejlődési útja közötti másságokat. Megindult az alföldi típusú mezővárosok kialakulása, melyek gazdaságában az állattartás és élőállat-kereskedelem játszotta a vezető szerepet. A török hódítás az emberi élet, a javak ismételt, s katasztrofális méretű pusztításával, az ország kettős perifériává való süllyesztésével csak betetőzte e folyamatokat. A felszabadító háborúk véget vetettek a folyamatos fizikai pusztításnak, lehetővé tették az ország gazdasági újjáépítését, ám nem változtattak azon a tényen, hogy hazánk az európai gazdasági fejlődés peremére szorult – időközben még inkább, mint a késő középkorban –, és a feudalizmus rendezte sorait, megerősítette társadalmi, gazdasági berendezkedését. E keretek között a városhálózat középkorias formában éledt újjá, kis körzetek szerény méretű piacközpontjaiként, céhes kézműiparos központjaiként tevékenykedtek, esetleg egyházi, igazgatási központok voltak. Polgárságuk számbelileg, politikai és gazdasági értelemben egyaránt gyenge, távolabb került Nyugat-Európától, mint volt a középkor alkonyán. A feudális kor végéig városaink helyzete alig változott, hacsak nem említjük néhány kedvező fekvésű településünk fokozódó bekapcsolódását az agrár-exportba, a gyorsabbá váló tőkeakkumulációt, néhány gyáripari üzem alapítását, néhány további „polgári” városfejlesztő tényező – iskolák, egyetem, sajtó, színház stb. – megjelenését, többnyire Pest-Budára korlátozva.

Míg Nyugat-Európában a polgári társadalom szülője, nevelője a város volt, addig Magyarországon nem váltak a városok a polgári átalakulás úttörőivé. Hazánkban a múlt század közepén uralomra jutó kapitalista gazdasági-társadalmi rend olyan „készen kapott ruha” volt, amelybe nem nőtt bele viselője. Vonatkozik ez mindenekelőtt a városokra: nem a polgárosodás élén haladtak, hanem utól kellett érniük a polgári átalakulást, ki kellett tölteniük tartalommal a megszerzett (megkapott?) kereteket, csakúgy, mint a középkor elején. Meddig jutottak ezen az úton a századfordulóra a magyarországi városok? Ehhez kíván a tanulmány néhány adalékot nyújtani, mindenekelőtt a városhierarchia tárgykörében.

1. Dualizmuskori városfejlődésünk agrárszágban zajlott. Az agrárkeresők aránya 1870-ben 67,1% volt, a napszámosokkal (akik külön foglalkozási csoportként szerepeltek a népszámlálásokban, s nem bonthatók gazdasági ágakra) együtt az őstermelők aránya 80% körül lehetett, s a századfordulón is meghaladta a 70%-ot (őstermelés 68,4%, napszámosok 3,3%). A területi munkamegosztás képlete 1900 táján meglehetősen egyszerű; a tisztán agrárjellegű vidék – ahol még az agrárlakosság közvetlen ellátását végző kereskedelmi, iparos, közszolgáltatból élő, egyházi stb. lakosság aránya is feltűnően alacsony¹ – tengeréből emelkednek ki a városok, esetenként igen változó, összességében már alacsony agrárkereső arányokkal (a törvényhatósági jogú városok lakosságának 16,0%-a őstermelő, de Hódmezővásárhely lakóinak 67,5, Szabadka lakóinak 59,0, Kecskemét lakóinak 57,9%-a ag-

ráfoglalkozású). A gazdasági fejlődés középpontjában a 19. század második felében az agrártermelés tőkés átalakulása, technikai, agrotechnikai modernizációja állt: a mezőgazdasági termékek felvásárlása, kereskedelme, szállítása (a vasútépítkezések elsődrendű ösztönzője az agrárpiac volt, vasúthálózatunk alakulásában az agrárius érdekkörök befolyása meghatározónak bizonyult), feldolgozása (malom- és cukoripar), kivitele, a mezőgazdasági termelést szolgáló hitel és biztosítási intézetek kiépítése, sőt a mezőgazdasági kutatás és oktatás magas színvonalú intézményhálózata. Ezek a tényezők jelentették a városfejlődés legfontosabb forrásait is, megjegyezve, hogy a lakosság köréből kiinduló város–falu kapcsolatok legtömegesebb összetevője szintén az agrártermeléssel állt kapcsolatban (mezőgazdasági áruk piacra vitele, állatvásárok, mezőgazdasági termelőeszközök beszerzése stb.).

Sajátos átmeneti szerepet töltött be a századforduló táján a városodásban az ipar. A gyáripar sokoldalú, általános fejlődésének feltételei az 1890-es évekre alakultak ki. Ezért fel is gyorsult a századfordulón az iparosodás (1890 és 1910 között 64,5%-kal nőtt az ipari keresők száma, szemben az 1870–1890 közötti 31,2%-os növekedéssel), miközben mélyreható változás zajlott a vállalati struktúrában: stagnált az önállóak száma, arányuk csökkent, s rohamosan emelkedett az alkalmazottak (munkások, tisztviselők) száma, vagyis visszaszorult a kézműipar s változott az ipari tevékenység városképző szerepe. Míg korábban a kézműipar – néhány, az agrártermeléshez szorosan kötődő ágazatot nem tekintve – erősen koncentráldott árutermelést folytatott, közvetlenül kapcsolódott a kereskedelmi tevékenységhez, a piachoz, s így jórészt városi funkciókat töltött be, addig a századordulóra a tömegtermelést egyre inkább a gyáripar vette át, s a gyáripar kapcsolattrendszere áttörte a piackörzeti kereteket. Így az ipar s a városodás, különösen az iparosodás és a városhierarchia kapcsolata lazult.

A dualizmus kori városodás másik forrása a kiépülő polgári igazgatás „centrum-igénye” volt, illetve az elnyert közigazgatási szerepkör nyomán a szükségessé váló intézményhálózat letelepítése.² A közigazgatási székhelyek kiválasztása, az intézményhálózat letelepítése (ide sorolható sok egyéb mellett pl. a katonaság elhelyezése is az ország területén!) igen számottevő „külső” tényezőt kapcsolt be a városhálózat alakításába, s háttérbe szorította a „szerves városfejlődést”. A sok forrásból – jórészt helyi forrásból – táplálkozó, szerves, harmonikus urbanizálódás néhány városra, mindenekelőtt a fővárosra korlátozódott.³

A regionális fejlődés általános törvényszerűségeinek megfelelően a modernizáció kezdetben néhány gócpontban indult meg; Budapest volt a külföldi tőke (a dualizmus kori beruházások fele, egyes dekádokban 60%-a külföldről származott!), a technikai civilizáció, az innovációk, az új társadalmi eszmék, művészeti irányzatok hídfőállása. A századfordulóra modern nagyvárossá fejlődött, népessége viharosan növekedett, a polgári forradalom s az első világháború között megötszöröződött (1857: 187 ezer, 1910: 880 ezer lakos). Míg a 19. század derekán az ország lakosságának mindössze 1,5%-a, tehát elenyésző hányada élt a fővárosban, addig a 20. század elején 5%-kal részesedett a lakosságból. A hierarchia csúcán – pusztán a fenti adatokból is következtethetően – nem csupán mennyiségi növekedés következett be, hanem szerkezeti változás is: egyértelmű, kiemelkedő súlyú központ került a településhálózat élére. Korántsem ily egyértelmű a városhálózat egészének szerepváltozása, legalábbis, ha a jól ismert városokat vesszük figyelembe.

Magyarországon 1900-ban 131, Horvát-Szlavónországban további 18 városi jogállású települést tartottak számon (29 törvényhatósági jogú és 120 rendezett tanácsú város). S ha 1870 és 1900 között mintegy 33%-kal nőtt is lakosságszámuk, az ország népességében súlyuk alig növekedett; 12,8%-ról 13,8%-ra. A 19. század második felében nem következett be strukturális áttérés a városodás terén; Magyarország továbbra is „falusi” ország maradt (1. táblázat).

1. táblázat

A városi népesség számának és arányának változása Magyarországon, 1857–1900*

Lakóhely	A népesség							
	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya	száma	aránya
	1000		1000		1000		1000	
	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
	1857		1870		1890		1900	
Budapest**	187	1,5	271	2,0	492	3,2	716	4,3
Városok	1439	11,9	1736	12,8	2083	13,7	2307	13,8
Községek	10489	86,6	11572	85,2	12588	83,1	13698	81,9
Összesen	12124	100,0	13579	100,0	15163	100,0	16721	100,0

* Horvát-Szlavónország nélkül

** 1873-ig Pest, Buda és Óbuda együtt

2. A városhálózat számos aspektusból vizsgálható; jelen tanulmányunkban a városhierarchia alakulását mutatjuk be. Felfogásunk szerint a városok hierarchikus rangját a városi alapfunkciók („központi helyi” funkciók) mennyisége és sokfélesége, az egyes településekben előforduló városi alapfunkciókat ellátó intézmények hierarchikus fokozata határozza meg.⁴ A városi alapfunkciókat pedig a tágan értelmezett szolgáltatások hierarchiájának felsőbb szintjein elhelyezkedő szerepkörök, intézmények testesítik meg (tehát pl. az oktatás terén a közép- és főiskolák, egyetemek, a szakoktatás stb.). A települések hierarchikus rangja elsősorban a városi (alap)funkciók differenciáltságát, az ellátott feladatok szintjét, az ellátott szerepkör „gyakorosságát” fejezi ki (a magasabb hierarchikus szintű egyetem ritkábban fordul elő, mint a középiskola), s nem azok mennyiségét. A hierarchikus szint különbsége többnyire világosan különböző feladatokat, hatásköröket jelent (pl. a megyei törvényszékek és a járásbíróságok eltérő hatásköre), a városi funkciók mennyiségi különbségei csak közvetve jelentenek érdemi különbséget a települések között, azonos funkció-összetétel esetén (pl. a királyi ítélőtábla, a megyei törvényszékek és a járásbíróságok direkt hierarchia alakító szerepe mellett az ügyvédek száma csak közvetve kapcsolható a hierarchikus ranghoz). Mindez nem jelenti azt, hogy a városi szerepkör mennyiségi vizsgálata nem szolgáltatna értékes felvilágosításokat a városhálózat vagy egyes városok sajátosságairól, ill. a (szűkebben értelmezett) hierarchikus ranggal összevetve ne árnyalná a nyert képet. A mennyiségi összetevők vizsgálata egy sor további viszonylat feltárását is lehetővé teszi, például: milyen mértékű a központi szerepkör „sűrűsége” egy-egy településen belül (milyen a többi funkció s a központi szerepkör aránya), vagy mekkora hányad jut a városi funkciókból a vidék ellátására s mennyi a városra magára.⁵ A „vidékre eső hányad” aránya vagy mennyisége viszont – felfogásunk szerint – nem képezheti alapját a városhierarchia megállapításának. A vázoltakból az is következtethető, hogy a városok

hierarchia-szintje és a városi funkciók mennyisége eltérően alakulhat, vizsgálatuk eltérő rangsorokat eredményezhet. Az is feltételezhető, hogy minél inkább „kiérlelt”, szerves fejlődés nyomán kialakult egy-egy terület városhálózata, annál inkább összerendezettek a különféle rangsorok.

A századforduló városhálózatának feltárása céljából folytatott vizsgálataink egyaránt kiterjedtek a szűkebb értelemben vett városhierarchia és a városi funkciók mennyiségi jellemzőinek megismerésére. Jelen tanulmányban – terjedelmi megfontolásokból – első sorban a századforduló városhierarchiáját mutatjuk be. Ennek feltárása során ún. „leltározó” módszert alkalmaztunk.⁶ A kiválasztott városi szerepköröket (intézményeket) előfordulásgyakoriságuk alapján rangsorba állítottuk. A különböző intézmények összemérhetőségét az ún. „diszperziós érték” (előfordulás-gyakoriság) tette lehetővé; annak figyelembevétele, hogy adott településállományon belül hány település rendelkezik valamelyik intézménnyel. Minél ritkábban fordul elő valamely indikátor, annál magasabb hierarchikus szintet jelöl. A kialakult rangsor alapján a figyelembe vett intézményeket 5 osztályba (hierarchia-szintbe) soroltuk:

- I. A regionális centrumok intézményei (pl. egyetemek, főiskolák, királyi ítélőszékek, országos biztosítótársaságok ügynökségei, kerületi iparfelügyelet, postaigazgatóságok, bányakapitányságok, királyi főügyészségek stb.); ide soroltuk azokat az intézményeket, melyek 2–18 településben fordultak elő.
- II. Fejlett megyeszékhelyek intézményei (pl. kereskedelmi és iparkamarák, reálgimnáziumok, ügyvédi kamarák, erdőfelügyelőségek, az Osztrák–Magyar Bank fiókjai stb.); 19–39 településben működtek.
- III. Megyeszékhely-szintű intézmények (megyei törvényszékek, pénzügyigazgatóságok, tanítóképzők, kórházak, királyi ügyészségek stb.); 40–79 településben voltak találhatóak.
- IV. Középvárosi intézmények (közjegyzők, gimnáziumok, pénzügyőrsek, vasúti mérnökségek, csendőrszakaszok székhelyei stb.); 80–185 településben voltak fellelhetőek.
- V. Járási székhely szintű intézmények (járásbíróságok, adóhivatalok, kincstári postahivatalok, szolgabíróságok stb.); 186–380 településben fordultak elő.

Nem volt célunk a központi szerepkörű intézmények teljes leltározása. Az intézményeket mint indikátorokat vettük figyelembe; a reprezentatív intézmények megléte vagy hiánya valamely városban – reményeink szerint – jelzi a település hierarchikus szintjét. 75 intézmény figyelembevételére került sor; az intézmények meglehetősen szubjektív szempontok alapján végezhető „súlyozására” nem tettünk kísérletet (vagyis azonos értékű mutató pl. az Osztrák–Magyar Bank fiókja, a főreál-iskola és az ügyvédi kamara). Ha valamely város egy-egy hierarchikus szint mutatóinak több, mint háromnegyedével rendelkezett, teljes értékű, ha felével-háromnegyedével, részleges központokról beszélünk (természetesen az elért legmagasabb szint a jellegmeghatározó).

A századforduló magyarországi városhierarchiájának szintjei tehát a következők:

Budapest

I. Regionális központok:	1. teljes értékűek
	2. részlegések
II. Fejlett megyeszékhelyek:	3. teljes értékűek
	4. részlegések
III. Megyeszékhely-szintű városok:	5. teljes értékűek
	6. részlegések
IV. Középvárosok:	7. teljes értékűek
	8. részlegések
V. Kisvárosok	

A közép- és kisváros elnevezés a lélekszámmal nem áll kapcsolatban, csupán az ellátott városi funkciók méreteire, differenciáltságára utal, s így nem is igazán szerencsés.⁷

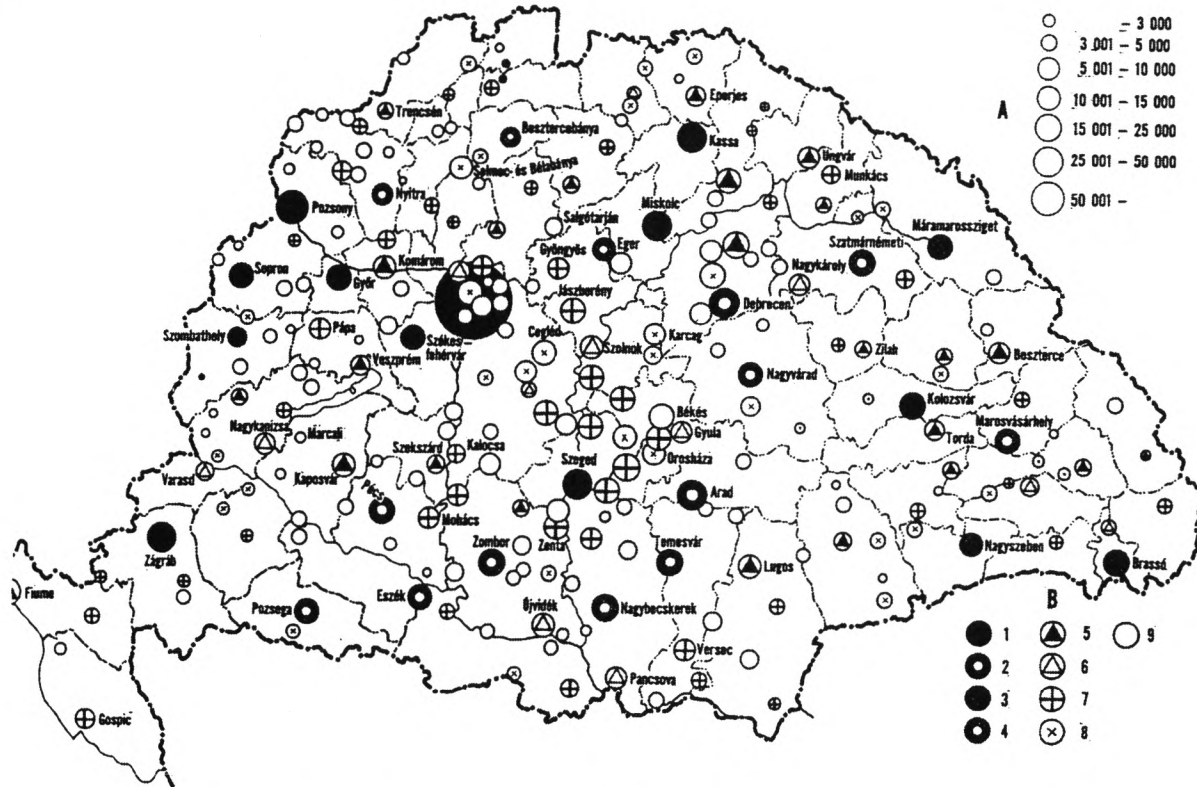
3. A vázolt eljárással közel 250 település városi szerepköre igazolódott. Szintenkénti megoszlásukat a 2. táblázat, felsorolásukat az 1. melléklet, térbeli eloszlásukat az 1. ábra tartalmazza.

2. táblázat

A funkcionális értelemben vett városok hierarchikus tagolódása

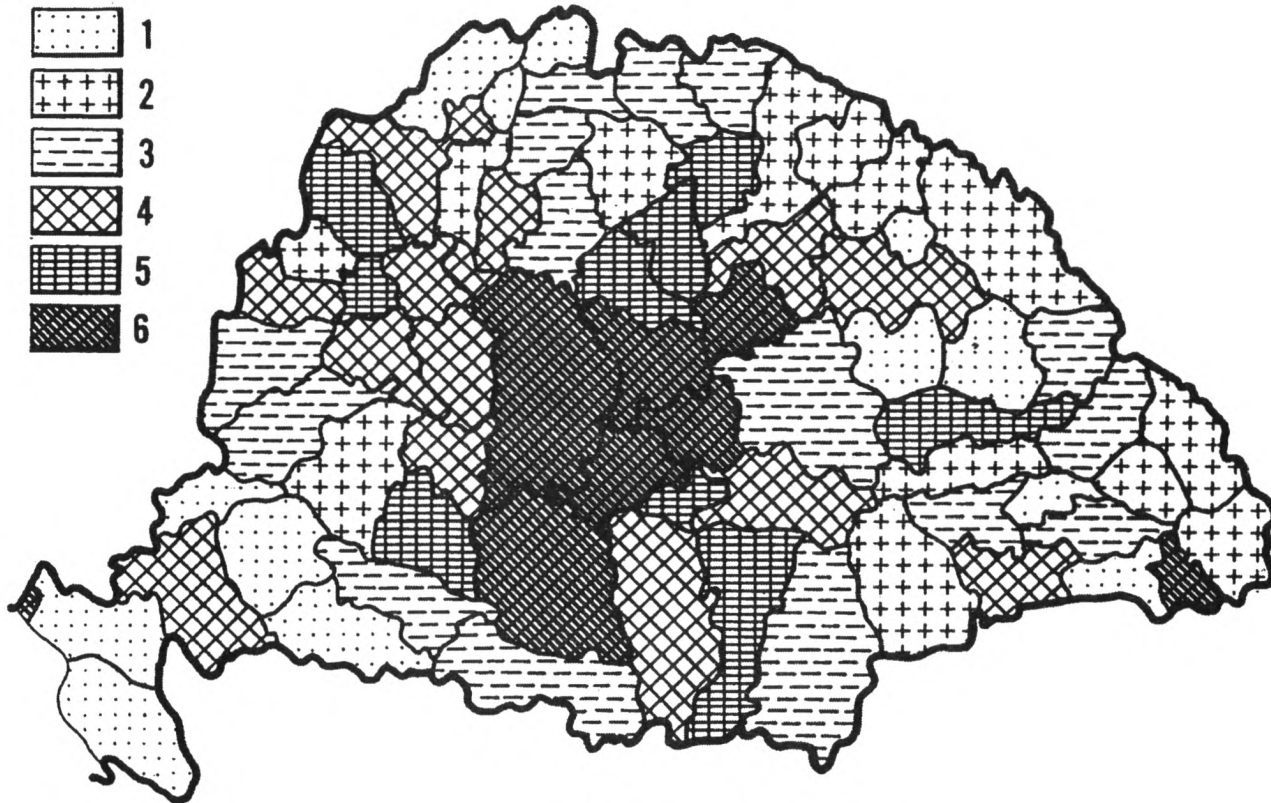
Szint	Települések száma	Ebből	
		teljes	részleges
I. Regionális centrumok	10	5	5
II. Fejlett megyeszékhelyek	16	8	8
III. Megyeszékhely szintű városok	37	24	13
IV. Középvárosok	88	53	35
V. Kisvárosok	93		93
Összesen	244		244

3.1. A nyert eredményekből megállapítható, hogy a városodás foka igen különböző volt régióként a századfordulón (2. ábra). Horvát-Szlavónországban, Erdélyben, az ÉNy-Felvidéken (Árva, Trencsén, Liptó, Túróc megyékben) a városodás mértéke még a középkorias Európa értékeit sem érte el (Árva megyében a lakosság 4, Trencsén, Varasd, Belovár-Körös, Pozsega, Modrus-Fiume, Lika-Krbava megyékben kb. 5%-a élt a funkcionális értelemben vett városokban). Horvátországban Zágráb némiképp hasonló szerepet játszott mint Budapest Magyarországon; kivüle csak az ország peremén egzisztált néhány középváros (Varasd, Eszék, Zimony). A régió nagyobb részén az iparforgalmi népesség nem érte el a 10%-ot, a városhálózat pedig még egy árutermelő agrárgazdaságnak sem felelhetett meg. Erdélyben – a korabeli statisztikai kiadványok „Királyhágón túli részein” – egy sor nagy hagyományú, jelentős polgársággal bíró, „urbanizált” külsejű város létezett (a szász városok, Kolozsvár stb.), ám a régió gazdasági-társadalmi fejlettségének hátramaradottsága tükröződött a városhálózat mennyiségi mutatóiban is; a Székelyföldön, a két Küküllőben, Szilágy és Szolnok-Doboka megyékben, Hunyadban a lakosság egytizede sem élt városokban; a városhálózat jelentékenyebb középkori előzményekkel bíró, ám a századfordulón csupán egy épp az árutermelés kezdetén álló agrárrégió városhálózatának képét mutatta. Kivételt a Szászföld (Királyföld, Barcaság) képezett, s ismételten felhívjuk

1. ábra. A magyarországi városok hierarchikus rangja 1900-ban

1 = teljes értékű regionális centrumok; 2 = részleges regionális centrumok; 3 = teljes értékű fejlett megyeszékhelyek; 4 = részleges fejlett megyeszékhelyek; 5 = teljes értékű megyeszékhelyek; 6 = részleges megyeszékhelyek; 7 = teljes értékű középvárosok; 8 = részleges középvárosok; 9 = kisvárosok

2. ábra. A városodottság mértéke megyénként 1900-ban

1 = a funkcionális értelemben vett városok lakosság száma a vármegye összes lakosságából 0,0–7,0%; 2 = 7,1–12,0%;
3 = 12,1–16,0%; 4 = 16,1–20,0%; 5 = 20,1–30,0%; 6 = 30,1% és több

a figyelmet arra a sajátos ellentmondásra, amely az archaikus agrártermelést folytató, kevés számú és kis népességű várost fenntartó, a polgárosulás kezdetén tartó régió, s a „falakon belüli” városi élet egyes elemeinek (városkép, foglalkozási szerkezet, városi tradíciók, viszonylag tehető városi lakosság) fejlettsége között fennállt. Az országot határoló hegységkeret városodása is alacsony volt: Máramarosban, Beregben, Ugocsában, Ung megyében 10% körül volt a városlakók aránya, a Vág felső folyása mentén ennek alig a fele. Itt a városok szerepét is többnyire szerény múltú, kis népességű, valódi polgársággal alig, városi jelleggel nem rendelkező adminisztratív központok töltötték be. Budapest földrajzi helyzete, s a sajátos alföldi településhálózat ismeretében is meglepően magas városodási értékeket kaptunk az Alföldre. Csongrád vármegyében a lakosság közel háromnegyede (73,6%), Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyében kétharmada élt funkcionális értelemben vett városokban, de ez az arány Hajdú, Békés és Jász-Nagykun-Szolnokban is megközelítette-meghaladta az 50%-ot. Az Alföld településszerkezetének jellegzetességei közismertek: a lakosság zöme a századfordulón méginkább, mint ma, a mezővárosokban s a hozzájuk szerveződött tanyákon élt. „Valódi” falvak csak a peremterületeken, a félreeső folyózugokban fordultak elő, ill. néhol már ekkor ún. tanyaközségekbe szerveződtek (Kalocsa környéki szállások, Kecskemét környéke: Orgovány, Izsák, Szank stb.). A tanyás mezőváros város volta ellen persze számos ellenvetés támasztható: a tanyai lakos több tucat km-re élhetett a várostól, a városképet, a foglalkozási szerkezetet és gazdasági funkcióit tekintve a mezőváros maga is falusias település volt. (*Mendöl T.* felfogása szerint a mezőváros kettős – sőt hármas – osztású település: a valódi városias magot – amely többnyire morfológiailag is elkülönült a város többi részétől – falusi burok veszi körül, s ez mezőgazdasági szórványban folytatódik.) Kétségtelenül torzítanak a közölt statisztikai adatok, de tény, hogy az alföldi településhálózatnak köszönhetően az agrártermelést városi keretek között (is) folytatták e régióban, s a lakosság zöme sajátos kapcsolatban volt a várossal: ha nem is élt valódi városi környezetben,⁸ ha tevékenysége nem is volt „városi jellegű”, mégis benne élt egy különös városi közösségben, a város intézményei közelebb estek hozzá térbelileg és társadalmilag egyaránt, mint a „hagyományos város-falu rendszerben” élő falusiakhoz. Ez még a tanyán élőkre is vonatkozik, hacsak kintlakásuk nem volt végleges. Az Alföld magja, s a hegységperem közti terület városodottsága az országos átlag szintjén mozgott; Budapesttől a nyugati határig kiegyensúlyozott (Pozsony megyében 24,2%, Győrben 22,9%, Sopron megyében 19,4, Esztergomban 19,3% és így tovább). Még itt is elsősorban az agrártáj központjai a városok, de már egy modernizálódó, jelentős árutermelést folytató mezőgazdasági vidék – helyi bázisokon – iparosodó központjai, kereskedőhelyei, „valódi” polgársággal (legalábbis középpolgársággal). A Dunántúlon sem egyseges a városodás; Somogy megyében csupán a lakosság 10,8%-a, Vasban 12,1%-a, Zalaiban 13,5%-a élt városokban (a jogilag elismert városokban pedig mindössze 5,3, 7,8, illetve 7,7%-a!), ráadásul múlt nélküli, kiforratlan „központi helyeken” inkább, mintsem sokoldalúan fejlett, kiegyensúlyozott városokban.

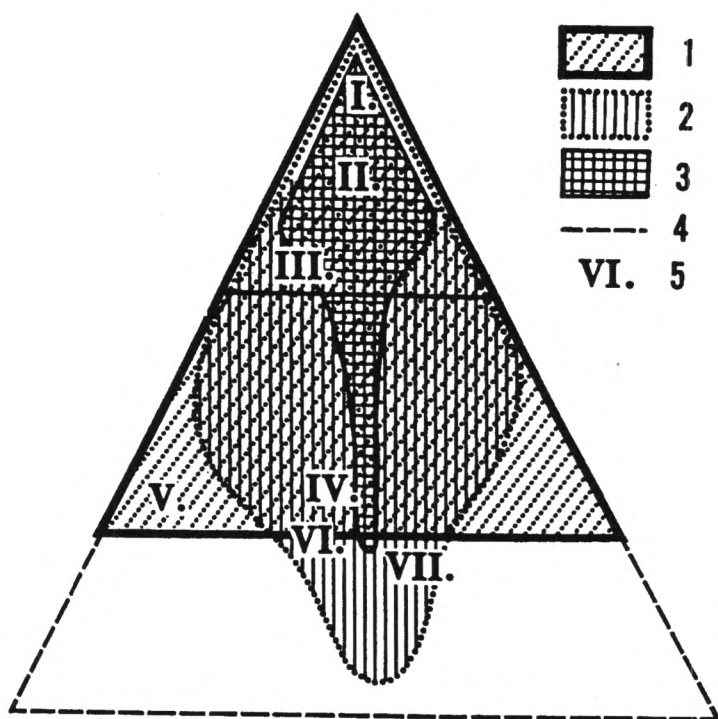
A városok térbeli elrendeződését áttekintve – *Christaller, W.* tanulmányának⁹ megjelenése óta szinte minden településhierarchiával foglalkozó írásban – felvetődik a kérdés: mutat-e geometrikus elrendeződést a településhierarchia térbeli rendje? A szükségképp szubjektív színezetű válaszadás tévedési lehetőségét is elismerve válaszolunk: nem. A

magyarországi városhálózatban a századfordulón sem sejtik fel egy következetes, szabályos térbeli elrendeződés – geometriai rend – nyoma, ha a településközi munkamegosztás ennek egyes elemeit szükségszerűen ki is termeli (egy-egy magasabb szintű központra több alacsonyabb szintű jut; az „elérhetőség” bizonyos távolsági „küszöbértéket” visz be a rendszerbe; az „igazgatott” népesség száma is alsó-felső korlátok között mozog, s így adott területnek szükségszerűen adott igazgatási központja van stb.).

3.2. A nyert eredmények elemzése egyértelműen utal rá, hogy a magyarországi városhálózat dualizmuskori kiépülése-átformálódása jelentős mértékben külső tényezők, államhatalmi beavatkozás eredménye. Ennek legfontosabb eszköze a közigazgatási, az államigazgatási funkcióknak a letelepítése volt, de hasonló szerepet játszott az állam által befolyásolt vasútépítés, az állami ipartelepítés, de még a hadsereg állomáshelyének a megválasztása is. Ennek során igen sok csekély népességű, városi funkciókat egyébként nélkülöző, városias társadalommal, polgársággal nem rendelkező település nyert városi intézményrendszert, s került magas pozícióba a hierarchikus rangsorban. Ez a sajátos elentét jellemezte járási székhelyeink többségét, de jó néhány megyeszékhelyet is (Csíkszereda, Liptószentmiklós, Túrócszentmárton, Alsókubin, Aranyosmarót, Magyaróvár, Nagyszőlős stb.). A valódi polgárság hiánya, a köztisztviselői réteg dominanciája, az erős állami függés e városokat némiképp a kelet-európai városokkal rokonította. A városodás, a városfejlődés csekély belső erőforrásai Magyarországon már ekkor kitüntetett szerephez juttatták az állami beavatkozást, az állami újraelosztást. Ez gyökeresen eltért a nyugat-európai gyakorlattól, s mintegy előkészítette a talajt a későbbi korszakok településfejlesztési gyakorlatához.

A településhálózati igényekből táplálkozó hierarchia, az ennek inkarnációjaként megjelenő központi hely-állomány (a közigazgatási, jogi javakkal való ellátás igénye, a városi szolgáltatások igénye) akkor is kialakult, ha ezen igényekkel a városfejlődés nem tudott lépést tartani, ha csonka, hiányos városok (pontosabban központi helyek) jöttek létre. A városhierarchia ekkor bővebb keretekkel szolgált, mintsem azt a sokoldalú városfejlődés kitölthette volna. De a funkcionális értelemben vett városállomány sem töltötte ki teljesen azt a jogi keretet, amit a városi jogú települések jelentettek (vagyis a rendezett tanácsú városok egy része, mint pl. Ruszt, Ólubló, Poprád, Szepesolaszi, Szepesváralja, Szepesbéla, Bazin, Jolsva, Vizakna nem rendelkezett városi funkciókkal). Ugyanakkor száznál is több községi jogállású település került be a településhierarchia „városi zónájába”; nemegyszer előkelő pozícióba (Balassagyarmat, Szekszárd, Kalocsa, Fogaras, Ipolyság, Békéscsaba, Rózsashegy, Kisvárdá stb.). A jogi, a funkcionális és a társadalmi-gazdasági-funkcionális városkategória szétvált, sajátos piramisrendszert alkotott, melyen belül az egyes városok által elfoglalt helyzet fontos várostípus-képző elem (3. ábra). Ez természetesen a városhálózat „kiérleletlenségének” jele (noha a jogi és a funkcionális városkategória – természetesen – soha sem volt azonos településkörre alkalmazható).

Ezen összefüggésrendszer része, hogy közigazgatási központi szerepkör (megyeszékhely-funkció) nélkül kevés városunk tudott előkelő helyet szerezni a hierarchikus rangsorban, vagy ami ennek megfelel: a polgári közigazgatás kiépítése során kevés valódi városunk maradt (maradhatott) ki a közigazgatási központok sorából. A speciális helyzetű Szegedtől – nem megyeszékhely, de számos regionális hatáskörű intézmény székhelye –

3. ábra. A városi jogállású, funkciójú és városias társadalmú települések kölcsönös viszonya 1900-ban

- 1 = törvényhatósági jogú és rendezett tanácsú városok; 2 = városi funkciójú települések;
 3 = városi szerepkörű és társadalmú települések; 4 = községi jogállású járási székhelyek;
 5 = az egyes „komplex” várostípusok elhelyezkedése a viszonyrendszerben

és Fiumétől eltekintve, a majd megyényi területet birtokló, igen népes Szabadka került a megyeszékhely-szintű városok sorába, a hierarchikus sorrend 50. helyén. Ugyanakkor a városi szerepkör súlya szerint a 16. a rangsorban. Kecskemét, Újvidék, Nagykanizsa és Pancsova került még előkelő helyre különösebb igazgatási szerepkör nélkül. (Ez a tény természetesen az alkalmazott módszer kritikája is lehet, amennyiben túlzott szerephez juttatta a közigazgatáshoz kötődő intézményeket.)

A fenti megállapítást látszik igazolni a településhierarchia és a funkcionális várostípusok egybevetése is.¹⁰ 1900-ban Magyarország városainak 71%-ában a központi szerepkör a vezető funkció kizárólagosan (a városok 34,7%-ában), vagy más szerepkörrel kombinálódva.

Ez tulajdonképp várható összefüggés, hisz állítottuk, hogy a központi szerepkör (a városi alapfunkció) tesz egy települést várossá. Ám e településeknek csak egy részében eredményezte a központi szerepkör túlsúlyát a modern, polgári jellegű városi funkciók koncent-

rálódása, mint pl. Nagyváradon, Aradon, Temesvárott, Pozsonyban, Sopronban stb. Az e típusba sorolt városok többségében viszont épp a modern városfejlődés kezdetlegessége, fiatal volta eredményezte a központi szerepkör túlsúlyát: a kis, korábban falusi szerepkörű településekbe telepített igazgatási funkciók még nem indították el az általános városiasodást, s így túlsúlyban maradhattak.

Hasonló jellegű folyamat eredménye volt Magyarországon az iparvárosok kialakulása. A kifejezetten gyáripari jellegű városok kivétel nélkül bányavárosok vagy nehézipari (kohászati, fémfeldolgozó) központok. Az ipartelepek jobbára állami kézben voltak (pl. az államvasutak tulajdonában), s ez meghatározta e városok társadalmának összetételét, az ipari és településfejlődés kapcsolatát: a vállalatokat nem a helyi keletkezésű tőkéből alapították, a profit nem a helyi tőkét – és a helyi társadalmat – gyarapította, nem hozott létre helyi polgárságot, legfeljebb állami tisztviselő-réteget és így tovább. Nem túl nagy azon települések száma, amelyekben az ipari szerepkör más funkciócsoporthoz hasonló súlyt képviselt, ám e városok sorában már többségre jutottak a „szerves fejlődés” során iparosodó városok (jobbára helyi tőkével alapított, „nőtt” iparvállalatok, azok bekapcsolódása a helyi gazdasági életbe stb.), mint Pozsony, Temesvár, Arad, Győr, Szentgotthárd stb.

Sajátos megítélés alá esik ezekben az évtizedekben a kézműipar. A kézművesek a korábbi századokban az iparcikkek zömét állították elő, a földrajzi munkamegosztás eredményeként a városokban, mezővárosokban tömörültek, s e települések lakosságának számbelileg túlsúlyban lévő rétegét alkották, a városok társadalmában is előkelő helyet – esetenként vezető helyet – foglaltak el. Ám Magyarországon a polgári modernizáció nem e rétegre támaszkodott, s amikor a gyáripar versenye a tömegtermelésből fokozatosan kiszorította a kézműipart, ez a korábbi kézműipari központok hanyatlásához vezetett. Oly várost, ahol a kézműipari funkció a domináns, 1900-ban már alig találtunk (ezeket is inkább a városi rangú, de csekély városi funkciót ellátó települések körében, mint pl. Holics, Poprád, Szepesbéla, Szepesolaszi), de más funkcióval közösen sok városunkban volt jellegmeghatározó, köztük oly nagyvárosokban is, mint Pécs vagy Miskolc (Miskolc helyzete speciális; a gyáripar az ekkor közigazgatásilag különálló Diósgyőrbe települt), aztán Pápán, Késmárkon, Iglón, Sátoraljaújhelyen stb.

3.3. A regionális centrumok körében a piramis csúcán a jogállás, a funkció és a „társadalmi viszonyok” megfelelnek egymásnak. Elkülönülésük „lefelé” egyértelmű; a 10 regionális központ – a teljesértékű Zágráb, Kolozsvár, Pozsony, Szeged, Kassa és a részleges szerepkört betöltő Debrecen, Pécs, Temesvár, Nagyvárad és Arad – az ellátott regionális funkciók sokfélesége alapján egyértelműen kiemelkedő csoportot képez, noha a csoporton belüli különbségek is számottevőek; Kolozsvár vagy Zágráb intézményhálózatának fejlettsége kb. kétszerese Arad értékeinek (3. táblázat). Egyedül Arad helyzetének megítélése lehet kétséges indikátoraink alapján: 11 általunk számításba vett regionális mutatóval rendelkezett, míg az öt követő, már a következő hierarchikus csoportba szorult Miskolc, Győr és Székesfehérvár 7–7, Brassó, Nagyszében és Szombathely 6–6 mutatóval. A városi szerepkörök mennyiségi mutatói (ld. alább) alapján azonban Arad egyértelműen a regionális központok közé sorolandó. Itt jegyezzük meg előljáróban, hogy a városi funkciók mennyiségi értékei alapján ugyanez a 10 település áll a rangsor élén, mint a városi szerepkörök differenciáltsága alapján, ha a csoporton belüli rangsor természetesen némiképp változott

3. táblázat

A városhierarchia csúcsán álló települések főbb adatai, 1900

Hierarchikus szint/városok	Jogállás, közigazgatási szerepkör*	Lakosság szám	R	Foglalkozási szerkezet						Funkcionális típusok****	Népesítés, 1870-1900, %	Magyar anyanyelvűek aránya, %	Német anyanyelvűek aránya, %
				S+	mezőgazdaság	bányászat, ipar	tercier szektor**	véd-erő	egyéb***				
I. Regionális centrumok													
I.1. Teljes értékűek													
1. Zágráb	Tj, M	57690	22	1	8,4	32,3	24,5	10,1	24,7	Ki	182,8	4,6	6,6
2. Kolozsvár	Tj, M	46670	22	5	8,9	33,1	20,1	10,8	27,1	K	75,2	85,4	3,2
3. Pozsony	Tj, M	61537	20	2	3,9	37,1	20,4	12,4	26,2	Ki	32,2	30,5	52,2
4. Szeged	Tj	90270	20	8	40,6	19,8	13,2	5,8	20,6	KA	41,2	96,2	2,7
5. Kassa	Tj, M	35586	20	9	1,6	33,8	17,1	21,3	26,2	Kg	63,7	66,3	8,1
I.2. Részlegések													
6. Debrecen	Tj, M	72351	18	6	23,3	30,1	16,4	7,9	22,3	Ka	56,9	98,6	0,9
7. Pécs	Tj, M	42252	16	10	7,2	36,4	17,6	8,4	30,4	KI*	77,1	78,0	17,1
8. Temesvár	Tj, M	49624	15	4	2,1	33,7	20,6	12,6	31,0	K	54,0	36,0	51,7
9. Nagyvárad	Tj, M	47018	14	3	10,5	31,1	23,9	13,5	21,0	K	63,8	91,3	2,4
10. Arad	Tj, M	53903	11	7	6,3	36,1	21,4	8,8	27,4	KI	64,7	70,4	9,5
II. Fejlett megyeszékhelyek													
II.1. Teljes értékűek													
11. Miskolc	Rt, M	40833	13	11	6,3	38,2	22,0	11,7	21,8	KI*	89,6	94,2	2,2
12. Székesfehérvár	Tj, M	30451	13	16	21,0	28,5	17,1	12,0	21,4	K	34,2	97,5	1,7
13. Sopron	Tj, M	30628	12	12	14,2	28,4	18,2	17,5	21,7	Kg	45,1	38,5	56,4
14. Brassó	Rt, M	34511	12	17	6,6	35,5	17,8	11,8	28,3	Ki	24,3	38,1	29,8
15. Győr	Tj, M	27758	11	14	5,3	38,2	20,8	8,5	27,2	KI	38,5	94,9	3,2
16. Nagyszeben	Rt, M	26077	10	13	4,2	31,8	16,9	22,3	24,8	KV	37,3	17,7	58,0
17. Szombathely	Rt, M	23309	10	22	3,5	35,4	22,1	12,5	26,5	Ki	141,1	91,7	6,4
18. Máramarossziget	Rt, M	16901	10	26	8,7	26,2	27,5	7,9	29,7	K	91,8	74,1	13,5
II.2. Részlegések													
19. Szatmárnémeti	Tj	26178	8	20	20,9	30,9	22,0	6,1	20,1	K	42,6	94,2	2,1
20. Nagybecskerek	Rt, M	25953	8	31	28,7	21,5	16,6	3,8	29,4	Kv	32,0	35,5	30,6
21. Zombor	Tj, M	29036	7	21	39,8	19,3	13,5	4,1	23,3	KA	19,4	31,2	8,1
22. Nyitra	Rt, M	14752	7	24	5,2	32,4	26,9	6,4	29,1	K	38,1	47,7	15,5
23. Eszék	Tj, M	23018	7	27	8,0	28,7	18,8	15,8	28,7	K	33,5	9,0	52,3
24. Eger	Rt, M	24650	7	28	28,6	25,4	14,3	10,9	20,8	Ka	28,7	98,0	1,1
25. Marosvásárhely	Tj, M	17715	7	30	8,3	31,8	16,9	18,4	24,6	Kg	36,1	90,7	2,8
26. Besztercebánya	Rt, M	8681	7	36	2,3	39,3	17,4	12,1	28,9	KI	45,9	34,7	12,9
27. Fiume	Tj	38057	7	18	4,7	34,3	33,0	4,9	23,1	KS	112,8	7,4	5,0
28. Szabadka	Tj	81464	7	15	53,8	14,9	12,5	1,9	16,9	A	44,6	56,0	2,1

* Tj = törvényhatósági jogú város; Rt = rendezett tanácsú város; M = megyeszékhely.

** Kereskedelem, közszolgáltatás, közlekedés.

*** Napszámos, házicseléd, egyéb és ismeretlen.

**** Rövidítések: K = központi szerepkörű városok; A = agrár városok; G = garnizon városok; I = ipari városok; S = speciális szerepkörű városok; V = vegyes funkciójú városok; a két „nagybetű” a kettős funkció jele (pl. KA = központi szerepkörű-agrárfunkciójú város); a „kisbetű” a másodlagos funkció jele a vezető funkció mellett (pl. Ki = központi szerepkörű város számottevő iparral).

S+ = sorrend a városi szerepkör súlya alapján, R = a regionális intézmények száma.

is (Pozsony, Zágráb, Nagyvárad, Temesvár, Kolozsvár, Debrecen, Arad, Szeged, Kassa, Pécs sorrendre). Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy egy-egy mutató alapján egy-némely „megyeszékhely-szintű” város nem törhetne be a „nagyok” közé. (Miskolc vagy Fiume kereskedelmi szerepköre meghaladja Pécs, sőt Kassa kereskedelmi funkcióit; Szabadka népességszáma Szeged kivételével valamennyi regionális centrumét felülmúlja; Nagyszeben pénzintézeteinek vagyona Budapest után a legnagyobb volt az országban és így tovább.) Ugyanakkor regionális szerepkört még számos további város ellátott kisebb-nagyobb mértékben.¹¹ Szőrtségük nagyfokú. Az említett 6 város (Miskolc, Győr, Székesfehérvár, Brassó, Nagyszeben, Szombathely) mellett Sopron, Marosvásárhely, Máramarossziget, Szatmárnémeti, Fiume, Besztercebánya, Komárom, Szabadka, Zombor is rendelkezett néhány regionális mutatóval, de egy-egy indikátor szinte valamennyi jelentősebb megyeszékhelynél előfordul (pl. Nyitra, Trencsén, Eszék, Eger, Veszprém stb.). A pusztasorsorolásból is kitetszik a mai ÉNy-Dunántúl sajátos helyzete: nagyvárosai, Sopron és Győr, nem emelkedtek a regionális centrumok sorába, s számos város (Szombathely, Győr, Sopron, Székesfehérvár, Komárom) osztotta fel egymás között a regionális szerepkört.

Budapest „túlsúlyát” („vízfej”!) előszeretettel magyarázzuk Trianonnal; a város egy 20 milliós ország fővárosaként formálódott, „vetélytársai” az országhatáron kívül rekedtek. Anélkül, hogy e megállapítások igazságát vitatnánk, meg kell jegyeznünk: a kép árnyaltabb. Budapest már (még?!) a századfordulón is „aránytalan” helyet foglalt el a településhierarchiában, ha nem az ország egészéhez mérjük súlyát, hanem a városhálózathoz, kiváltképp az őt követő regionális centrumokhoz. Budapest és a városhierarchia következő lépcsője közötti szakadék a századfordulón legalább akkora volt, mint napjainkban. (Lakosság száma önmagában több, mint a 10 regionális centrumé; a kereskedelemről élő keresők száma a 10 nagyvárosban a fővárosiaknak 45%-át tette csupán ki, s a fővárost követő 32(!) városban élt annyi kereskedelemről élő kereső, mint Budapesten, a banki mutatók szerint a pénzforgalomban még a kereskedelemnél is nagyobb súlyra tett szert és így tovább.) A főváros a 19. század utolsó harmadában egyre inkább távolodott a többi várostól, köztük a regionális centrumoktól. A növekedés üteme is messze meghaladta a vidéki nagyvárosokét. Ez a helyzet természetesen magyarázható a már említett „híd-fő”-effektussal – egy újonnan meghódítandó területen a modernizáció kezdetben kevés számú helyen támad –, s feltételezhető, hogy ha a magyarországi urbanizáció változatlan területi keretek között folytatható, akkor a városodás-városiasodás „frontvonala” áttevődhet a regionális centrumokra, s változnak a fent vázolt arányok (ehhez ld. még a 3. táblázatot). Kérdés, mennyire voltak adottak ennek a területi keretei?

Pozsony hierarchikus rangsorunkban a harmadik helyet foglalta el; a mennyiségi mutatókat is figyelembe véve (ld. alább) azonban Zágrákkal együtt a legfontosabb vidéki városunk; funkciói a legkiegyenlítettettek a regionális centrumok közül, mind ágazati összetételüket tekintve (a közigazgatási-adminisztratív, a kulturális, a kereskedelmi-pénzügyi-forgalmi, ipari funkciók egyaránt jelentősek), mind e funkciók mennyiségi-minőségi oldalát tekintve. Mindez tükröződik társadalmának viszonylagos teljességében (hozzátéve, hogy Pozsonyban is, csakúgy mint a többi nagyvárosunkban, a nagypolgárság aránya, szerepe elenyésző, gazdasági kapcsolatai jobbra Bécsen és Budapesten keresztül épültek ki a „világ” felé), városképében egyaránt. Pozsony a Nyugat-Felvidék természetes központja,

regionális funkcióinak egyértelmű vonzásterületén mintegy 1 millióan, határövezetében (vagy a feltételezhetően gyengén vonzott övezetekben) kb. 400 ezren éltek (4. táblázat). Kassa földrajzi helyzete a Felvidék ÉK-i felében, Abaúj-Torna, Szepes, Sáros, Zemplén vármegyékben, részben Ungban és Beregben Pozsonyhoz volt hasonló (eltekintve attól, hogy Pozsony számára Bécs közelsége, a budapest-bécsi „folyosóban” való elhelyezkedés milyen előnyökkel járt), intézményhálózata is elérte a regionális centrumokkal szemben támasztott követelményeket, ám a város méretei szerények, csakúgy mint a városi funkciók mennyisége, a potenciális vonzáskörzete sem túl nagy (mintegy 1 millió lakosra terjedt ki, igaz, széles átmeneti övezettel). Kassa a századfordulón csak úton volt a középkorias rendi városból a modern polgári nagyvároshoz vezető pályán. Zágráb a részleges állami önállósággal rendelkező Horvát-Szlavónország fővárosaként viharos gyorsasággal növekedett a kiegyezést követő évtizedekben. Helyzete, szerepe Horvátországban némiképp hasonló volt, mint Budapesté Magyarországon (népességének növekedése – 182,8% 1870–1900 között – Budapestét is felülmúlta – 164,7%); igaz, egy szerény árutermelést folytató, szinte kizárólagosan agrárfunkciójú országrész központja. Zágráb így elsősorban adminisztratív központ, hivatalnokváros, a horvát kultúra centruma, még akkor is, ha kereskedelmi, pénzügyi funkcióinak méretei első városaink közé sorolták. Háttére a kb. 2 és fél milliós ország, igaz gazdaságilag a K-i részek – a Szeremség, Eszék környéke – csak laza szálakkal kapcsolódtak fővárosukhoz. Mindenesetre úgy tűnik, Zágráb előtt nyitva állt az út a modern regionális centrummá, nagyvárossá válás előtt, az akkor adott politikai-földrajzi keretek között is. Ugyancsak egyértelműnek látszott Kolozsvár helyzete is. Budapesttől távol, a mindig is bizonyos különállással rendelkező Erdély központjaként közel 2 és fél milliós hinterlanddal rendelkezett. Ám még felületes tájékozódás esetén is nyilvánvaló, hogy elsősorban a „Királyhágón túli részek” spirituális központja volt, gazdasági centrummá a századvégig sem vált. Kolozsvár kapcsolata Dél-Erdéllyel laza volt, ezt a kiépülő vasúthálózat csak fokozta. Dél-Erdély az ország központi területeivel a Maros völgyén keresztül, Arad közvetítésével közlekedett. Dél-Erdélyben egyben szász, román többségű lakosság élt, így e területre Kolozsvár szellemi vonzása is csekély lehetett. A szászság központja Nagyszeben és Brassó volt. Így tényleges vonzáskörzetében kb. 1 millióan éltek. Maga Kolozsvár mindenekelőtt adminisztratív-kulturális-szellemi központ, egyetemi és középiskolai város, újságírása, színházkultúrája, könyvkiadása, egyházi szerepköre vidéki városainkhoz mérten kiemelkedő. E téren Budapestet követi városaink sorában. Legtöbb adót fizető polgárainak (viriliseinek) szinte egyedülálló módon kb. 85%-a értelmiségi volt. Az adminisztratív-kulturális szerepkör erősítésére, bővítésére határozott állami törekvés történt (pl. az egyetem létesítése). Szeged helyzete a legellentmondásosabb teljes értékű regionális centrumaink között. Agrárvárosként nőtt nagygyá, noha polgárosodása is látványos (szellemi-irodalmi központtá is vált). Gazdasági háttére is tekintélyes, kiterjed(hetne) a Duna-Tisza köze déli harmadára, a Tisza-Maros közre, a Maros völgyén keresztül Dél-Erdélyre. Ám Arad és Temesvár épp ez irányú terjeszkedését gátolták, hisz a 19. század végére gazdasági téren Szeged fölé kerekedtek. (Arad pénztintézeteinek vagyona ekkor 24 millió forint – s ezzel az 5. az országban –, Temesváré közel 18 millió forint, Szegedé viszont csak 8 és fél millió.) Így regionális vonzáskörzetén csupán 1,2 millióan éltek.

4. táblázat

A regionális centrumok feltételezett vonzáskörzeteinek lakosság száma

Városok	A vonzáskörzeti mag lakóinak száma	A peremterület lakóinak száma	A potenciális övezet lakóinak száma	A teljes vonzáskörzet lakóinak száma
1. Budapest	2 548 467 ¹	488 542 ²	1 523 000 ³	4 560 009
2. Pozsony	1 083 463 ⁴	429 246 ⁵	–	1 512 709
3. Zágráb	1 412 762 ⁶	681 603 ⁷	420 694 ⁸	2 515 259
4. Kolozsvár	982 735 ⁹	248 788 ¹⁰	1 081 228 ¹¹	2 312 751
5. Szeged	1 202 713 ¹²	304 680 ¹³	–	1 507 393
6. Kassa	1 024 282 ¹⁴	587 322 ¹⁵	–	1 611 604
7. Debrecen	1 188 997 ¹⁶	149 602 ¹⁷	–	1 338 599
8. Temesvár	919 243 ¹⁸	304 680 ¹⁹	–	1 223 923
9. Pécs	933 332 ²⁰	218 500 ²¹	–	1 151 832
10. Arad	689 938 ²²	139 000 ²³	–	828 938
11. Nagyvárad	577 312 ²⁴	139 000 ²⁵	–	716 312
Átlag	1 094 878	335 560	–	1 752 666

¹ Kiterjed: Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Hont, Nógrád, Heves, Esztergom és Fejér vármegyékre, Budapest, Kecskemét és Székesfehérvár tvj-ra.

² Kiterjed: Zólyom vármegyére, Jász-Nagykun-Szolnok, Komárom és Bars vármegyére részben, Komárom és Selmec- és Bélábánya tvj-ra.

³ Kiterjed: Győr, Veszprém, Sopron, Vas, Borsod vármegyékre, Zala vármegye egy részére, Győr és Sopron tvj-ra.

⁴ Kiterjed: Pozsony, Nyitra és Trencsén vármegyékre, Pozsony tvj-ra.

⁵ Kiterjed: Árva, Liptó, Túróc, Bars vármegyékre, Moson vármegye egy részére.

⁶ Kiterjed: Zágráb, Varasd, Belovár-Kőrös, Modrus-Fiume vármegyékre, Varasd és Zágráb tvj-ra.

⁷ Kiterjed: Pozsega, Verőcze, Lika-Krbava vármegyékre, Eszék tvj-ra.

⁸ Kiterjed: Szerém vármegyére, Zimony és Fiume tvj-ra.

⁹ Kiterjed: Beszterce-Naszód, Szolnok-Doboka, Kolozs, Torda-Aranyos, Alsó-Fejér vármegyékre és Kolozsvár tvj-ra.

¹⁰ Kiterjed: Kis-Küküllő vármegyére, Szilágy vármegye egy részére.

¹¹ Kiterjed: Maros-Torda, Csík, Udvarhely, Háromszék, Brassó, Fogaras, Nagy-Küküllő, Szeben vármegyékre és Marosvásárhely tvj-ra.

¹² Kiterjed: Csongrád, Csanád, Bács-Bodrog vármegyékre és Szeged, Hódmezővásárhely, Szabadka, Baja, Ujvidék, Zombor tvj-ra.

¹³ Kiterjed: Torontál vármegye és Pancsova tvj. egy részére.

¹⁴ Kiterjed: Abaúj-Torna, Szepes, Sáros, Zemplén és Ung vármegyékre, valamint Kassa tvj-ra.

¹⁵ Kiterjed: Gömör, Borsod vármegyére, Ugocsa és Bereg vármegyék egy részére.

¹⁶ Kiterjed: Hajdú, Szabolcs, Szatmár és Máramaros vármegyékre, Debrecen és Szatmár-Németi tvj-ra.

¹⁷ Kiterjed: Ugocsa, Bereg és Szilágy vármegyére részben.

¹⁸ Kiterjed: Temes és Krassó-Szörény vármegyére, Temesvár és Versecz tvj-ra.

¹⁹ Kiterjed: Torontál vármegyére és Pancsova tvj-ra részben.

²⁰ Kiterjed: Baranya, Somogy és Tolna vármegyékre, Pécs tvj-ra.

²¹ Kiterjed: Zala vármegye egy részére.

²² Kiterjed: Arad és Hunyad vármegyékre, Arad tvj-ra.

²³ Kiterjed: Békés vármegyére részben.

²⁴ Kiterjed: Bihar vármegyére és Nagyvárad tvj-ra.

²⁵ Kiterjed: Békés vármegyére részben.

A részleges regionális centrumok – Debrecen, Pécs, Temesvár, Nagyvárad, Arad – elhelyezkedése önmagában meglepő következtetéseket enged meg. E regionális központok közül négy az Alföld és Erdély határzónájában, egymáshoz igen közel – különösen az Arad–Temesvár és a Debrecen–Nagyvárad városkettősök közeli fekvése feltűnő – alakult ki, ami sejteti, hogy elsősorban nem a településhálózat igényei hívták életre e centrumokat. Pontosabban a hinterland erőforrásaitól is támogatva olyan nagyvárosok alakultak ki, melyek „kikövetelték” a regionális intézmények elhelyezését. Így regionális vonzáskörzeteik átfedik egymást, meglehetősen kicsinyek (különösen Aradé és Nagyváradé), alakjuk olykor meglepő, pl. Debrecen kapcsolata Máramarossal (ld. még az 5. ábrát!).

E rendkívül rövid vázlat alapján is megállapítható, hogy regionális centrumaink valódi nagyvárosokká váló fejlődése a Trianon előtti közjogi keretek között is jó néhány nehézségbe ütközött volna, s korlátozottnak tűnik a valódi „ellenpólusok” kialakulásának lehetősége. Ugyancsak megállapítható, hogy a településhálózat gyökeres átalakulása – átalakítása igen hosszas folyamat. A mai országterület regionális centrumai pontosan a századfordulói állapotokat mutatják: jelenleg is az a három város tölti be a regionális központ szerepkörét, amelyik már a századfordulón is ellátta e feladatokat. Miskolc – megszabadulva Kassa versenyétől, élvezve a 40 éves támogatottság előnyeit – ma is csak részlegesen felel meg e feladatnak, az Észak-Dunántúlon pedig éppen úgy szóródnak e funkciók, mint egy évszázada.

A fejlett megyeszékhelyek sorába jobbra még társadalmi, gazdasági, településföldrajzi, jogi értelemben egyaránt városi jellegű települések kerültek, de átlagos lélekszámuk már csak 25 ezer fő. Az átlagos megyeszékhelyek viszont már igen vegyes képet mutattak 1900-ban, mind tradícióikat („ősi” városok, mint Veszprém, Esztergom vagy Komárom és újonnan felkapaszkodottak, mint Nyíregyháza), lélekszámukat (Csíkszeredán kevesebb mint háromezren, Szabadkán több mint 80 ezren éltek), jogállásukat (megjelennek az első községi jogállású települések), funkcionális típusukat (a mezővárosi jellegű Kecskemét, Nyíregyháza, a központi hely jellegű Csíkszereda, Trencsén, az összetettebb jellegű Veszprém, Komárom, Eger, a kereskedelmi központ Nagykanizsa stb.) tekintve. Még tarkább képet mutatott az ún. középvárosok köre, de funkcionális értelemben vett város jellegük egyértelmű. Még a jelentősebb járási székhely jellegű települések között is találunk hagyományos kisvárosokat, valódi polgársággal, sokoldalú városi funkciókkal (Kismarton, Szentendre, Körmöcbánya stb.), de nagy többségük már községi jogállású település, melyet a polgári igazgatás intézményei, a helyi piac-központi szerepkör emelt szerény városi funkcióba, még ha piachely mivoltuknak voltak is hagyományai, mint pl. Tapolca, Kapuvár, Mór, Szigetvár, Siklós, Tokaj, Dárda, Apatin stb. esetében. Az egyes hierarchikus szintekbe tartozó települések száma közti „szorzó” – a II. rendű központok száma 1,60-szorosa az I. rendűeknek, majd 2,31; 2,38 a szorzó – arra utal, hogy az V. szint településeinek száma túl alacsony hierarchikus rangsorunkban; a szorzó csak 1,06. Ám célunk az volt, hogy ne a kis, két-három járási intézménnyel rendelkező, de egyébként falusias „központi helyeket” mutassuk ki, hanem azokat, amelyekben a városiasodás már bizonyos teret nyert. A „szabályos” létszámnövekedés esetén még kb. 85–90 kisvárosra lett volna szükség; vagyis a várospiramis alapjai még a szűkebb értelemben vett városi funkciók terén sem épültek ki, nemhogy társadalmi, gazdasági, kulturális, infrastrukturális stb. téren.

Így is kb. 100 községi jogállású települést „emelt” vizsgálatunk a városok sorába. Lakosság számuk hozzávetőleg 880 ezer, a horvátországiakkal együtt 920 ezer fő.

4. A korabeli adatok lehetővé teszik a városi szerepkör sokoldalú mennyiségi elemzését. Ezen elemzésekkel nemcsak a rangsorokat tehetjük pontosabbakká, ill. alakíthatunk ki rangsorokat mennyiségi szempontok alapján, hanem a városhierarchia más aspektusaira is következtethetünk, mint pl. a városi szolgáltatások megoszlására a központ és vidéke között, a vonzáskörzet nagyságára, a központi funkciók „sűrűségére” (vagyis arra, hogy a központi szerepkör milyen arányt képvisel egy-egy település funkciói között). Ilyen irányú vizsgálatokat a kereskedelemről és közszolgáltatásról élő keresők, a pénzügyi vagyonok, az ügyvédek és a középiskolai tanárok száma, a közép és felső rétegekbe tartozók becsült száma alapján végeztünk. A vizsgálat első fázisában a fenti mutatók alapján képeztünk rangsorokat, s megállapítottuk az egyes városok rangszámainak összegét. Ezek növekvő értéke jelölte ki városainknak a városi funkciók súlya alapján adódó sorrendjét. A végső sorrend s az egyes mutatók sorrendje között jó megfelelés van; a legszorosabb korreláció a végső sorrend s a közszolgáltatásról élő keresők között adódott (rangkorrelációs együttható: $r = 0,88$); ugyancsak szoros a kapcsolat a kereskedelmi szerepkör fejlettsége s a központi funkciók volumene között ($r = 0,80$), bizonyítva, hogy a kereskedelmi szerepkör már a századfordulón igen pontos mutatója a „központosultságnak”, annak ellenére, hogy korábban megállapítottuk: a közigazgatási-államigazgatási beosztás „konfekciója” ekkor még ugyancsak lötyögött a funkcionális városhálózaton, s a kereskedelem mérete ez utóbbi függvénye. Jó indikátornak bizonyult a házcselédek száma is, nem is annyira a városi szerepkör súlyára, mint inkább a „valódi polgárság” és az értelmiségi réteg – a közép- és felső rétegek – volumenének mérésére.

A hierarchikus rangsor és a városi funkciók volumenének összevetéséből kitetszik, hogy a városhierarchia csúcsán már a múlt században megindult a városodás különböző tényezőinek és mutatóinak összerendeződése, s a kirívó eltérések száma alacsony. Ez utóbbi csoportba sorolhatók a jelentősebb közigazgatási szerepkör híján is városiasodó települések, a már említett Szabadka, Nagykanizsa, Kecskemét, Újvidék, Pancsova, Munkács, Baja, a speciális helyzetű Fiume és Újpest. A közép- és kisvárosok sorában már feltűnő korrelálatlanság tapasztalható a hierarchia és a város „súlya” között, ebből a vizsgálati szempontból is mutatván a városhálózat kialakulatlanságát.

Részletező vizsgálatunk eredményeiből csak ízelítőül tudunk néhány eredményt közreadni. Miután a századfordulón a középosztályhoz tartozás elengedhetetlen követelménye volt a cseléd tartás, úgy véljük, a házcselédek száma alapján durva becslések adhatók a közép- és felső rétegekhez tartozók számára és településen belüli arányára nézve. (Tudva, hogy az egynél több háztartási alkalmazottat tartók aránya ismeretlen, s ez torzítja az eredményeket, hogy regionális különbségek is mutatkozhatnak a cseléd tartásban stb.). A nyert eredményekből mutat be részleteket az 5. táblázat és a 6. térkép. A városokban élő középrétegek száma alapján a „városodottság” képe lényegesen változik. Az ország nyugati városai felértékelődnek e szempont alapján, a városok „városiasodottsága” magas fokú. Az alföldi városokban a középrétegek aránya csekély (a városi funkciók „hígak” e településekben), ám számuk a nagy lélekszámú településekben nem csekély, vagyis a terület-egységre jutó „városi elem” a legtöbb nagyrégiónál magasabb. Újabb figyelmeztetés, hogy

az Alföld településhálózatának értékelése különös körütekintést igényel. (Hódmezővásárhely, Békéscsaba, Mezőtúr, Kiskunfélegyháza városi funkciói alaposan felhígulnak az agrárfoglalkozású paraszt-polgári környezetben, ám a középrétegek száma felülmúlja pl. Nyitraét, Trencsénét vagy Veszprémét.)

Ez a sajátosság tükröződik a kereskedelmi szerepkör két aspektusát bemutató térképünk (7. és 8. térkép) összevetése esetén is. A kereskedelmileg ellátott lakosság elméleti száma alapján rajzolt térkép jó egyezést mutat a középrétegek számát feltüntető térképpel, míg az ellátott városi és vidéki lakosság aránya a középrétegek „sűrűségével” mutat hasonlóságot.

5. táblázat

A felső- és középrétegek száma és aránya vezető városainkban, 1900

Városok	A felső- és középrétegek	
	száma	aránya az összlakosságból, %
1. Budapest	228 816	31,2
2. Zágráb	14 364	23,5
3. Kolozsvár	13 880	28,1
4. Pozsony	16 948	25,7
5. Szeged	13 200	12,8
6. Kassa	11 168	27,8
7. Debrecen	13 544	18,0
8. Pécs	7 712	17,5
9. Temesvár	11 836	22,3
10. Nagyvárad	11 848	23,6
11. Arad	12 744	22,6
12. Miskolc	8 596	19,9
13. Székesfehérvár	5 940	18,4
14. Sopron	7 812	23,3
15. Brassó	9 944	27,1
16. Győr	8 232	28,3
17. Nagyszeben	7 768	26,2
18. Szombathely	5 884	23,7
19. Máramarossziget	3 788	21,7
20. Szatmárnémeti	5 740	21,3
21. Nagybecskerek	4 328	16,3
22. Zombor	4 768	16,1
23. Nyitra	3 960	26,1
24. Eszék	4 048	16,2
25. Eger	5 528	21,3
26. Marosvásárhely	5 280	27,0
27. Besztercebánya	3 608	38,9
28. Fiume	6 636	17,0
29. Szabadka	8 844	10,7

A városok funkcionális típusai 1900-ban

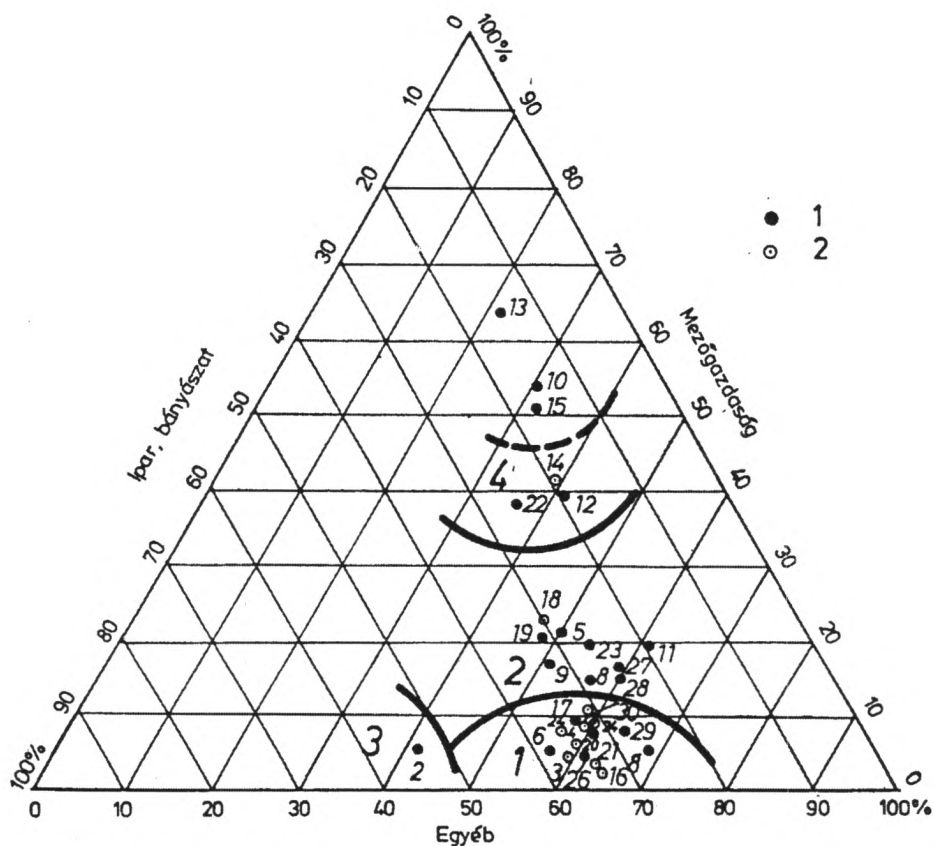
Metodikai megfontolások

A települések funkcionális típusainak megállapításakor a lokális, a városi alap- és a speciális funkcióknak és azok jellegének (pl. gazdasági ágához – mezőgazdaság, ipar, közlekedés stb. – való tartozása) egymáshoz viszonyított településen belüli arányát vettük figyelembe. Így a típusalkotás központi kérdése az egyes funkció-csoportok összemérésének lehetősége, módszere. A „kortársi” vizsgálatok esetében a funkciók összevetésére leggyakrabban használt mérőszám a különböző funkciók által foglalkoztatottak száma. A települések foglalkozási szerkezete és funkcionális típusa közötti különbségeket a legtöbb vizsgálat hangsúlyozza. E különbségtételt számos tényező indokolja (a lakó- és munkahelyek térbeli elkülönülése, a gazdasági ágazatok statisztikai adatainak elkülöníthetlensége a lokális, városi alap- és speciális funkciók között, a kiegészítő foglalkozások számbavételének nehézségei stb.). Még több óvatosság – és a tisztesség kedvéért tegyük hozzá, szubjektív elemeket is tartalmazó korrekció – szükséges a majd 100 éves adatbázis használatakor. Egyes, az 1900-as népszámlálás adatpublikációiban szerepeltetett foglalkozási csoportok sem gazdasági ágazatokkal, sem funkciócsoportokkal nem azonosíthatók (pl. a napszámosok, házicselédék, „egyéb” foglalkozásúak), pedig arányuk a városok esetében igen magas lehetett, esetenként meghaladta az 50%-ot is. Az egyes „foglalkozási főosztályba” soroltak tevékenységének településtudományi megítélése igen különböző, ilyen inhomogén csoport volt 1900-ban az ipari keresők „főosztálya”. A gyári nagyipar által foglalkoztatva „speciális” funkciót láttak el és egyértelműen a települések ipari jellegéhez járultak hozzá. A számbeli túlsúlyban lévő kézműiparosok ténykedése – a piacörzet igényeinek kielégítésére való közvetlen termelés, szolgáltató jellegű tevékenység, kereskedelmi tevékenység, vásárolás stb. – viszont jobbára a központi szerepkör része, illetve lokális funkció ellátása.

Általános megállapítások

Az említett fenntartások ellenére a városok foglalkozási szerkezete jól tükrözi településtörténeti múltjukat, hierarchia-szintjüket, funkcióikat, még a városi társadalom jellegét is. A törvényhatósági jogú városok és a regionális centrumok foglalkozási szerkezetéről készített diagram (4. ábra) világosan elkülönülő típusokat jelöl ki. E városok többségének foglalkozási szerkezete kifejezetten urbánus; a terciér szektor keresőinek aránya 50–70%, az agrárkeresők aránya 10% alatt maradt. A nem agrárvárosi múltú regionális centrumok foglalkozási szerkezete majd teljesen azonos, mutatván, hogy a hierarchikus szerepkör, a funkciók és a foglalkozási szerkezet összerendeződése városhálózatunk csúcán a 19. század végére meglehetősen előrehaladt. A törvényhatósági jogú városok iparában a keresők 15–40%-a dolgozott, jórésztük a városi alapfunkciókhoz sorolható kézműiparban (kisiparban). Csupán Selmechánya ipari keresőinek aránya multa felül az 50%-ot és dolgozott főleg a bányászatban és nehéziparban. A gyáripari jellegű városok száma akkor még igen alacsony.

Egynémely törvényhatósági jogú város agrárkeresőinek aránya magas; a regionális központok közé került Szegeden pl. felülmúlja 40%-ot. Az alföldi városok agrárkeresőinek

4. ábra. A törvényhatósági jogú városok (A) és egyes rendezett tanácsú városok (B) foglalkozási szerkezete 1900-ban

A: 1 = törvényhatósági jogú városok; 2 = közülük a regionális centrumok;

a városok sorszámozása: 1 = Budapest; 2 = Selmecz- és Béalábánya; 3 = Pozsony; 4 = Pécs;

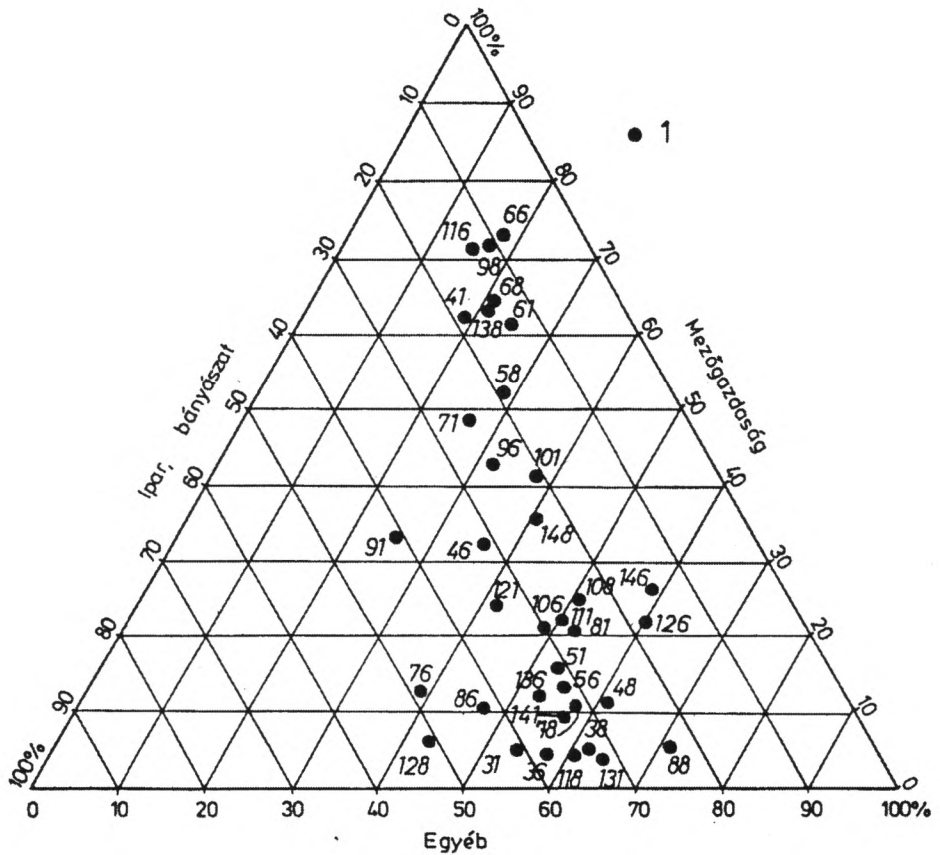
5 = Székesfehérvár; 6 = Győr; 7 = Komárom; 8 = Sopron; 9 = Baja; 10 = Szabadka;

11 = Újvidék; 12 = Zombor; 13 = Hódmezővásárhely; 14 = Szeged; 15 = Kecskemét; 16 = Kassa;

17 = Nagyvárad; 18 = Debrecen; 19 = Szatmárnémeti; 20 = Arad; 21 = Temesvár; 22 = Versecz;

23 = Pancsova; 24 = Kolozsvár; 25 = Marosvásárhely; 26 = Fiume; 27 = Zimony; 28 = Varasd;

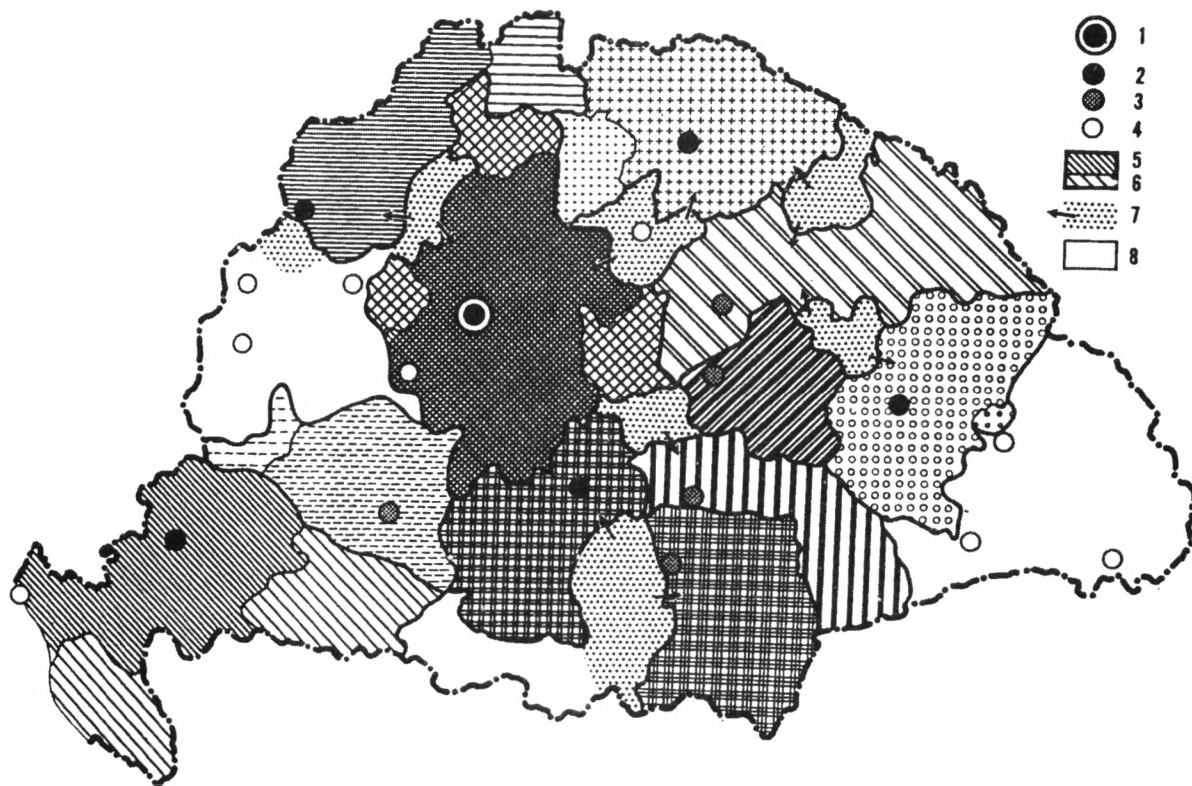
29 = Eszék; 30 = Zágráb

4. ábra folytatása.

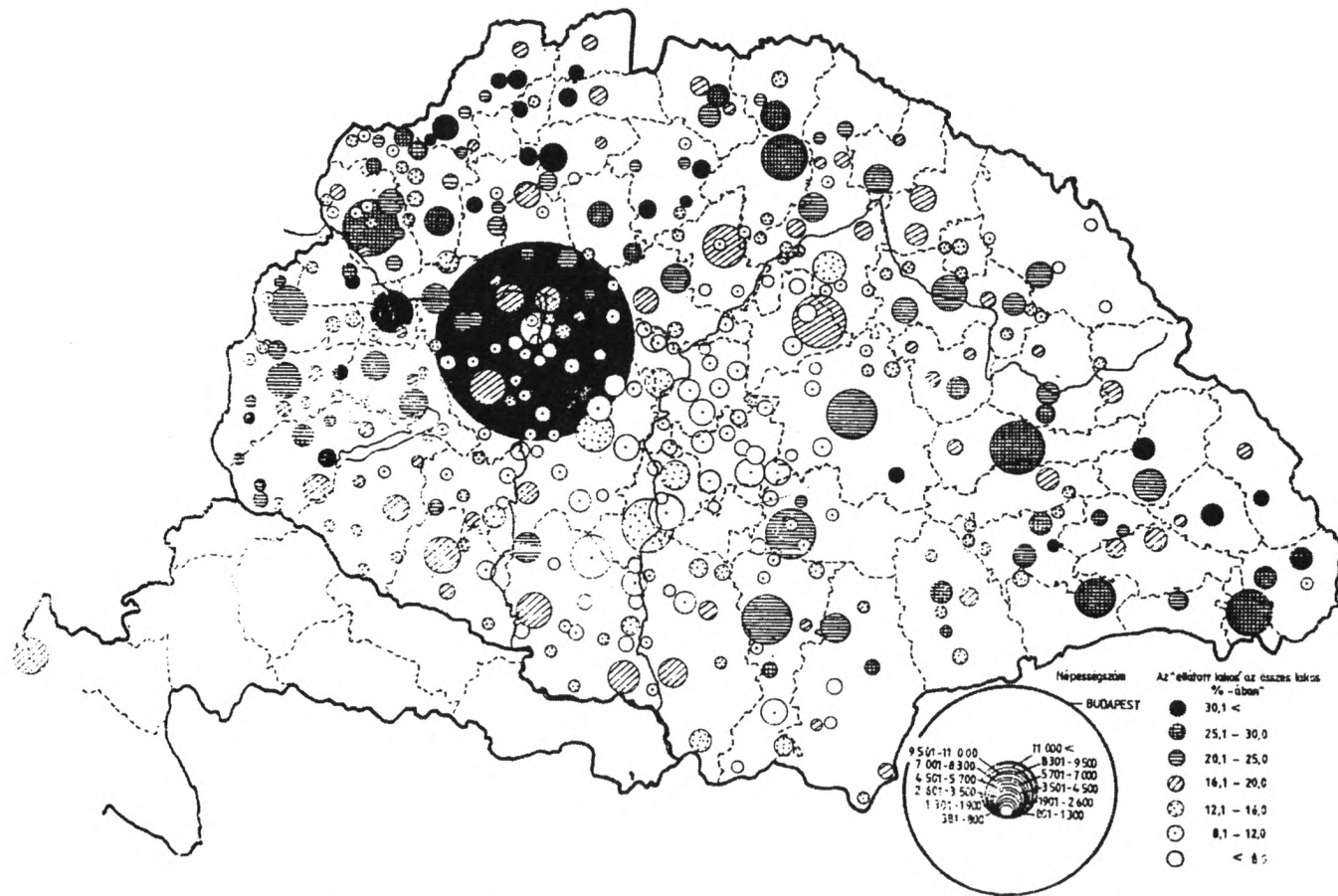
B: 1 = rendezett tanácsú városok;

a városok sorszáma: 31 = Körmöcbánya; 36 = Losonc; 38 = Nyitra; 41 = Modor;
 46 = Breznóbánya; 48 = Kaposvár; 51 = Kőszeg; 56 = Zalaegerszeg; 58 = Szentés;
 61 = Jászberény; 66 = Túrkeve; 68 = Kiskunfélegyháza; 71 = Szentendre; 76 = Dobsina;
 78 = Nagyrőcze; 81 = Bártfa; 86 = Késmárk; 88 = Lőcse; 91 = Szepesbéla; 96 = Gyula;
 98 = Hajdúnánás; 101 = Nyíregyháza; 106 = Zilah; 108 = Karánsebes; 111 = Nagybecskerek;
 116 = Vízakna; 118 = Brassó; 121 = Sepsiszentgyörgy; 126 = Erzsébetváros; 128 = Szászrégen;
 131 = Nagyszében; 136 = Székelyudvarhely; 138 = Kaproncza; 141 = Baccari; 146 = Pétervárad;
 148 = Petrinja

5. ábra. A regionális centrumok (hipotetikus) vonzáskörzetei

1 = főváros; 2 = teljes értékű regionális centrum; 3 = részleges regionális centrum; 4 = regionális szerepkörrel is rendelkező városok; 5 = regionális vonzáskörzetek; 6 = kis intenzitással vonzott területek; 7 = több irányba vonzó területek; 8 = kialakulatlan vonzásirányok

6. ábra. A házcselédet tartó lakosság (számított) száma és arányuk az összlakosságból 1900-ban

jelentékeny hányada a századfordulón már állandóan a tanyákon élt; e tény felveti az igényt, hogy a városok funkcionális típusát a belterület adatai (funkciói) alapján határozzuk meg, erre azonban az 1900-as népszámlálás adatközlései alapján nincs lehetőség. Bizonyos, hogy a belterületi adatok alapján Szeged vagy Debrecen foglalkozási szerkezete is közel került volna a regionális centrumokhoz. Sokkal „szórtabb” a rendezett tanácsú városok foglalkozási szerkezete (4. ábra folytatása).

Funkcionális várostípusok

A vázoltak mérlegelése után a következő funkcionális várostípusok kialakításával véltük megfelelő részletességgel, adatszerűen is megközelíthetően „leképezni” a városállomány funkcionális tagozódását.

I. Agrárvárosok. A legkevesebb fenntartással lehetett a foglalkozási szerkezet alapján kijelölni e várostípust. Elvileg felmerülhetne a külterületen (tanyákon) élő agrárnépesség mellőzése a típusba sorolásnál, ez azonban az adatszolgáltatás hiánya miatt 1900-ra megoldhatatlan. Így számos városunkban igen magas (esetenként a 60%-ot is meghaladó) arányt ér el az agrárnépesség. Ez a magas agrárkereső arány számos szerzőnél, bizonyos szemléletmód esetében megkérdőjelezi a település „város voltát”. Mi úgy véljük, a mezőgazdasági funkció is lehet városképző – pontosabban életre hívhat városi szerepköröket –, ha megfelelő társadalma eltérő a „megszokottól”, ha úgy tetszik kevésbé urbánus. (Noha kérdés, hogy az ipari munkás – sőt tárgyalt korszakunkban a proletár – miért „urbánusabb” eleme a társadalomnak, mint a parasztpolgár?) Falusiasabb az infrastruktúra, a településkép. Felmerülhet, mint ahogy fel is merült *Mendöl Tibornál*, hogy nem kell-e a tanyás mezővárost településföldrajzi szempontból több egységre bontani (városi szerepkörű településmag, falusias burok, tanyavilág). E tények és kétségek ellenére a magas agrárkereső arányt nem kezeltük a „városiaság” kizáró tényezőjeként.

Az agrárvárosok között – eltérő hagyományaik, városképük, az agrártermelés eltérő jellege és nem utolsó sorban a lakosság eltérő társadalmi jellemzői miatt – megkülönböztettük az alföldi mezővárosokat, a bortermelő (dunántúli, felvidéki) kisvárosokat és az egyéb agrárvárosokat.

Altípusok:

I.1. Egyoldalú agrárvárosok: agrárkeresők aránya 65,0% felett (Jelük: A^x)

I.2. Agrárvárosok: agrárkeresők aránya 55,0–64,9% (Jel: A)

I.3. Kettős funkció részeként: agrárkeresők aránya 30,0–54,9% (Jel: A)

Mindhárom altípus lehet:

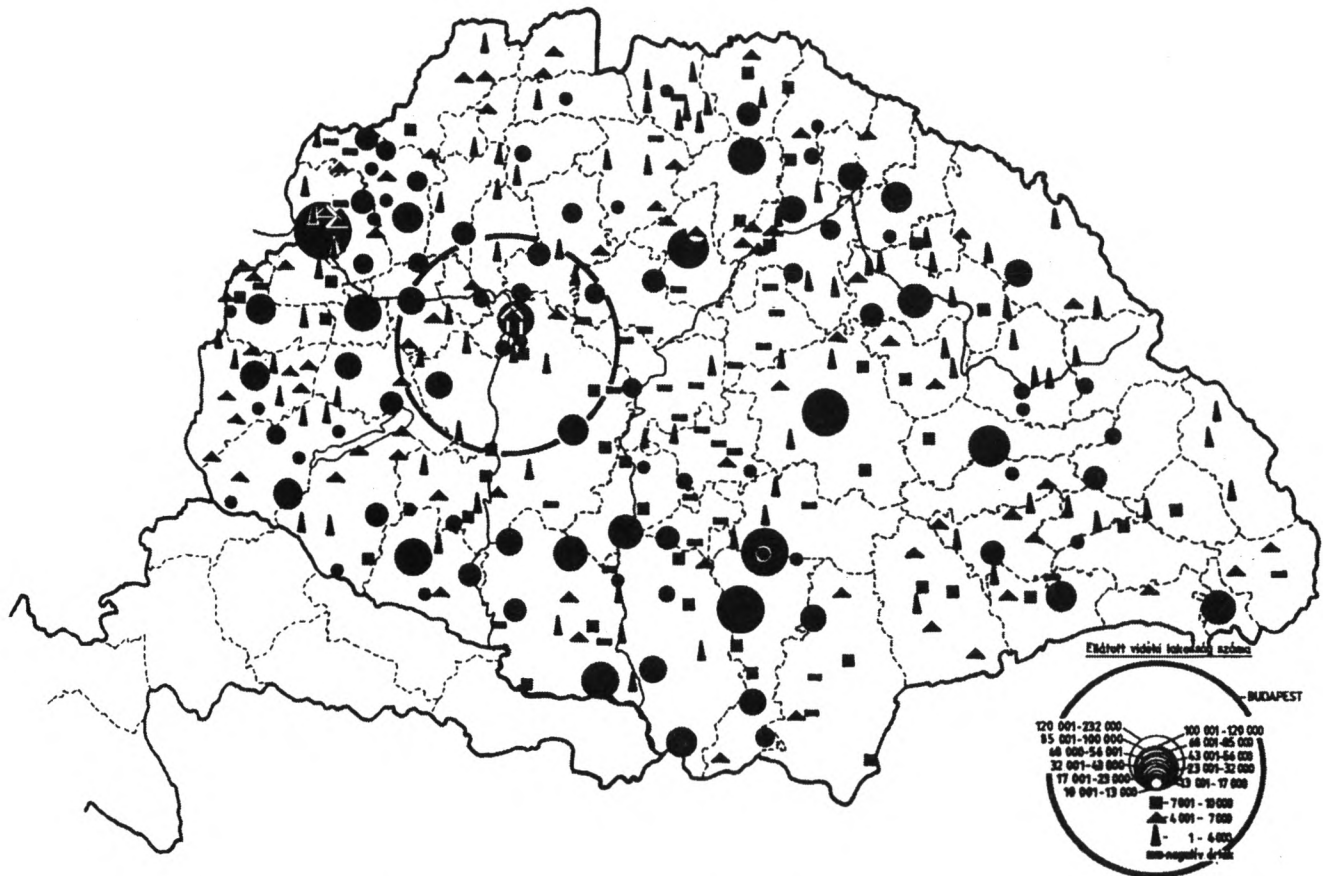
– alföldi mezőváros (Jele: a)

– bortermelő város (Jele: b)

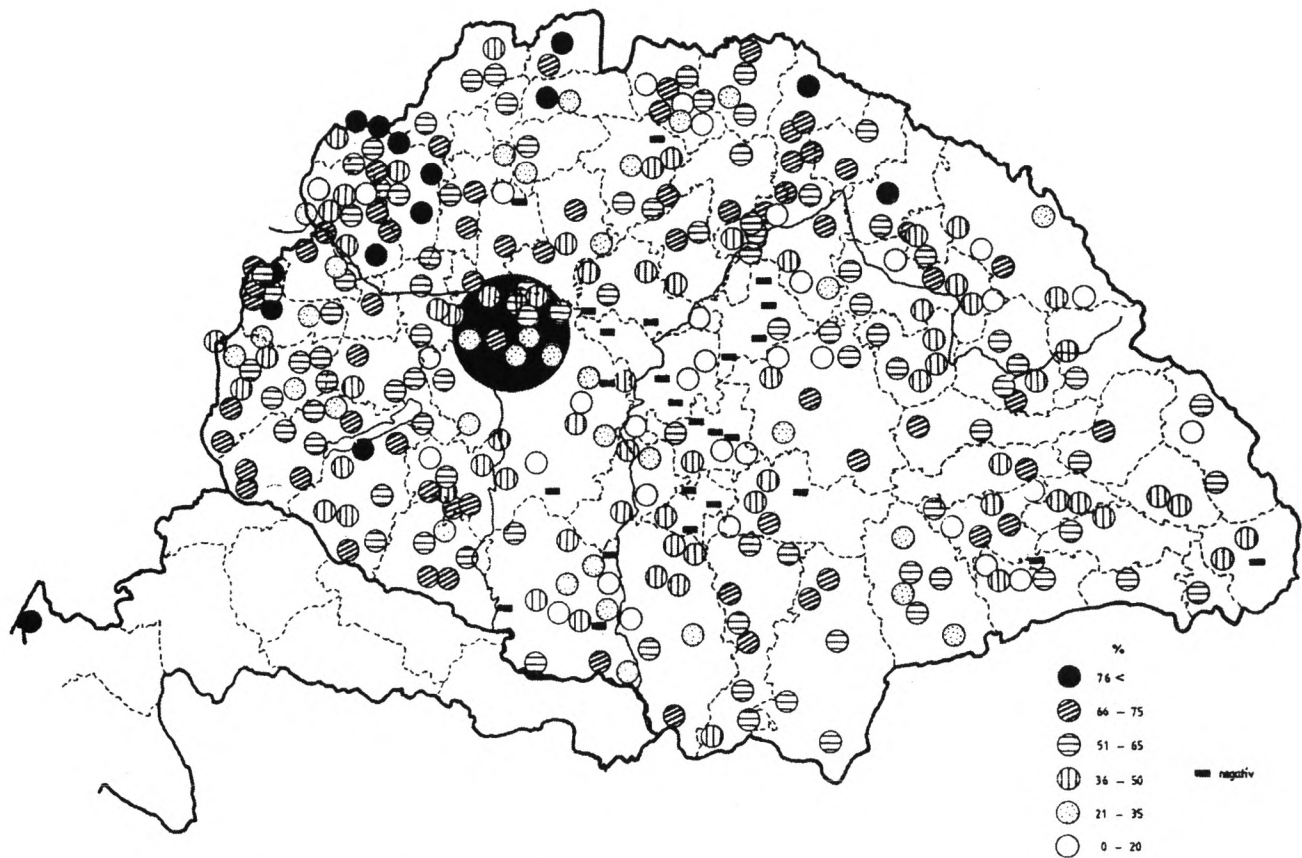
– egyéb agrárváros (Jele: c)

II. (Gyár)Ipari városok. Az ipari „főosztályban” foglalkoztatottak aránya további mérlegelés nélkül nem volt alkalmas a típusmeghatározáshoz, részben mert az ipari keresők egy része – esetenként többsége – „központi” funkciót lát el, másrészt a bányászat és gyáripar foglalkoztathat pl. napszámosokat is.

Gyáripari városnak számítottunk egy települést, ha az ipari keresők aránya 50,0% felett

7. ábra . A kereskedelmileg ellátott lakosság (számított) száma 1900-ban

8. ábra. A kereskedelmileg ellátott lakosság megoszlása a központ és a „vidék” között 1900-ban

9. ábra. Komplex várostípusok a századfordulón

1 = Budapest; 2 = városi társadalmú nagyvárosok; 3 = városi társadalmú középvárosok; 4 = hiányos városi társadalmú közép- és kisvárosok; 5 = tradicionális kisvárosok; 6 = elhaló városok; 7 = szerényen polgárosodott, jelentős igazgatási szerepkört betöltő városok; 8 = „új” igazgatási-piaci kisközpontok; 9.1, 9.2, 9.3 = különböző mértékben átalakult mezővárosok; 10 = iparvárosok; 11 = speciális városok

volt és a többségük a gyáriparban (20 főnél nagyobb tüzemekben) dolgozott (jele I^X). Kettős funkció részeként a fenti arány 35,0–49,9% (Jele: I).

Feltűnően magas ipari kereső arány esetén, de gyáripar hiányában kézműipari központok típusa is kijelölhető, kettős funkció részeként (jele: I^K).

III. *Garnizon-város.* A népszámlálási kiadványok tartalmazták a véderő foglalkoztatottjainak számát és arányát. Ez az arány Pétervárad esetében oly magas (43,1%), hogy garnizon-városról beszélhetünk; a véderő 25%-on felüli részesedése kettős funkció részeként jelenik meg a „városképletben” (Jele: G).

IV. *Központi szerepkörű városok;* az „egyéb” keresők (tulajdonképp a tercier-keresők) aránya 50% felett és az ipari, agrár vagy garnizon-szerepkör nem éri el a kettős funkcióban való részvétel küszöbértékét. Az 50%-os küszöbértéket esetenként rugalmasan kezeltük, a kézműipari keresőkből „pótoltuk” a hiányzó arányt (Jele: K). Kettős funkció részeként az egyéb keresők aránya 35,0–49,9%.

További megkülönböztetés tehető a központi szerepkör jellege szerint:

- kereskedelmi-forgalmi-(kézműipari) központok a kereskedelemből élő keresők erős túlsúlya esetén a közszolgálattal szemben (Jele: K^I);
- igazgatási-oktatási-egyházi központok a közszolgálati keresők túlsúlya esetén (Jele: K^I);
- forgalmi-igazgatási központok a két funkciócsoport hasonló súlya esetén (Jele: K)

Ugyancsak különböztethetnénk a központi funkciók hierarchikus szintje alapján is (pl. központi szerepkörű regionális centrumok, kisvárosok), de a hierarchikus szintek és a funkcionális típusok összetétele erre amúgy is lehetőséget ad.

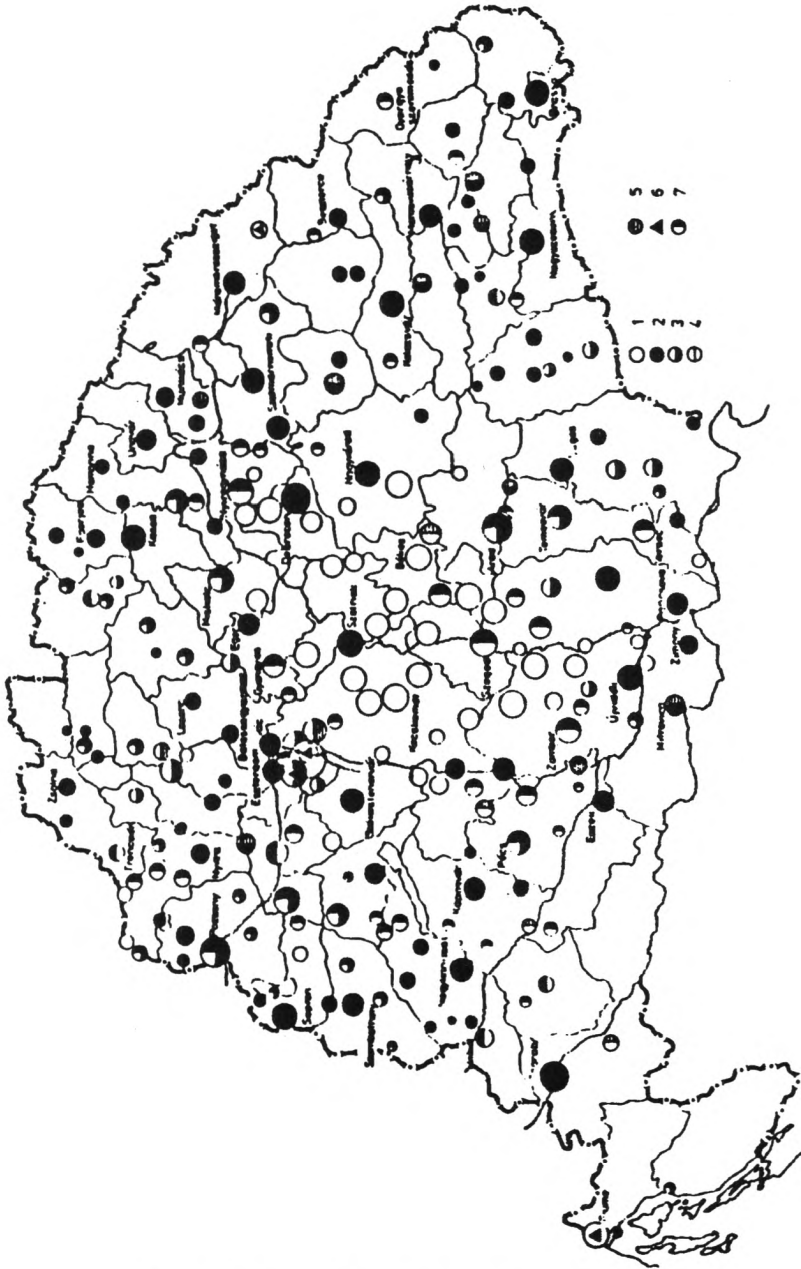
V. *Speciális funkciójú városok* jellegmeghatározásukat a foglalkozási szerkezet kevésbé segíti, a monografikus leírások információinak segítségével történhet meghatározásuk. A speciális funkció többnyire kettős funkció részeként jelenik meg. Ilyen pl. a kikötőváros-funkció (Fiume), a fürdőváros-funkció (Pöstyén), de ekkor ide sorolható a viszonylag ritkán jelentkező előváros-külváros funkciója is (Újpest, Kispest, Újarad stb., jele: S).

VI. *Vegyes (kevert) funkciójú városok.* Kivételes esetben egyik funkció-csoport sem éri el a fent megadott küszöbértékeket; a város vegyes (kevert) funkciójú. A „kevert” funkció-csoport többnyire kettős funkció részeként jelentkezik (Jele: V).

A fenti típusokban önmagukban, vagy egymással kettős funkciót alkotva 21 várostípust adnak:

A ^X .	A	AI	IK	KG	GS	SV
	I	AK	IG	KS	GV	
	K	AG	IS	KV		
	G	AS	IV			
	S	AV				
	V					

A nyert eredményeket a 6. ábra és a tanulmány végén közölt 9. táblázat tartalmazza. Az eredmények részletes elemzésére nincs módunk. A 21 kijelölhető várostípusból 15 fordult elő, leggyakrabban a központi szerepkörű város (78 esetben; az összes funkcionális értelemben vett város 34,7%-a), illetve a központi szerepkör valamelyik kombinációja más funkcióval (82 esetben).

10. ábra. A városok funkcionális típusai 1900-ban.

Jelmagyarázat: 1 = agrárszerepkör; 2 = központi szerepkör; 3 = ipari szerepkör; 4 = garnizonváros; 5 = vegyes szerepkör; 6 = speciális szerepkör; 7 = kettős szerepkör

A századforduló városainak 71%-ában tehát többé vagy kevésbé vezető szerepkör a központi funkció. Ez tulajdonképp várható összefüggés, hisz azt állítottuk, hogy a központi szerepkör (városi alapfunkció) tesz egy települést várossá. Ám e településeknek csak egy részében eredményezte a központi szerepkör túlsúlyát a modern, polgári jellegű városi funkciók koncentrálódása (mint pl. Nagyváradon, Aradon, Temesvárott, Pozsonyban, Sopronban stb.); az e típusba sorolt városok többségében épp a modern városfejlődés kezdetlegessége, fiatal volta eredményezte a központi szerepkör túlsúlyát: a kis, korábban falusi szerepkörű településekbe letelepített igazgatási funkciók még nem indították el az általános városiasodást és így maradhattak túlsúlyban.

Az agrárvárosok nem egészen 20%-nyi részesedése a városállományból voltaképp alatta maradt várakozásainknak; az is feltűnő, hogy a magasabb hierarchiaszintekben ritkán fordultak elő agrárvárosok; a két felső hierarchia-osztályban egyáltalán nem, a harmadik osztályban is csak a nagy népességű, de szerény igazgatási szerepkörrel rendelkező alföldi agrárvárosok, Szabadka és Kecskemét, valamint a dunántúli bortermelő mezőváros Szekszárd, melyet a megyeszékhely-szerepkör még alig formált át. Csak a negyedik hierarchia-osztályban jelennek meg nagyobb számmal a mezővárosok, köztük az egyoldalúan agrár-szerepkörű városok is (mint Hódmezővásárhely, Kiskunfélegyháza, Szarvas, Hajdúböszörmény, Karcag, Nagykőrös stb.). Más oldalról közelítve a fenti tény úgy értelmezhető, hogy az alföldi mezővárosoknál a feudális viszonyok megszűnté utáni évtizedek súlyos gondokkal járó „struktúraváltást” igényeltek, ugyanakkor a „váltás” elmaradása is súlyos következményekkel járt. E városok feudális kori helyzetét oly előnyök jellemezték, melyek a polgári fejlődés során elenyésztek – feudális kötöttségektől mentes földbirtok-viszonyok és agrártermelés –, a korábbi városi szerepköreik – vásárok, a helyi piacra vagy a szűkebb piackörzetre termelő kézműiparosok, paraszt-kereskedők – „korszerűtlenné” váltak, a polgári város-funkciói elkerültek e településeket. Így azon települések városiasodása, amelyekben majd változatlanul fennmaradt a mezővárosi jelleg, a városfejlődés polgári korszakában visszaszorult; nagy népességszámuk, rangjuk – Hódmezővásárhely, Szabadka, Kecskemét pl. törvényhatósági jogú város volt – ellenére hierarchikus szintjük alacsony. Ez a tény bizonyos „optikai csalódással” is jár; számos népes alföldi község, sőt rendezett tanácsú város (pl. Túrkeve, Kunhegyes, Kiskunmajsa, Jászapáti, Bácsalmás stb.) egyáltalán be sem került a városok sorába, és így ott nem növelhette a mezővárosok számát. Ugyanakkor néhány alföldi mezőváros már a századfordulóra „kitört” a mezővárosok sorából, aktuális foglalkozási szerkezetében másodlagos szerepet játszott az agrárszerepkör (Debrecen, Nyíregyháza, Temesvár, Arad, Kalocsa, Baja stb.). Nyilvánvaló viszont, hogy e városok társadalmának pontosabb képe, tradíciói és életvitele, maga a városkép is számos mezővárosi jellemvonást mutat (pl. a nem-agrártevékenységből származó jövedelmek is jelentős arányban áramlottak át a földtulajdonba). Ismételten utalok rá, hogy a városok belterületének funkciói esetenként erősen eltértek attól, ami a városterület egészére vonatkozó statisztikai adatokból kiolvasható. Egy csak a belterület adatait figyelembevévő besorolás feltehetően másként ítélné meg pl. Szeged, Kecskemét, Orosháza vagy Sárospatak helyzetét. Feltűnő, hogy az Alföld területén kívül is több agrárfunkciójú település került a városok sorába, vagy birtokolt városi rangot. Többségük tradicionális bortermelő, borke- reskedő hely (Szokolca, Mór, Ruszt, Bazin, Modor, Szentgyörgy), uradalmi központ vagy

egészen speciális szerepkörű település, mint az erdőgazdálkodás központja, Felsővissó.

Nyolc városunk már a századfordulón egyértelműen ipari szerepkörű település, kivétel nélkül bányavárosok vagy nehézipari központok; Selmec- és Bélabánya, Körmöcbánya tradicionális nemesfém-bányász-települések, többségük szén- és vasérc-bányaváros, kohászati központ (Petrozsény, Vajdahunyad, Salgótarján, Rescabánya stb.). Az ipar- és bányatelepek jobbra állami kézben voltak. Ez meghatározta e városok társadalmi jellegét, az ipar és a településfejlődés kapcsolatát (a vállalatokat nem a helyi tőkefelhalmozás gyümölcseiből alapították, a profit nem a helyi tőkét gyarapította, nem hozott létre helyi polgárságot, legfeljebb állami tisztviselőréteget és így tovább).

Nem túl nagy azon települések száma, amelyekben az ipari szerepkör más funkciócsoporthoz hasonló súlyt képviselt, ám e városok között már többségre jutottak a „szerves fejlődés” során iparosodó városok (jobbra helyi tőkével alapított „nőit” iparvállalatok, azok bekapcsolódása a helyi gazdasági életbe stb.), mint Pozsony, Temesvár, Arad, Győr, Szengotthárd stb.

„Komplex” várostípusok

Településföldrajzi szempontból a településhálózat elemeinek legfontosabb jellemzője a hálózatban elfoglalt hely (a hierarchia) és az egyes szerepkörök súlya által kialakított szerkezet (a funkcionális típus). A várostípusokról szólván egyre nagyobb azonban az igény arra is, hogy a városok társadalmának milyenségéről, általános jellemvonásairól is szóljunk. Egy-egy város karakterét a hierarchikus szint, a funkcionális szerkezete, a helyi társadalom jellemzői mellett számos jellemvonás színezi: a tradíciók, a lakosság nemzetiségi összetétele, a befogadó nagytájak helyzete, a természeti adottságok, a városkép és így tovább. Alábbi típusalkotási kísérletünkben csupán az elsőként említett három tényezőt (hierarchia, funkcionális szerkezet, a társadalom jellemzői) mérlegeltük kellő súllyal; a további tényezők figyelembevételére legfeljebb valamely statisztikai-matematikai módszer esetén lenne lehetőségünk.

Városállományunk besorolása az alább ismertetendő típusokba ugyancsak előzetes kísérlet. A végleges(?) és körültekintő besorolás szükségessé tenné pl. a vonatkozó monográfia-irodalom áttekintését.

Az alábbi várostípusok egy része „hierarchia-érzékeny” és elhelyezhetőek abban a háromszögben, amellyel a jogállás, a hierarchia (funkció) és a városi jellegű társadalom viszonyát ábrázoltuk (3. ábra).

I. Főváros

II. A. Városi társadalmú, jelentős városi tradíciókkal rendelkező, urbánus megjelenésű nagy- és középvárosok; középkori alapítású, többnyire szabad királyi múlttal rendelkező, eredetükben nyugat-európai indíttatású városok; társadalmuk vezető rétege a középpolgárság és a vezető közhivatalnoki-értelmiségi réteg, de megjelenik a nagypolgárság is. Városodásukban jelentős szerepet kapott az állami intézmények, közintézmények oda-telepítése, de a (részben „saját” tőkegyűjtésen alapuló) gyáripar kialakulása is. Foglalkozási szerkezetük kiegyenlített; a századforduló táján gyorsan korszerűsödik infrastruktúrájuk, belvárosaik egyértelműen városias külsőt öltenek.

E típus „nagyvárosai” közé

Zágráb	Nagyvárad	Temesvár
Pozsony	Kolozsvár	Arad

került besorolásra. A nagy- és középvárosok közé esik Kassa, Pécs, Sopron és Brassó, míg a középvárosok:

Győr	Székesfehérvár	Komárom
Fiume	Nagyszeben	Eszék
Eger	Szombathely	Marosvásárhely
Miskolc	Szatmárnémeti	Újvidék
Eperjes	Máramarossziget	Nagykanizsa

II.B. Városi társadalmú, mezővárosi múltú, urbánus megjelenésű nagy- és középvárosok; az előbbi típus mezővárosi múltú változata. Ez tükröződik társadalmi összetételében (a parasztpolgári, „parasztiparosi” réteg jelentős súlya), foglalkozási szerkezetében (20–40% agrárkereső), a városképben. A típus képviselői:

Szeged	Nagybecskerek	Pancsova
Debrecen	Nyíregyháza	Baja

III. Hiányos városi társadalmú, központi szerepkörű közép- és kisvárosok; eredetük vegyes. Középkori alapítású, imponáló városi múlttal rendelkező városok mellett mezővárosi múltú, a polgári városfejlődési korszakban gyorsan gyarapodó városok, megyeszékhely-szerepkörű, de egyébként szerényen városiasodó települések egyaránt találhatók soraik között. Közös vonásuk, hogy a korábban jelentős városok fejlődésükben megtorpantak (Esztergom, Veszprém, Nagyszombat stb.), az előretörők múltja szerény, így társadalmuk kevésbé városi és polgári; a közép- és nagypolgári réteg igen szűk, a hivatalnokréteg esetleg számottevő. A feudális kori kisvárosi élet, mentalitás elemei fellelhetők. E városok kevés kivétellel megyeszékhelyek; a nem megyeszékhelyek gazdasági jelentősége számottevő lehet. Altípus-képzési lehetőség lehetne – csakúgy mint a korábbi típusoknál – az igazgatási-egyházi-kulturális szerepkör vagy a kereskedelmi-forgalmi-kézművesipari szerepkör aránya (pl. az igazgatási-egyházi jellegű Veszprém és a kereskedelmi-kézműves karakterű Pápa). Városmagjuk zárt beépítésű, városias, uralkodóan egyemeletes beépítésű, kisméretű; széles „kispolgári” lakóövvvel, földszintes, de zárt beépítéssel. A típus képviselői:

Veszprém	Déva	Balassagyarmat
Esztergom	Székelyudvarhely	Sátoraljaújhely
Nagyszombat	Torda	Szolnok
Érsekújvár	Fogaras	Varasd
Segesvár	Lőcse	Mohács
Nyitra	Beregszász	Szekszárd
Trencsén	Beszterce	Ungvár
Losonc	Rimaszombat	Fehértemplom
Nagyenyed	Vác	Zimony
Sepsiszentgyörgy	Lugos	Vukovár
Nagykároly	Kaposvár	Pápa
Dés	Zalaegerszeg	Gyöngyös

IV. *Tradicionalis kisvárosok.* Jelentős városi (esetenként szabad királyi városi múlttal rendelkező), de a polgári városfejlődés peremére szorult települések, így számos feudális-kori (középkorias) elemmel rendelkeztek; vezető réteg a céhesipari hagyományokkal rendelkező kisiparosság, kispolgárság, esetenként a szőlőművelő parasztpolgárság és a köztisztviselői, értelmiségi réteg (több iskolaváros!). Alig képviselteti magát a modern polgárság, egy-két kivételtől eltekintve nincs gyáripár. A többnyire biedermeier hangulatú településkép városias, műemlékekben gazdag.

Kőszeg	Szentgotthárd	Kisszeben
Szentendre	Homonna	Abrudbánya
Léva	Igló	Hont
Kézdivásárhely	Késmárk	Tokaj
Karánsebes	Szászváros	Meggyes
Tata	Korpona	Szászsebes
Bártfa	Szakolca	Hátszeg
Kismarton	Sárospatak	Keszthely
Szilágysomlyó	Bazin	Kalocsa
Szamosújvár	Modor	

V. *Városi jogú (városi múltú), de városi szerepkört nem vagy alig betöltő települések*, („elhaló városok”). Kis népességszámú, stagnáló települések, melyek a polgári városfejlődésből teljesen kimaradtak, városi fejlődésük már a feudáliskorban is többnyire gátolva volt (pl. az egymás mellett szorongó szepességi városoké). Központi szerepkörüik jelentéktelen, a polgári közigazgatás központjaivá nem váltak, társadalmuk is többnyire „el-falusiasodott” (magas agrárkereső arány). A városkép még őrzi a dicsőbb múltat.

Ólubló	Poprád	Nagyrocze
Leibicz	Szepesbéla	Jolsva
Buccari	Dobsina	Túrkeve
Ruszt	Szepesolaszi	Breznóbánya
Szentgyörgy	Szepesvára	Vizakna
Újbánya	Kolozs	

VI. *Szerényen polgárosodott, de jelentős igazgatási-adminisztratív szerepkört betöltő városok.* Szerény városi múltú, kisépességű, községi jogállású települések, melyeket a közigazgatás „központ-igénye” emelt viszonylag magas hierarchia-szintre, de egyéb városi funkcióik igen szerények, polgárságuk jelentéktelen. Vezető társadalmi rétegük a közhivatalnok, kistéisztviselő; magas a házicselések aránya. A településkép falusias, a település-magban néhány nagyobb középület.

Csikszereda	Liptószentmiklós	Aranyosmarót
Ipolyság	Túrócszentmárton	Nagyszőlős
Dicsőszentmárton	Alsókubin	Magyaróvár
Gospic	Ogulin	

VII. *„Új” igazgatási-piaci kisközpontok.* Többségük mezőváros volt, vagy betöltött csekély piacközponti funkciót korábban is, és a polgári fejlődés „igazolta” létüket, járási székhelyekké váltak. Piacközponti szerepük (kézművesek, kiskereskedelem, vásárok, terményfelvásárlás) is számottevő, esetenként jelentősebb, mint az előbbi csoportban

(Kisvárdá, Kapuvár, Hatvan, Körmend, Tapolca stb.). Hierarchia-szintjük alacsony, polgárságuk jelentéktelen „mezővárosias”, a településkép falusias, esetleg mezővárosi jellegű. Mintegy 60 várost soroltunk e típusba.

A további három típus nem „hierarchia-érzékeny”; az egyes típusokon belül lehet(ne) hierarchia-szinteket elkülöníteni; ezek azonban nem bontják meg az egyes típusokat.

VIII. Mezővárosok. Alföldi mezővárosi múlttal rendelkező települések, a századfordulón is jelentős agrárfunkcióval, a parasztpolgári és agrárkötődésű rétegek túlsúlyával, „falusi” keretbe ágyazott központi, városi funkciókkal és városképpel (a városmag nagysága, városiassága esetenként felér a hasonló városi funkciókkal rendelkező nem-mezővároséval). A „polgárosodás” előrehaladása alapján több altípus különíthető el. Számuk 40–42. Épp „hierarchia-érzéketlenségük” miatt e településtípusba lenne sorolható még sok népes, de csekély központi funkcióval rendelkező alföldi település (Túrkeve, Törökszentmiklós, Kunszentmárton, Hajdúdorog, Tiszaföldvár, Óbecse stb.).

IX. Gyáripari városok (jellemzésüket ld. előbb). Számuk 14.

X. Mindenféle speciális város; kisszámú, de sokféle speciális szerepkörű, társadalmú város került e csoportba: a kialakulóban lévő elővárosok (Újpest, Kispest), kertvárosok (Rákospalota), kézműipari központok (Holics), garnizon-városok (Pétervárad, Erzsébetváros); e típusba is besorolható lenne egyetlen kikötő városunk, Fiume (speciális jellegét fokozta közel 70%-ban olasz eredetű lakossága is).

A „hierarchia-érzékeny” és nem „hierarchia-érzékeny” várostípusok megkülönböztetése mellett, amint erre már néhány célzást tettünk, az egyes várostípusok jellemzőit rokonítani lehetne az európai társadalomfejlődési típusokkal is. „Kelet-európai” várostípusba sorolható pl. a VI., részben a VII. típus sok városa, amennyiben az államhatalom hívta életre őket és számos szállal kapcsolódtak az államhatalomhoz, valódi polgárságuk nem volt, a hivatalnokréteg uralta a települést. Ilyen megfontolások alapján a gyáripari városaink többsége is a „kelet-európai” típusba sorolható, a „szerves fejlődés” hiánya, az ipar állami tulajdona, a polgárság hiánya okán. A főváros, a városi társadalmú-tradíciójú közép- és nagyvárosok (II. típus) kétségtelenül a nyugat-európai fejlődési típushoz tartoztak; a III. típus városai „keletről-nyugatra” tartottak (ezért közép-európai jellegűek?). A tradicionális kisvárosok, sőt az elhaló kisvárosok is a nyugat-európai úton indultak, ám középkorias állapotukban megrekedtek. Az alföldi mezővárosok sajátos, egyéni úton jártak, mely tulajdonképp elkerülte a feudalizmust (szabad paraszti fejlődés), nyugatias elemeket is tartalmazott, de nem torkolt a polgári fejlődésbe sem. „Közép-európai” típusúaknak tételezhetjük fel a garnizon-városokat és a mezővárosi múltú, de saját gazdasági bázison kereskedelmi-forgalmi centrumokká fejlődő városokat is.

JEGYZETEK

- ¹ Vasard megye lakosságának 93,8%-a, Lika-Krbava lakosságának 92,6%-a, Zágráb megye lakosságának 90,1%-a, Kis-Küküllő lakosságának 86,7%-a, Kolozs lakosságának 86,2%-a volt őstermelő 1900-ban. Ugyanakkor kereskedelemmel Magyarország lakosságának 3,1%-a foglalkozott, s voltak megyék, ahol arányuk nem haladta meg az 1%-ot (Fogarás, Hunyad, Kis-Küküllő, Kolozs megyék, Horvátország legtöbb megyéje). A „Királyhágón túli részeken” – a korabeli statisztika kifejezése – még a falusi szatócs is ritkaságszámba ment; Hunyad vármegye 430 településéből csak 132-ben élt kereskedő (20,7%). Hasonló volt a helyzet Horvát és Szlavónországban és a Felvidéken is; a Dunántúl aprófalvas vidékén viszont már ritka volt a bolttal (kereskelemből élő kereskedő) nem rendelkező település (Sopron vármegyében a települések 9,5%-a, Vas megyében viszont közel fele). Ugyanakkor a kereskedelem, a kisipar, a közszolgáltatás erősen koncentráldott. Az említett Vas megye kereskelemből élő keresőinek 23,9%-a élt a megyeszékhelyen, 53,5%-a a 10 legnagyobb kereskedőhelyen. Hunyad megyében (ahol 430 település volt 1900-ban!) az 5 legnagyobb kereskedőhelyen élt a kereskedők 53%-a.
- ² Magyarország közigazgatása a dualizmus korában három szintű volt. A felső szintet a 71 vármegyei (63 Magyarországon, 8 Horvát-Szlavónországban) képezte, átlagos területük 4478 km², lakosság számuk 244 ezer fő. Velük azonos jogi kategória volt a 30 törvényhatósági jogú város. A középső szintet a járások és a rendezett tanácsú városok képezték (420 járás Magyarországon, 106 rt város); a járások átlagos népességszáma 32 és fél ezer fő. Az alsó szint a községi igazgatás. A megyéknél nagyobb egységek (tartományok) nem voltak Magyarországon, de regionális hatáskörű intézmények igen (felsőbb bíróságok, közjegyzői kamarák, tankerületek, egyházi igazgatás, katonai igazgatás stb.); ezek száma, székhelye és működési területe azonban intézményről intézményre más és más.
- ³ E megállapításba beleértve azt az ismert tény is, hogy Budapest fejlesztésében a külső tőkének meghatározó szerepe volt – ám a város vonzereje olyan helyi forrásként fogható fel, ami „belső indítékává” tette a városfejlődést.
- ⁴ A településtudományokban általános a települések által ellátott funkciók hármas tagolása a funkcióknak a településhálózatban betöltött szerepe alapján; eszerint lokális (helyi), városi alap- („központi helyi”, „általános városi”) és speciális („régión túlnyúló”) szerepkörök különböztethetők meg.
- ⁵ Megjegyezzük: a településhierarchia feltárásakor a szakemberek egy része a központi funkciók vidékre eső hányadát veszi alapul, az ún. „jelentőségtöbbletet”. E felfogás szerint a hierarchikus szint – a „központosultság” – relatív fogalom, s a város saját lakosságának ellátása után „fennmaradó” városi szolgáltatások mennyiségével mérhető. *W. Christaller* klasszikus vizsgálata nyomán e felfogás mind a külföldi, mind a hazai szakirodalomban elterjedt. Pl. *Major Jenő* a kiskereskedelmi forgalom vidékre eső hányadával mérte a magyar városok központosultságát (hierarchiáját). [*Major J.* (1964). A magyar városról, Településtudományi Közlemények, 16. 32–65.]
- ⁶ A városhierarchia kutatása szinte áttekinthetetlenül gazdag irodalmat produkált. Az alkalmazott módszerek két alaptípusa alakult ki: (a) A deduktív módszerek nem veszik közvetlenül számba az egyes települések városi funkciójú intézményeit, hanem a városi szerepkör valamely következményét mérik (mint pl. az 1930-as években *W. Christaller* a telefon-előfizetők „jelentőségtöbbletét”), vagy pedig valamely ágazatban – pl. kiskereskedelem, közlekedés – kialakult hierarchikus tagolódást általánosítják a városi funkciók egészére. Így járt el pl. már említett vizsgálatban *Major J.* (b) Más kutatók oly mutatórendszer összeállítására törekedtek, melyek számba veszik az egyes központi funkciókat (azok intézményeit!), azok meglétét vagy hiányát, esetleg mennyiségüket, mintegy leltározva a városi alapfunkciókat. E módszert alkalmazta jelen sorok

írója is több korábbi tanulmányában.

- ⁷ Megjegyezzük még, hogy a Magyarországra és Horvát-Szlavónországra vonatkozó adatok nem minden esetben felelnek meg teljesen egymásnak – pl. a Horvátországban használt területi egység, az ún. politikai község távolabb állt a települési egységektől, mint a magyarországi községek – s így nem tették lehetővé az azonos feldolgozást. Ezért a horvátországi eredmények esetenként becslést is tartalmaznak.
- ⁸ Noha a századforduló jelentősebb mezővárosai (Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, Békéscsaba, Szentes stb.) újonnan épült városközpontjaikkal, a parasztpolgárok agrártevékenységtől mentes lakóövezeteivel legalább oly szintű műszaki urbanizációt képviseltek, mint a Dunántúl mezővárosi múltú, gyorsan felnövevő, kielégtelen központjai (akár Kaposvár, Zalaegerszeg stb.).
- ⁹ *Christaller, W.* (1933) *Die Zentralen Orte in Süd-Deutschland*, Jena.
- ¹⁰ Ld. alább.
- ¹¹ Ez már csak mutatórendszerünk kialakításából is következik, mivel a 18 „telephellyel” rendelkező intézményeket is a regionális szerepkörűek közé soroltuk. (Így pl. a 12 településben működő tankerületi főigazgatóságokat, a 15 városban fellelhető jogakadémiákat, a 17 helységbe telepített kultúrmérnöki hivatalokat és így tovább.)

IRODALOM

1. *Bácskai V.* 1965: Magyar mezővárosok a XV. században. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
2. *Bácskai V.* (1988) Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. század elején. – Budapest, Akadémiai Kiadó.
3. *Bácskai V.–Nagy L.* (1987) Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban. – Budapest, Akadémiai Kiadó.
4. *Beluszky P.* (1966) Az alföldi városias jellegű települések központi szerepköre. – Földrajzi Értesítő.
5. *Beluszky P.* (1973) Adalékok a magyar településhierarchia változásaihoz, 1900–1970. – Földrajzi Értesítő.
6. *Beluszky P.* (1986) Néhány megjegyzés az alföldi településfejlődéshez. In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. – Nagykőrös.
7. *Beluszky P.* (1988) Az „Alföld-szindróma” eredete (Vázlat). – Tér és társadalom.
8. *Beluszky P.* (1990) Magyarország városhálózata 1900-ban. – Tér, idő, társadalom c. kötetben, Pécs.
9. *Berend T. I.–Ránki Gy.* (1955) Magyarország gyáripara, 1900–1914. – Budapest.
10. *Berend T. I.–Szuhay M.* (1973) A tőkés gazdaság története Magyarországon, 1848–1944. – Budapest.
11. *Berend T. I.–Ránki Gy.* (1974) Gazdaság és társadalom. Tanulmányok hazánk és Kelet-Európa XIX–XX. századi történetéből. – Budapest.
12. *Berend T. I.–Ránki Gy.* (1976) Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. – Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
13. *Berend T. I.–Ránki Gy.* (1978) Az állam szerepe az európai „periféria” XIX. századi gazdasági fejlődésében. – Valóság.
14. *Berend T. I.–Ránki Gy.* (1979) Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarok a XIX. századi Európában. Az európai periféria az ipari forradalom korában. – Budapest.
15. *Bulla B.–Mendöl T.* (1947) A Kárpát-medence földrajza. – Budapest.
16. *Christaller, W.* (1933) *Die zentralen Orte in Süd-Deutschland*. – Jena.
17. *Enyedi Gy.* (1978) Kelet-Közép-Európa gazdaságföldrajza. – Budapest.
18. *Erdei F.* (1974) Magyar város. – (Hasonmás kiadás) Budapest.

19. *Granasztói Gy.* (1980) A középkori magyar város. – Budapest, Gondolat.
20. *Gunst P.* (1974) Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. – Valóság.
21. *Gyimesi S.* (1975) A városok a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. – Budapest, Akadémiai Kiadó.
22. *Hanák P.* (1988) Polgárosodás és urbanizáció. Bécs és Budapest városfejlődése a 19. században. – In: A Kert és a Műhely, Budapest, Gondolat.
23. *Hanák P.–Mucsi F.* (szerk.) (1988) Magyarország története, 1890–1918. – Budapest, Akadémiai Kiadó 1–2. k.
24. *Horváth Z.* (1961) Magyar századforduló. – Budapest.
25. *Keleti K.* (1871) Hazánk és népe a közgazdaság és társadalmi statisztika szempontjából. – Pest.
26. *Kovács E.–Katus L.* (1987) Magyarország története, 1848–1890. – Budapest.
27. *Kubinyi A.* (1965) A XV–XVI. századi magyarországi városi fejlődés kérdéséhez. – Századok, pp. 27–45.
28. *Kubinyi A.* (1971) A középkori magyarországi városhálózat hierarchikus térbeli rendjének kérdéséhez. – Településtudományi Közlemények, 23.
29. *Major J.* (1971) A magyar városhálózatról. – Településtudományi Közlemények.
30. *Makkai L.* (1961) A magyar városfejlődés történetének vázlata. – In: Vidéki városaink, Budapest.
31. *Niederhauser E.* (1966) A polgári átalakulás problémái Kelet- és Délkelet-Európában. – Világtörténet, 9–10. pp. 39–64.
32. *Pach Zs. P.* (1952) Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. – Budapest.
33. *Pach Zs. P.* (1968) A nemzetközi kereskedelmi útvonalak XV–XVII. századi áthelyeződésének kérdéséhez. – Századok, pp. 863–881.
34. *Perczel K.* (1961) A mai magyar városhálózat kialakulása. – In: Vidéki városaink. Budapest.
35. *Rostoványi Zs.* (1988) Centrum és periféria. – Az elmélet kelet-közép-európai alkalmazhatósága. Világosság, 5.
36. *Ruzsás L.* (1963) A városi fejlődés a Dunántúlon a 18–19. században, 1–2. – MTA DTI Értekezések. Budapest.
37. *Sándor V.* (1954) Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867–1900. – Budapest.
38. *Székely Gy.* (1967) A közép-európai várostörténet kérdései a Magyar-Lengyel Történetész Vegyesbizottság varsói ülészakán. – Századok, 6. pp. 1464–1469.
39. *Szűcs J.* (1955) Városok és kézművesség Magyarországon a XV. században. – Budapest.
40. *Szűcs J.* (1981) Vázlat Európa három történeti régiójáról. – Történelmi Szemle, 3.
41. *Vörös K.* (1965) A magyarországi várostörténet problémái a dualizmus korában. – Történelem, 5. Budapest.
42. *Vörös K.* (1974) A magyarországi városfejlődés a dualizmus korában. – Levéltári Évkönyv, 4. Kaposvár.
43. *Vörös K.* (1982) Pécs a 20. század elejének magyarországi városhálózatában. – In: Tanulmányok Pécs város történetéből, Pécs.
44. A magyar korona országainak gyáripára az 1898. évben. – Budapest, 1901.
45. A magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községeként. – Magyar Statisztikai Közlemények, 2. kötet. Budapest, 1904 p. 1010.
46. A magyar korona országainak hitelintézetei 1894-ben. – Magyar Statisztikai Közlemények. Új folyam, XVI. Budapest, 1897.
47. A magyar korona országainak gyáripára az 1906. évben. – Budapest, 1911.
48. A magyar városok statisztikai évkönyve, I. – Budapest, 1912.

1. sz. melléklet

A városok hierarchia-szintje, funkcionális és komplex típusai 1900-ban

Városok	Jogállá- suk ^x	Lakosság 1900	A kereske- lemből élő keresők száma	A közszolgá- latból élő ke- resők száma	Funkcionális várostípusok ^{xx}	Komplex várostípusok ^{xxx}
1. Budapest	Tjv.,M.	716476	46731	31240	főváros	főváros
I.1. Teljesértékű regionális centrumok						
2. Zágráb	Tjv.,M.	57690	2564	3543	K ⁱ	II.A.
3. Kolozsvár	Tjv.,M.	46670	1689	1942	K	II.A.
4. Pozsony	Tjv.,M.	61537	2889	2544	KI ^s	II.A.
5. Szeged	Tjv.	90270	2117	2054	KAa	II.B.
6. Kassa	Tjv.,M.	35586	1431	2299	K ⁱ -g	II.A.
I.2. Részleges regionális centrumok						
7. Debrecen	Tjv.,M.	72351	2195	1937	K-a	II.B.
8. Pécs	Tjv.,M.	42252	1433	1460	KI ^k	II.A.
9. Temesvár	Tjv.,M.	49624	2350	1825	K ^{fl} s	II.A.
10. Nagyvárad	Tjv.,M.	47018	2382	2031	K	II.A.
11. Arad	Tjv.,M.	53694	2268	1752	K ^{fl} s	II.A.
II.1. Teljesértékű fejlett megyeszékhelyek						
12. Miskolc	Rtv.,M.	40833	1680	1198	K ^{fl} k	II.A.
13. Székesfehérvár	Tjv.,M.	30451	1484	1427	K	II.A.
14. Brassó	Rtv.,M.	34511	1297	1075	K-i	II.A.
15. Sopron	Tjv.,M.	30628	1060	1284	K ⁱ -g	II.A.
16. Győr	Tjv.,M.	27758	1286	996	K ^{fl} s	II.A.
17. Nagyszében	Rtv.,M.	26077	980	1254	KV	II.A.
18. Szombathely	Rtv.,M.	23309	852	813	K-i	II.A.
19. Máramarosziget	Rtv.,M.	16901	732	705	K	II.A.
II.2. Részleges fejlett megyeszékhelyek						
20. Szatmárnémeti	Tjv.	26178	1114	962	K	II.A.
21. Nagybecskerek	Rtv.,M.	25953	760	845	K-v	II.B.
22. Zombor	Tjv.,M.	29036	680	882	KAa	VIII.
23. Marosvásárhely	Tjv.,M.	17715	629	746	K-g	II.A.
24. Eszék	Tjv.,M.	23018	867	834	K	II.A.
25. Nyitra	Rtv.,M.	14752	789	754	K.	III.
26. Eger	Rtv.,M.	24650	619	876	K ⁱ -a	II.A.
27. Besztercebánya	Rtv.,M.	8681	285	464	K ^{fl} s	III.
III.1. Teljesértékű megyeszékhely szintű városok						
28. Sátoraljaújhely	Rtv.,M.	16712	678	591	KI ^k	III.
29. Lugos	Rtv.,M.	15457	672	682	K	III.
30. Veszprém	Rtv.,M.	13778	483	560	K	III.
31. Kaposvár	Rtv.,M.	17352	544	636	K	III.
32. Eperjes	Rtv.,M.	13098	524	658	K-g	II.A.
33. Déva	Rtv.,M.	6867	209	412	K ⁱ	III.
34. Balassagyarmat	K.,M.	8580	425	440	K	III.
35. Ungvár	Rtv.,M.	13471	613	522	K-g	III.
36. Dés	Rtv.,M.	9646	318	414	K ⁱ	III.
37. Nagyenyed	Rtv.,M.	7296	155	408	K ⁱ	III.

Városok	Jogállásuk [*]	Lakosság 1900	A kereskedelemből élő keresők száma	A közszolgáltatból élő keresők száma	Funkcionális várostípusok ^{**}	Komplex várostípusok ^{***}
38. Komárom	Tjv.,M.	16816	689	593	KG	II.A.
39. Zalaegerszeg	Rtv.,M.	9565	338	457	K ⁱ	III.
40. Trecsén	Rtv.,mM.	5835	199	418	K ⁱ G	III.
41. Nyíregyháza	Rtv.,M.	31875	668	944	K ⁱ Aa	II.A.
42. Beszterce	Rtv.,M.	10873	328	425	K-g	III.
43. Beregszász	Rtv.,M.	9609	282	459	K ⁱ V	III.
44. Zilah	Rtv.,M.	7439	146	390	K ⁱ	III.
45. Fiume	Tjv.	38057	2307	1445	K ⁱ S	II.A.
46. Székelyudvarhely	Rtv.,M.	7733	194	400	K ⁱ	III.
47. Szekszárd	K.,M.	13895	268	465	Ab-h	III.
48. Torda	Rtv.,M.	12104	333	400	KV	III.
49. Rimaszombat	Rtv.,M.	5776	210	364	K ⁱ k	III.
50. Csíkszereda	Rtv.,M.	2622	84	164	K ⁱ -g	VI.
51. Szabadka	Tjv.	81464	1741	1401	Aa	VIII.
III.2. Részleges megyeszékhely szintű városok						
52. Szolnok	Rtv.,M.	25042	534	784	K-v	III.
53. Esztergom	Rtv.,M.	16948	400	556	K ⁱ -a	III.
54. Gyula	Rtv.,M.	22023	296	423	AaV	VIII.
55. Nagykároly	Rtv.,M.	15179	524	516	K	III.
56. Lőcse	Rtv.,M.	6845	122	375	K ⁱ G	III.
57. Kecskemét	Tjv.	56786	1323	1012	Aa-k	VIII.
58. Újvidék	Tjv.	28763	1324	707	K ^f	II.A.
59. Nagykanizsa	Rtv.	23255	925	543	K ^f -v	II.A.
60. Pancsova	Tjv.	18512	867	524	K ^f	II.B.
61. Zimony	Tjv.	14517	589	420	K	III.
62. Varasd	Tjv.,M.	11494	387	529	KG	III.
63. Segesvár	Rtv.,M.	10857	250	366	K ⁱ V	III.
64. Sepsiszentgyörgy	Rtv.,M.	7030	164	318	K ⁱ	III.
IV.1. Teljesértékű középvárosok						
65. Gyulafehérvár	Rtv.	9667	447	322	K ⁱ G	X.
66. Munkács	Rtv.	13640	876	522	K ^f -i	III.
67. Fehértemplom	Rtv.	9695	384	310	K-g	III.
68. Losonc	Rtv.	8952	400	262	K ^f -i	III.
69. Makó	Rtv.,M.	33701	734	505	Aa	VIII.
70. Versecz	Tjv.	24770	764	511	K ^f Aa	VIII.
71. Ipolyság	K.,M.	3720	174	242	K-i	VI.
72. Fogaras	K.,M.	6457	167	250	K ⁱ -g	III.
73. Dicsőszentmárton	K.,M.	3360	68	170	K ⁱ	VI.
74. Nagyikinda	Rtv.	24419	504	449	KAa	VIII.
75. Baja	Tjv.	20065	680	513	K ^f	II.A.
76. Vác	Rtv.	16563	452	490	K-i	III.
77. Zimony	Tjv.	14517	589	410	K	III.
78. Nagybánya	Rtv.	11169	254	275	K ⁱ [*]	IX.

Városok	Jogállá- suk*	Lakosság 1900	A kereskede- lemből élő	A közszolgá- latból élő ke- keresők száma	Funkcionális várostípusok ^{xx} resők száma	Komplex várostípusok ^{xxx}
79. Léva	Rtv.	8325	400	257	K ^f	IV.
80. Kézdivásárhely	Rtv.	5451	138	217	K ^l k	IV.
81. Liptószentmiklós K.,M.		2993	164	140	K	VI.
82. Túrócszentmárton K.,M.		3357	115	136	K-i	VI.
83. Alsókubin K.,M.		1674	72	144	K ⁱ	VI.
84. Zenta	Rtv.	28582	495	388	Aa	VIII.
85. Pápa	Rtv.	17174	745	388	K ^l k	III.
86. Nagyszombat	Rtv.	12422	473	516	K ⁱ	III.
87. Szentes	Rtv.	31290	538	447	Aa-k	VIII.
88. Kalocsa	K	11380	226	454	K ⁱ	IV.
89. Hódmezővásárhely Tjv.		60824	877	723	A ^a a	VIII.
90. Békéscsaba	K	37547	521	455	Aa-k	VIII.
91. Kiskunfélegyháza	Rtv.	33242	529	415	A ^a a	VIII.
92. Jászberény	Rtv.	26432	314	334	Aa	VIII.
93. Rózsahegy	K	8198	142	198	K ^l r	IX.
94. Szászrégen	Rtv.	6544	262	209	K ^l k	IV.
95. Karánsebes	Rtv.	6116	204	225	KV	IV.
96. Szarvas	K	25773	331	273	A ^a a	VIII.
97. Mezőtúr	Rtv.	25367	289	308	Aa	VIII.
98. Mohács	K	15832	508	250	K ^f Ac	III.
99. Gyöngyös	Rtv.	15878	460	441	KAB	III.
100. Érsekújvár	Rtv.	13204	385	264	KV	III.
101. Vukovár K.,M.		9719	347	301	K ^l k	III.
102. Kisvárd	K	8257	380	237	K ^f	VII.
103. Keszthely	K	6796	254	181	K-i	IV.
104. Gospic K.,M.		10799	76	241	A-k	VI.
105. Ogulin K.,M.		8699	59	215	K ^f A	VI.
106. Sziszek	Rtv.	6632	403	193	K ^f	IV.
107. Szilágysomlyó	Rtv.	5651	179	185	KV	IV.
108. Rozsnyó	Rtv.	5192	131	215	K ^l k	IV.
109. Károlyváros	Rtv.	14941	361	339	AcK	IV.
110. Pozsega	Rtv.,M.	4978	148	275	K ⁱ -v	IV.
111. Belovár	Rtv.,M.	4889	202	245	KG	IV.
112. Oravicza	K	4313	137	150	I ^r K	IX.
113. Magyaróvár K.,M.		3669	68	183	I ^r -k	III.
114. Homonna	K	3995	177	154	K	IV.
115. Erzsébetváros	Rtv.	3539	82	205	K ⁱ -g	X.
116. Aranyosmarót K.,M.		2786	81	173	K ⁱ	III.
117. Szentgotthárd	K	2062	94	121	I ^r K ⁱ	VII.
IV.2. Részleges középvárosok						
118. Újpest	K	41858	1373	900	I ^r S	X.
119. Cegléd	Rtv.	29905	481	371	Aa	VIII.
120. Nagykőrös	Rtv.	26512	333	310	A ^a a	VIII.
121. Hajdúböszörmény	Rtv.	25065	276	266	A ^a a	VIII.

Városok	Jogállásuk ^a	Lakosság 1900	A kereskedelemből élő keresők száma	A közszolgáltatból élő ke- resők száma	Funkcionális várostípusok ^{xx}	Komplex várostípusok ^{xxx}
122. Karczag	Rtv.	20886	267	237	A ^a	VIII.
123. Orosháza	K.	21385	470	247	AK ^f	VIII.
124. Óbecse	K.	18865	357	284	Aa	VIII.
125. Selmecz- BélábányaTjv.		16370	214	405	I ^s	IX.
126. Nagyszalonta	K.	14107	221	183	Aa-k	VIII.
127. Kisújszállás	Rtv.	13214	175	170	A ^a	VIII.
128. Mitrovicza	Rtv.	11510	330	369	KV	IV.
129. Igló	Rtv.	8923	153	189	KI ^k	IV.
130. Huszt	K.	8716	188	145	AcK	IV.
131. Kunszentmiklós	K.	7782	71	110	A ^a	VIII.
132. Zólyom	Rtv.	7164	136	154	I ^v	IX.
133. Szászsebes	Rtv.	7754	119	147	AV	IV.
134. Meggyes	Rtv.	7665	236	218	KV	IV.
135. Petrozsény	K.	7765	136	94	I ^s	IX.
136. Tata	K.	7220	159	140	Ak	IV.
137. Kőszeg	Rtv.	7422	151	237	K ⁱ	IV.
138. Kaproncza	Rtv.	7074	200	147	A ^c	IV.
139. Szamosújvár	Rtv.	6171	234	295	K	IV.
140. Szászváros	Rtv.	6168	184	189	K-g	IV.
141. Bártfa	Rtv.	6096	193	169	K	IV.
142. Késmárk	Rtv.	5590	203	186	KI ^k	IV.
143. Vágújhely	K.	5294	279	124	K ^η k	VII.
144. Zsolna	K.	5633	156	159	K-s	IV.
145. Csáktornya	K.	4860	219	143	K ^f -g	IV.
146. Nagymihály	K.	4906	233	118	K ^f	VII.
147. Orsova	K.	4610	161	132	K ^f -s	VII.
148. Bánffyhunяд	K.	4482	179	122	Ak	IV.
149. Belényes	K.	3631	134	117	K	IV.
150. Székelykeresztúr	K.	3421	79	111	Ak	IV.
151. Nagyszőlős	K.,M.	5750	112	164	KV	III.
152. Új-Gradiska	K.	3019	116	120	K	VII.
V. Kisvárosok						
153. Békés	K.	25483	161	221	A ^a	VIII.
154. Csongrád	K.	22619	190	208	Aa	VIII.
155. Kiskunhalas	Rtv.	19856	199	228	A ^a	VIII.
156. Mezőkövesd	K.	15224	135	129	A ^s	VIII.
157. Apatin	K.	13940	135	149	V	VII.
158. Magyaránizsa	K.	16532	159	154	Aa	VIII.
159. Hajdúnánás	Rtv.	15877	171	169	A ^a	VIII.
160. Hajdúszoboszló	Rtv.	15444	174	165	A ^a	VIII.
161. Kispeszt	K.	15756	299	312	I ^v	X.
162. Salgótarján	K.	13552	231	161	I ^s	IX.
163. Stájerlakanina	K.	13549	100	65	I ^s	IX.
164. Mór	K.	10206	147	113	A ^b	VII.

Városok	Jogállá- suk [*]	Lakosság 1900	A kereskede- lemből élő keresők száma	A közszolgá- latból élő ke- resők száma	Funkcionális várostípusok ^{**}	Komplex várostípusok ^{***}
165. Zombolya	K.	10152	238	208	I ^v	VII.
166. Dunaföldvár	K.	12117	258	156	Ab-k	VIII.
167. Paks	K.	12034	251	146	Ab	VII.
168. Topolya	K.	12029	208	131	Aa	VIII.
169. Hatvan	K.	9707	108	131	Ak ^s	VII.
170. Szerbnagyszt.miklós	K.	10720	246	190	AK ^f	VII.
171. Rákospalota	K.	11744	307	245	S	X.
172. Resiczabánya	K.	11770	138	97	I ^s	IX.
173. Kiskőrös	K.	9271	132	112	A ^s a	VIII.
174. Kula	K.	9174	130	135	AK	VII.
175. Galgóc	K.	8833	240	259	AcK	VII.
176. Monor	K.	8808	141	117	AaK	VII.
177. Berettyóújfalu	K.	7723	178	118	Aa-k	VII.
178. Nagykálló	K.	7325	110	165	Aa-k	VIII.
179. Törökbecse	K.	7752	122	115	Aa-k	VIII.
180. Sáropatak	K.	7911	118	151	AbK	IV.
181. Felsővissó	K.	7562	158	132	A ^s s-k	X.
182. Csorna	K.	7313	185	89	Ab-K ^f	VII.
183. Budafok	K.	7273	290	85	I ^v V ^s	X.
184. Gyergyószentmiklós	K.	7028	100	139	AcK	IV.
185. Lippa	K.	7427	233	174	KV	IV.
186. Verőcse	K.	7594	123	125	AK	IV.
187. Bród	Rtv.	6539	261	193	K-g	IV.
188. Kapuvár	K.	6642	102	116	Ab-k	VII.
189. Borosjenő	K.	6014	52	85	Ac	VII.
190. Újarad	K.	6139	216	114	AK	X.
191. Verbás	K.	6369	154	64	KI ^s	VII.
192. Körmen	K.	6329	213	118	KI ^s	VII.
193. Palánka	K.	5784	183	122	KI ^s	VII.
194. Tokaj	K.	5110	167	122	K ^f	IV.
195. Ótura	K.	6104	416	29	A-k	VIII.
196. Nyírbátor	K.	5946	113	267	AK	VII.
197. Temeskubin	K.	5853	128	100	A-k	VIII.
198. Holics	K.	5817	117	75	KI ^s	X.
199. Barcs	K.	5396	244	117	KV ^s	VII.
200. Mátészalka	K.	5405	143	109	AcK	VII.
201. Tapolca	K.	5826	234	126	AbK	VII.
202. Sümeg	K.	5431	91	105	AK ^s	VII.
203. Bonyhád	K.	5749	279	119	AV	VII.
204. Pöstyén	K.	5661	131	60	AcK ^s	X.
205. Sárvár	K.	5202	153	100	IK ^f	VII.
206. Szigetvár	K.	5601	180	130	K	VII.
207. Karlócza	Rtv.	5639	78	116	Ac	IV.
208. Petrinja	Rtv.	5020	110	175	AcV	IV.

Városok	Jogállá- suk*	Lakosság 1900	A kereskede- lemből élő keresők száma	A közszolgá- latból élő ke- resők száma	Funkcionális várostípusok**	Komplex várostípusok***
209. Szokolca	Rtv.	4931	50	126	Ab	IV.
210. Szentendre	Rtv.	4822	101	112	AbK	IV.
211. Körmöcbánya	Rtv.	4299	74	161	I ^r	IX.
212. Kőrös	Rtv.	4405	127	159	AcV	IV.
213. Gölniczbánya	Rtv.	4087	68	80	I ^r	IX.
214. Vajdahunyad	Rtv.	4412	71	111	I ^r	IX.
215. Dombóvár	K	4392	188	59	KfV	VII.
216. Siklós	K	4967	207	144	Ak ^f	VII.
217. Marczali	K	4181	103	86	AcK	VII.
218. Nagytapolcsány	K	4952	281	142	K ^{fl} k	VII.
219. Dunaszerdahely	K	4821	315	112	K ^{fl} k	VII.
220. Titel	K	4711	87	106	Ak	VII.
221. Törökkanizsa	K	4051	34	77	Aa	VIII.
222. Devecser	K	4545	91	85	AV	VII.
223. Székelyhíd	K	4853	72	101	AV	VII.
224. Pétervárad	Rtv.	3817	55	62	G	X.
225. Zengg	Rtv.	3177	138	159	K ^{fl} k	X.
226. Nagymarton	K	3799	145	55	K ^{fl} k	VII.
227. Nagy-Bittse	K	3080	110	78	K	VII.
228. Malaczká	K	5053	74	110	k-a	VII.
229. Korpona	Rtv.	3958	43	79	A ^c c	IV.
230. Csurgó	K	3955	77	112	AcK ⁱ	VII.
231. Szencz	K	3064	100	115	K	VII.
232. Privigye	K	3152	55	88	AcK	VII.
233. Naszód	K	3142	61	101	AK	IV.
234. Dárda	K	2904	22	91	AK	VII.
235. Kiscell	K	2232	78	103	KS	VII.
236. Alsólendva	K	2361	89	135	K	VII.
237. Zirc	K	2490	32	84	K ^{fl} k	VII.
238. Muraszombat	K	2304	82	92	Ka	VII.
239. Kismarton	Rtv.	3067	89	105	K-i	IV.
240. Kiszseben	Rtv.	2954	59	98	K-g	IV.
241. Abrudbánya	Rtv.	2973	112	97	K-g	IV.
242. Hátszeg	Rtv.	2361	79	126	KV	IV.
243. Balázsfalva	K	2122	80	110	K ⁱ	X.
244. Turdossín	K	1760	38	49	Ac-k	VII.
245. Nyárádszereda	K	1338	35	68	AcK	VII.

* Rövidítések:

Tjv. = törvényhatósági jogú város

Rtv. = rendezett tanácsú város

K = község

M = megyeszékhely

** A rövidítések magyarázatát lásd a szövegben

*** Rövidítések:

II.A. típus: urbánus nagy- és középváros

II.B. típus: agrármultú urbánus nagy- és középváros

III. típus: hiányos, központi szerepkörű város

IV. típus: tradicionális kisváros

V. típus: elhaló kisváros

VI. típus: igazgatási-adminisztratív központ

VII. típus: új piacközpont

VIII. típus: mezőváros

IX. típus: gyárváros

X. típus: speciális város

A MAGYAR VÁROSOK KÖZPONTI SZEREPKÖRE*

Településeink jelenlegi közigazgatási beosztása nem minden tekintetben felel meg a településhálózatban elfoglalt helyzetüknek. A településhierarchia ugyanis állandó mozgásban van, s a jogi megítélés csak bizonyos időbeli eltéréssel követheti a kialakult helyzetet. A településtudományi és jogi városkategória teljes azonossága tehát még akkor sem volna elképzelhető, ha a településtudomány minden kétséget kizárólag meg tudná állapítani a falvak és a városok közötti határt. A gyakorlatban ez a helyzet nem kis nehézségeket okoz, mégpedig nemcsak a településtervezésben és a városgazdálkodásban, hanem a statisztikai adatgyűjtésnél és a településtudományi kutatásoknál is. Számos tudományos kiadványunk, publikációnk, adatközlésünk¹ értékét, használhatóságát csökkenti az a legtöbbször kényszerhelyzetből fakadó tény, hogy vizsgálataikat csupán a közigazgatásilag elismert városokra terjesztették ki. Ezt a visszás helyzetet érzi a településstatisztika – és általában a statisztika minden ága –, amikor a városok mellett a települések egy részét a „városias községek”, a „kiemelt települések” csoportjába sorolja.² S e visszás helyzet felszámolására irányuló törekvés vezeti a közigazgatási szakembereket és a főhatóságokat, amikor egyre fokozódó ütemben szüntetik meg a településhálózat valódi képe s közigazgatási beosztás közötti szakadékot (Tapolca, Gödöllő, Tiszaszederkény, Szarvas, Szigetvár városi rangra emelése, járások összevonása, a nagyközségek kialakítására hozott határozat). Épp e települések jogi helyzetének felülvizsgálata és a szükségessé vált módosítások teszik időszerűvé, hogy településhálózatunkat a legkülönbözőbb szempontokból vizsgálat alá vegyük.

Jelen tanulmánynak az a célja, hogy a magyar településhálózatból kiválassza a funkcionális értelemben vett városi szerepkörrel rendelkező településeket, s azokat hierarchikus fokozatokba tagolja. Természetesen nem tarthatunk arra igényt, hogy a közigazgatási beosztás csupán ezt az egy tényezőt vegye figyelembe; a település lakosság száma, műszaki-építészeti fejlettsége, környékének városokkal való ellátottsága vagy ellátatlan volta, egyes speciális funkciók – például idegenforgalom – fejlettsége szintén mérlegelendő tényező a

---

*Első közlés: Statisztikai Szemle, 1967. 542–563.

¹ Vidéki városaink. Szerk.: *Borsos József*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1961. 443 old.

Major Jenő: A magyar városhálózatról. Településtudományi Közlemények 16. 1964. 32–65. old.

² Például a „Községeink főbb adatai, 1960–1964” c. kiadvány (Statisztikai Időszaki Közlemények, 80. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1966. 350 old.); *Fórizs Margit* tanulmánya. (A városi és falusi települések megkülönböztetésének szempontjai. Demográfia, 1965. évi 1 sz. 82–93. old.); az „Adattár a kiskereskedelmi bolthálózat elemzéséhez” c. kiadvány (Belkereskedelmi Kutató Intézet közleményei 81. Szerk.: *Antal Ibolya*. Budapest, 1963. 188. old.).

városi „rang” odaítélésekor. Mindezen túl figyelembe kell venni a településhálózat tervszerű fejlesztésének célkitűzéseit is.

Mielőtt a városhierarchia feltárására alkalmazott módszerünket s a nyert eredményeket vázalnánk, néhány elméleti és módszertani problémát is érintenünk kell vitatott voltuk miatt.

A települések két alapvető kategóriája a város és a falu. Ebben a települések életjelenségeivel foglalkozó tudományok egyébként egymásnak gyakran ellentmondó, számtalan árnyalatot felölelő véleményei megegyeznek. Annál eltérőbbek a nézetek a falu és a város (s a két alapkategória közti esetleges átmeneti típusok) elkülönítésének szempontjaitól. Jelenleg a településföldrajzban s a településekkel foglalkozó tudományágak legtöbbjében a város és a falu különbségéről vallott nézeteknek a következő, árnyalataiban eltérő, de lényegüket tekintve azonos csoportjai alakultak ki.

a) A legrégebb és legelterjedtebb nézet a falut a mezőgazdasági termelést folytató településsel azonosítja.³ A nem mezőgazdasági jellegű települések tehát e nézet szerint városok, városias jellegű települések⁴ vagy pedig átmeneti településtípusokként ékelődnek a városok és a falvak közé. Ezt a felfogást képviseli a Szovjetunió és több népi demokratikus ország hivatalos gyakorlata is.⁵

³ A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Gazdaságföldrajzi Tanszékének munkaközössége: „Falunak azokat a településeket tartjuk, amelyekben a lakosság nagyobb része elsősorban a mezőgazdaságban van elfoglalva.” (Általános és ágazati gazdasági földrajz. Tankönyvkiadó, Budapest, 1963. 319 old.). **Mendöl Tibor**: „A mai Magyarországon mezőgazdasági és falusi az esetek igen nagy százalékában egyet jelent, de mégsem egészen egyértelmű: vannak olyan nem mezőgazdasági funkciók és intézmények, amelyek a legtöbb faluban megtalálhatók, ezeket tehát a mai Magyarországon nem nevezhetjük városi, pontosabban csak a városokra jellemző funkcióknak és intézményeknek. Ilyen például egy általános iskola vagy egy népbolt, illetve az általuk betöltött művelődési vagy kereskedelmi funkció.” (Településföldrajz és népességtudomány. Demográfia, 1964. évi 2. sz. 183–199. old.) Mivel azonban az említett művelődési és kereskedelmi funkció mezőgazdasági település esetében a mezőgazdasági népesség kiszolgálását végző ellátó tevékenység, s mint ilyen közvetve szintén az agrártermelést szolgálja, **Mendöl Tibor** véleménye szerint a mezőgazdasági és falusi település végső soron azonos fogalmak. **H. Morgen**: „Statisztikai szempontból nézve a falu elsődlegesen egy kisebb településegység, egy kisebb lakóhely, amelynél a mezőgazdasági-paraszti elem erős hangsúlyozását érezzük.” (Ländliche Gemeinde und das Dorf. Raumforschung und Raumordnung, 1960. évi 1. sz. 23–28. old.)

⁴ **Schwarz, G.**: Allgemeine Siedlungsgeographie. Berlin, 1959. 608 old.

⁵ A Szovjetunióban a város és a falu mellett a harmadik hivatalos településkategória az „ipari munkástelepülések” kategóriája. Ezeknek legalább 3000 lakost kell számlálniuk, és nem mezőgazdasági népességüknek el kell érni a 85 százalékot. **I. Penkov** szerint a falu és a város mellett a harmadik településtípust az ipari települések képezik, melyek „szerkezetük szerint városok, anélkül azonban, hogy jellegzetesen városi funkcióik lennének”. (Bulgária települései, fejlődésük, változásai és osztályozásuk. Gazdaságföldrajzi Dokumentáció. Budapest, 1963. évi 2. sz. 94–113. old.) A Német Demokratikus Köztársaságban a településeknek a közelmúltban történt hivatalos osztályozása során a városi és „vidéki” települések elkülönítésének fő kritériumát szintén a lakosság foglalkozás szerinti összetétele (és a település lakosság száma) alkotta. Négy településtípust alakítottak ki: a parasztközségek, a „vidéki” községek, a városiasodó települések és a városok típusát. Városnak tekintenek – többek közt – minden olyan települést, ahol a munkaképes korú népességnek legalább 40 százaléka az ipari telephelyeken dolgozik. A parasztközségek és a vidéki községek (tehát falvak) esetében viszont ez az arány nem emelkedhet 20 százalék fölé.

b) Számos szakember szerint viszont a falu és a mezőgazdasági település fogalma nem azonosítható.⁶

A város és a falu elkülönítéséről, tehát egy település város voltának megítéléséről vallott nézetek felülvizsgálatakor induljunk ki a települések által betöltött funkciók általánosan elismert hármastagolásából; valamely település lokális, városi alap- („vonzáskörzet szintű”, „központi helyi”, „általános városi”) és speciális („régión túlnyúló”) funkciókat láthat el.

Településhálózatunk kisebb egységeit – 3–4000 lakosú településegységeket, akár egyetlen falut, akár falvak kis csoportját – vizsgálva találunk olyan intézményeket, amelyek e települések túlnyomó többségében jelen vannak (községi tanács, általános iskola, körzeti orvos, élelmiszer- és vegyesbolt stb.), s foglalkoztatják a lakosság egy – általában kisebb – részét, s kiszolgálják a településegység valamennyi lakóját.⁷ A népesség nagyobbik hányada viszont különböző gazdasági ágakban tevékenykedik; ezek jellege településről településre változhat (ipari, bányászati, mezőgazdasági, idegenforgalmi stb. tevékenység). A nagyobb népességtömrölésekben úgyszintén megtalálhatók a minden kisebb településegységre jellemző intézmények (általános iskola, körzeti orvos, élelmiszerbolt stb.) és a lakosság nagyobbik hányadát foglalkoztató különböző gazdasági ágak (ipar, közlekedés, mezőgazdaság stb.). Ugyanakkor szükségszerűen megjelennek a lakosság kevésbé mindennapi igényeit kiszolgáló intézmények is (közép- és főiskolák, kórházak, szaküzletek stb.). Ezek az intézmények az egyes – legtágabban értelmezett⁸ – szolgáltatási ágak hierarchiájának felsőbb fokán állanak. (Például a községi, kerületi tanácsok sűrű hálózata felett van a jóval ritkább járási, megyei tanácsok hálózata.)

A „mindenütt jelenlevő”, a lakosság szélesebb rétegeinek mindennapi igényeit kielégítő, a szolgáltatási ágak hierarchiájának alsó fokán álló intézmények lokális funkciót látnak el. A szolgáltatási ágak hierarchiájának felsőbb fokán álló intézmények az általános városi funkció hordozói, s a településről településre változó ágazatok – ipar, közlekedés, mezőgazdaság stb. – a települések speciális funkciói.

Véleményünk szerint tehát azokat a településeket tekinthetjük városoknak, amelyekben a városi alapfunkciók („általános városi funkciók”, „központi helyi funkciók”) bizonyos mennyisége koncentráldott. E felfogás annyiban tér el az általánosan elfogadott nézetektől, hogy a speciális funkciók egyikét sem tartjuk közvetlen városképző funkciónak.⁹

⁶ *Markos György*: „...helytelen volna a várost egyszerűen az iparral, a falut a mezőgazdasággal azonosítani.” (Magyarország gazdasági földrajza. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1962. 583. old.) *M. Dobrowolska* a következő településtípusokat különítette el: város, városias jellegű település, munkásfalu, munkásparaszt falu és parasztfalu; következképpen a mezőgazdasági jelleget nem tartja a falvak szükségszerű kritériumának. (Przemiany struktury spolecznogospodarzej wai malopolskiej. Przegląd Geograficzny. 1959. évi 1. sz. 3–32. old.)

⁷ E funkciók földrajzi vizsgálatát Baranya megye esetében lásd *Kolta János*: Gazdasági földrajzi kiskörzetek Baranya megyében. MTA Dunántúli Tudományos Intézete. Értekezések 1960. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1961. 189–248. old.

⁸ Közigazgatás, igazgatás-szervezés, oktatás-kultúra, egészségügy, kereskedelem, ipari s személyi jellegű szolgáltatások.

⁹ Ezzel szemben például *Mendöl Tibor*: „Röviden tehát azt kell mondanunk, hogy mind a központi-helyi vagy más szóval általános városinak nevezett, mind pedig a speciális vagy másként régión túlnyúló funkciókat, feltéve, hogy ezen utóbbiak a környező településekhez viszonyítva belterjesebbek – együttvéve – városképző funkcióknak nevezzük.” (Településföldrajz és népességtudomány. Demográfia, 1964. évi 2. sz. 183–199. old.)

Egy települést ipari funkcióinak túlsúlya nem emel szükségszerűen a városi települések sorába. E megállapításnak nem mond ellent, hogy számos településünk várossá válását kétséget kizárólag az iparnak, tehát egy speciális funkciónak köszönheti. Tatabánya, Salgótarján, Ózd mellett a szemünk előtt vált és válik várossá például Komló, Ajka, Kazincbarcika s mindenekelőtt Dunaújváros. Dunaújváros a Mezőföld számos hasonló jellegű falusi települése közül való kiemelkedését kétségtelenül nagyarányú iparosításának köszönheti. Az ipar idetelepedése nélkül ma is falu lenne. Az ipar ez esetben tehát várost fejlesztett, s elfogadható érvnek látszik, hogy következőképp nem rekeszthetjük ki az ipart a városképző funkciók közül. Csakhogy Dunaújvárost ma nem azért tarthatjuk városként számon, mert ipari jellege dominál, hanem azért, mert az ipar megtelepedését nyomon követte a szűkebb értelemben vett központi funkciók – járási szintű közigazgatási intézmények, kórház, rendelőintézet, középiskolák, szaküzletek stb. – megtelepedése. Számos esetben azonban a régió túlnyúló, sőt a nemzetközi munkamegosztásba bekapcsolódó iparral rendelkező település nélkülözi a városias jegyeket (Hollóháza, Herend, Nagylak, Petőháza, Gánt, Nyírad stb.).¹⁰ A speciális funkció, a környéknél intenzívebb területkihasználás tehát önmagában, közvetlenül nem városképző funkció, de közvetve kétségtelenül hozzájárulhat a városiasodáshoz, mégpedig azáltal, hogy lehetővé teszi a népességtömörülés oly fokát, amely már képes fenntartani a nem mindennapos szükségleteket kielégítő intézményeket.¹¹

Az általános városi funkciók mennyisége, összetétele természetesen az egyes városokban különböző lehet. Az egyes szolgáltatási ágaknak a városi alapfunkciókhoz sorolható intézményei közt is kimutatható egymás fölé- és alárendeltségi viszony, alacsonyabb és magasabb szint (mindenekelőtt a kiszolgált népesség átlagos száma alapján; a közigazgatás terén például járási, megyei tanács, országos intézmények). Egyes városokra alacsonyabb szintű, más városokra magasabb szintű központi funkciókat betöltő intézmények koncentrálódása a jellemző. Tehát a városok közt is kimutatható hierarchikus tagolódás, s a városok hierarchikus fokozata (központosultsága) a városi alapfunkciók mennyiségétől és minőségi kombinációjától függ.

A központosultság fenti értelmezéséhez néhány megjegyzést kell fűzünk.

a) A fenti meghatározásból következik, hogy a városok hierarchikus fokozata független attól, hogy a városi alapfunkciók által nyújtott szolgáltatások hogyan oszlanak meg a központ és környéke (vonzásterülete) közt. Fennáll ugyanis a lehetősége a városhierarchia (a központosultság) más értelmezésének is. A szakemberek tekintélyes része szerint ugyanis

¹⁰ E települések természetesen lélekszám tekintetében sem érik el a városias tömörülés mértékét. A felsorolt ipari települések, s jónéhány mezőgazdasági jellegű falu ellátottsága azonos. A különbség csupán annyi a mezőgazdasági és ipari községek közt, hogy az ipari falvak keresőinek túlnyomó része a település határában levő bányában vagy ipari üzemből dolgozik, míg a mezőgazdasági falvak esetében a földeken vagy a mezőgazdasági üzem majorjaiban. Ez a különbség azonban a településhálózatban elfoglalt helyzet szempontjából lényegtelen.

¹¹ Ilyen szempontból az intenzív területhasznosítás – lásd a 9. jegyzetet –, függetlenül a környék területhasznosításához viszonyított belterjességtől, kétségtelenül hozzájárulhat a városiasodáshoz. A nagyobb népességtömörülést lehetővé tevő szőlőművelés például már évszázadokkal ezelőtt a városiasodás elemeit hordozó településeket alakított ki a Hegyalján, s a középkori magyar városfejlődés egyik fontos mozgatója az egész országban a szőlőművelés volt.

a központosultságot a város által a vidék számára végzett központi szolgáltatások mértéke és jellege szabja meg.¹² A központosultság fogalmának e két eltérő értelmezése különösen élesen vetődik fel alföldi mezővárosaink városi voltának megítélésakor. E sajátos települések város voltát sokan kétségbevonják. Központi funkcióik valóban „rejtve maradnak”. Alföldi mezővárosaink túlnyomó részének vonzásterülete csökevényes, kis kiterjedésű, és a vonzás intenzitása is csekély. Azonban a termelőerők bizonyos mennyisége és bizonyos számú népesség – a termelési viszonyoktól, a termelőerők fejlettségétől függően ezek mértéke igen különböző lehet – szükségszerűen létrehozza a városi alapfunkciók bizonyos mennyiségét és kombinációját. Ha megvan a mód arra, hogy olyan népességtömről jöjjön létre, amely egymagában elegendő a nem mindennapi igényeket kielégítő funkciók megtelepedéséhez, akkor város jöhet létre anélkül, hogy a környező települések funkcionális alárendeltségi viszonyba kerülnének.

b) A hierarchikus szint megítélésénél nem vettük figyelembe a települések műszaki-építészeti fejlettségét (közművesítettség foka, emeletes vagy földszintes beépítettség stb.).

c) A városok központosultságának (hierarchikus rendszerének) kutatása és a városok tipizálása (osztályozása, klasszifikációja) két, eltérő tulajdonságokat tükröző, eltérő célú feladat.¹³

d) Az egyes települések városi alapfunkcióinak vizsgálatakor két szempont kerülhet előtérbe: a városi funkcióknak mennyiségét vagy minőségüket – differenciáltságukat, a szolgáltatási ágak hierarchiájában elfoglalt helyüket – határozhatjuk meg. Az egészségügyi funkciók fejlettségét mérhetjük a kórházi ágyak számával vagy a rendelőintézetek rendelési óraszámával, de mérhetjük a különböző kórházi osztályok és szakrendelési ágak jelenlétével vagy hiányával.¹⁴

Természetesen a városi funkciók két oldala közt eléggé szoros kapcsolat áll fenn (valamely kórház magas ágyszáma valószínűvé teszi, hogy a négy alaposztályon kívül ritkábban előforduló osztályokkal is rendelkezik). A hierarchikus szintre a városi alapfunkciók minőségi vizsgálata mutat rá közvetlenül.

¹² Ezt a nézetet képviselte *W. Christaller*, akinek a városokról mint „központi helyekről” végzett kutatásai világszerte ismertté váltak. Hasonló véleményen van *Major Jenő*, aki a városok hierarchikus rendjét a városok központi funkcióinak „jelentőségtobblete” – a kiskereskedelmi forgalom „vidékre” eső hányada – alapján állapította meg. Hasonló nézet olvasható ki *Fórizs Margit* idézett tanulmányából is: a „centrális jellegű városias községek” elengedhetetlen ismérve, hogy ellátóterületük több községre terjed ki.

¹³ A városhierarchia feltárása – mint kifejtettük – a városi alapfunkciókat mérlegeli, a tipizálás viszont mind a városi alap-, mind a speciális funkciókat számba veszi. Dorog, Békés és Vásárosnamény közigazgatási-igazgatási-szervezési szerepköre közel azonos – járási székhelyek –, azonos hierarchikus szintbe sorolhatók (jelen példánkban az egyszerűség kedvéért csupán a közigazgatási szerepkört véve figyelembe), nyilvánvaló viszont, hogy a települések típusainak megállapítása esetén különböző csoportokba – ipari, mezőgazdasági, igazgatási-szolgáltatási központ – kerülnek.

¹⁴ Egyes kórházi osztályok, szakrendelési ágak gyakorisága ugyanis eltérő. Minél ritkább, minél speciálisabb feladatú valamely kórházi osztály, hierarchikus fokozata annál magasabb.

A városhierarchia feltárására alkalmazott módszer

A városok hierarchikus szintjének (központosultságának) feltárására számtalan módszert dolgoztak már ki. E módszereket végső soron két csoportba, a deduktív és az empirikus módszerek közé sorolhatjuk.

A deduktív módszerek nem veszik közvetlenül számba az egyes városok központi intézményeit, hanem a városiasodás valamely következményén mérik a központosultságot,¹⁵ vagy a központi funkciók valamely csoportján belül kimutatható hierarchikus tagolódást általánosítják a városi alapfunkciók egészére.¹⁶

Az empirikus módszerek közvetlenül számba veszik a központi funkciókat ellátó intézményeket, mintegy leltárt készítve ezekről.

Célunk az volt, hogy a magyar városhálózat hierarchiájának minőségi oldalát tárjuk fel. E cél megvalósítására az empirikus módszert alkalmasabbnak találtuk, mivel az egyes városok fejlettsége eltérő a különböző központi funkciócsoportokban.¹⁷

206 központi szerepkörrel rendelkező intézményt választottunk mutatórendszerünkhöz¹⁸, ezeket öt csoportba osztottuk: közigazgatási-szervezési, kulturális-oktatási, egészségügyi, kereskedelmi és szolgáltatási funkciók csoportjára. Majd az egyes csoportokon belül a különböző intézményeket hierarchikus szintjük alapján rangosoroltuk. A rangsorolás alapján az egyes központi szerepkörű intézményekkel ellátott települések és az ország összes településeinek hányadosa, a „diszperziós érték” képezte:

$$d = \frac{t_i}{T}$$

ahol:

d – az egyes központi funkciójú intézmények diszperziós értéke,

t_i – a szóban forgó intézménnyel rendelkező települések száma,

T – a vizsgált terület összes településeinek száma.

¹⁵ *W. Christaller* a telefonelőfizetők viszonylagos száma alapján állapította meg a városok központosultságát. *M. Rochefort* a nem termelő ágazatokban foglalkoztatottak számát és arányát használta fel a francia városok hierarchikus fokozatainak feltárásakor (*Méthodes d'étude des réseaux urbains. Intérêt de l'analyse du secteur tertiaire de la population active. Annales de Géographie*, 1957. évi 2. sz. 125–143. old.), mások a közlekedés fejlettségét fogadták el a központi szerepkör reprezentánsaként (például *F. H. W. Green: Community of Interest Areas. Notes on the Hierarchy of Central Places and their Hinterland. Economic Geography*, 1958. évi 3. sz. 210–226. old.)

¹⁶ Például *O. Tuominen* (Das Einflussgebiet der Stadt Turku, Fennia 71. No 5. Helsinki, 1949. 1–138. old.), *Major Jenő* és mások a kiskereskedelem valamely mutatója – a boltok száma, a forgalom mértéke – alapján határozták meg a városok központi szerepkörét.

¹⁷ Például Gödöllő vagy Sopron oktatási funkciója magasabb szintű, mint központi funkcióik átlagos fejlettsége; Gyulának egészségügyi funkciója emelkedik többi funkciójának hierarchikus szintje fölé stb.

¹⁸ E 206 intézmény nem öleli fel valamennyi központi szerepkört betöltő intézményt.

1. tábla

Néhány intézmény d értéke

Sorszám	Intézmény	d
1	Állategészségügyi intézet	0,0015
2	Irodalmi folyóirat	0,0015
3	MÁV igazgatóság	0,0018
4	Baleseti sebészeti osztály	0,0018
5	Országos Mérésügyi Hivatal mérésügyi kirendeltsége	0,0024
6	Idegen nyelvű könyvesbolt	0,0024
7	Színház	0,0036
8	Urológiai osztály	0,0049
9	Megyei tanács	0,0058
10	Ügyvédi kamara	0,0058
11	MNB megyei fiók	0,0058
12	Felsőfokú tanintézetek	0,0071
13	OFOTÉRT-üzlet	0,0116
14	IBUSZ utazási iroda	0,0140
15	Szakközépiskola	0,0291
16	Közjegyző	0,0368
17	Járásbíróság	0,0398
18	Bútorbolt	0,0486
19	TBC gondozóintézet	0,0492
20	Ipari tanulóintézet	0,0504
21	Általános gimnázium	0,0747
22	Cipőüzlet	0,0792

A diszperziós érték lehetővé teszi a különböző intézmények hierarchikus szintjének összehasonlítását (azonos hierarchikus szintet képviselnek például a MÁV igazgatóságok és a kórházak baleseti sebészei, az ügyvédi kamarák és az MNB megyei igazgatóságai stb.), de nem teszi lehetővé az egyes intézmények jelentőségének, a „városformálásban” játszott súlyának lemérését.¹⁹ (Az azonos d értékű megyei tanács és antikvárium, egyetem és az Országos Mérésügyi Hivatal kirendeltsége minden bizonnyal nem játszik azonos szerepet egy város életében, nem azonos a „súlyuk”, de mint „szintjelzők”, azonos hierarchikus fokozatra utalnak.)

Következő lépésként a rangsorolt mutatókat hierarchikus szintek szerint tagoltuk. A hierarchikus szintek számának meghatározása tapasztalati úton történt.²⁰ Budapest helye a magyar településhálózatban annyira vitathatatlan, hogy eleve kizártuk a további vizsgálatból. Budapesten kívül öt hierarchikus szint kialakítása látszott a legcélszerűbbnek.

I. szint: megkülönböztethető a városok olyan csoportja, melyeknek funkciói több megyére terjednek, intézményeink egy része csak az ország néhány településében fordul elő.

II. szint: e városokra a „megyei szintű” intézmények jelenléte a jellemző. (Természetesen a szorosabb értelemben vett megyei intézmények – tanács, bíróság, ügyészség, pénztinté-

¹⁹ Mint például *J. E. Brush* módszere esetében a központi funkciók „értékegysége”, melyben 1 ügyvéd vagy 10 kórházi ágy, 50 középiskolai tanuló vagy 200 telefonelőfizető stb. képvisel egy egységet.

²⁰ A hierarchikus szintek számát igen különbözőképpen állapítják meg az egyes szerzők; 3 szinttől 10 szintig minden érték előfordul, amit természetesen a vizsgált terület kiterjedése, jellege is befolyásol. (Lásd bővebben: *Beluszky Pál*: Magyarország kiskereskedelmi központjai. Földrajzi Értesítő, 1966. évi 2. sz. 237–261. old.)

zetek, tömegszervezetek területi egységei, KSH igazgatóságok stb. – mellett a többi funkciócsoportban is ki lehet jelölni a megyei szintű intézményeket.)

III. szint: a közigazgatási tagolás a megyeszékhelyek után a járási székhelyeket s a járási jogú városokat ismeri. Kétségtelen azonban, hogy egyes települések e két szint között állanak; nem érik el ugyan az átlagos megyeszékhelyek hierarchikus szintjét, de több, változatosabb, magasabb hierarchikus fokú intézménnyel rendelkeznek, mint ami a járási székhelyekre jellemző.

IV. szint: a járási székhelyekre jellemző funkciókkal rendelkező települések csoportja.

V. szint: végül megkülönböztethetők azok a települések, amelyek valamilyen szempontból kiemelkednek az átlagos falusi szintből, de a járási székhelyre jellemző funkciókkal nem vagy csak részben rendelkeznek.

Az öt fokozatnak megfelelően öt hierarchikus szintbe tagoltuk a mutatókul választott intézményeket a következő értékek alapján:

szint	d
I.	0,0003–0,0030
II.	0,0031–0,0065
III.	0,0066–0,0292
IV.	0,0293–0,0455
V.	0,0456–0,1250

A számításba vett intézmények így 5 funkciócsoportba és 5 hierarchikus szintre tagolódtak. Számuk a következőképpen alakult.

2. tábla

A figyelembe vett mutatók megoszlása a hierarchikus szintek és a funkciócsoportok szerint

Funkciócsoport Szint	Igazgatási-szervezési	Kulturális	Egészségügyi	Kereskedelmi	Szolgáltatás
I.	11	5	4	9	3
II.	36	10	10	15	7
III.	8	11	17	7	9
IV.	10	3	9	4	5
V.	3	1	1	6	2

Ezután azt vizsgáltuk, hogy az egyes települések milyen mértékben tesznek eleget a fenti követelményeknek.

Ha valamely központ bizonyos funkciócsoportban és szinten a mutatókul választott intézmények túlnyomó részével rendelkezett, akkor az adott funkciócsoportban és szinten teljes értékű központnak ismertük el. (A teljes értékű központtal szemben támasztott követelményeket a 3. tábla A oszlopai tartalmazzák.) Ha e követelményszintet nem éri el valamely település, de még jelentős számú mutató található bizonyos hierarchikus szinten, akkor e funkciócsoportban és hierarchikus szinten hiányos központnak tartjuk a települést (a tábla B oszlopai). A 3. tábla C oszlopaiban feltüntetett számú központi intézmény jelenléte esetében részleges központokról beszélhetünk.

3. tábla

A településekkel szemben támasztott követelmények funkciócsoportonként

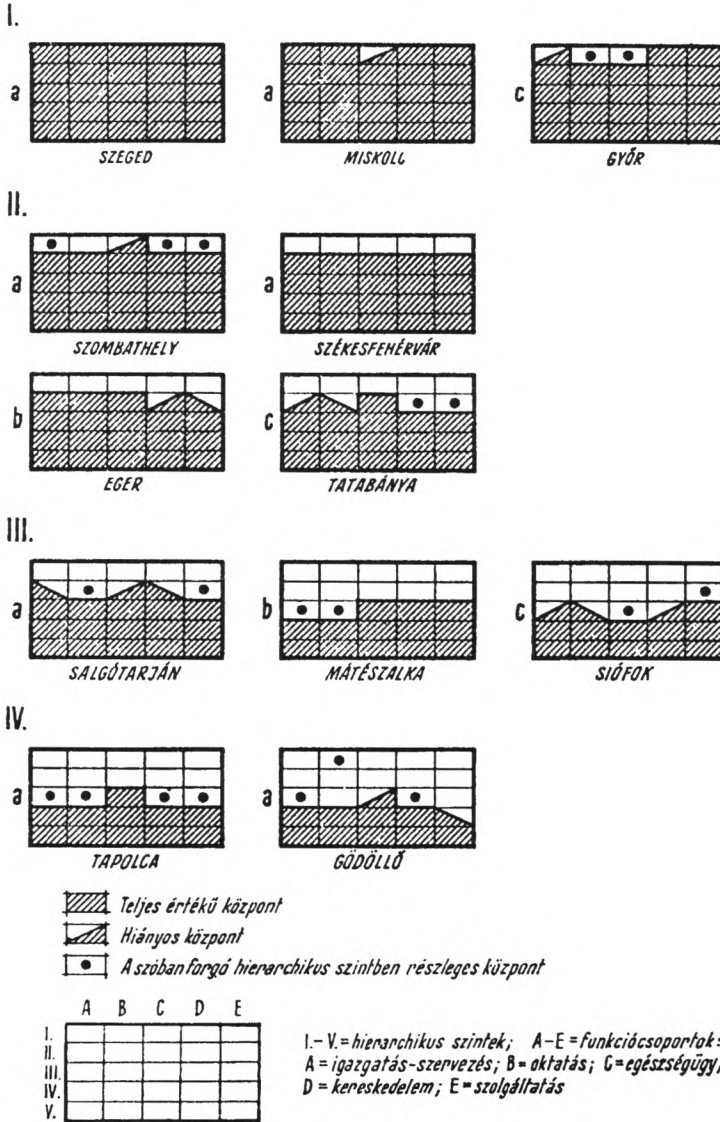
Funkciócsoport Szint	Igazgatási-szervezési			Kulturális			Egészségügyi			Kereskedelmi			Szolgáltatás		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
I.	9	6	4	4	2	1	3	2	1	8	5	2	3	2	1
II.	29	15	4	6	4	2	6	4	2	12	6	3	5	3	1
III.	5	4	2	6	3	2	11	6	3	5	3	2	6	4	2
IV.	8	6	3	2	1	-	7	4	2	3	2	1	4	3	2
V.	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-	-	-	-	-

Végül ki kellett alakítanunk azt az eljárást, amellyel valamely városnak az egyes funkciócsoportokban elért hierarchikus szintjeit egyetlen hierarchikus fokozatba összesíthetjük. Az esetek nagyobb részében ugyanis az egyes városokban nem érnek el azonos fejlettségi fokot az egyes funkciócsoportok. Azonos fejlettség esetén az összesítés egyszerű és egyértelmű lenne. Egyes települések – például Debrecen, Szeged, Székesfehérvár, Vác, Cegléd, Sárobgárd vagy Paks – valamennyi funkciócsoportban teljes értékű I., II., III. vagy IV. rendű központok; természetesen az összesítéskor is az I., II. stb. rangú központok közé kerülnek. (Néhány település központi funkcióinak „modelljét” az 1. ábra mutatja.)

A továbbiakban a különböző funkciócsoportokban elért hierarchikus szint összegezése céljából funkciócsoportonként a teljes értékű központokat 1, a hiányos központokat 1/2, a részleges központokat 1/4 egységnyi értékkel láttuk el. Úgy találtuk, hogy ha a központok valamely hierarchikus szintben 2 1/2 „funkcióegységgel” rendelkeznek, még e fokozatba tartozónak tekinthetők. (Például Tatabánya II. rendű központ, Encs, Dunaföldvár, Sásd IV. rendű központ.) Célszerű megkülönböztetni különböző fejlettségi fokot elért központokat az egyes, összesített hierarchikus szinteken belül is. Ezért a településeket ama legmagasabb hierarchikus szintbe soroltuk, amelyben 2 1/2–5 „funkcióegységgel” rendelkeznek; ezen belül

- a 4 1/2 egységgel rendelkezők teljes értékű központok,
- a 3 1/2–4 1/4 egységgel rendelkezők hiányos központok,
- a 2 1/2–3 1/4 egységgel rendelkezők részleges központok.

Ha a központ hierarchikus fokozatát meghatározó szint feletti hierarchikus szintben 1–2 1/4 egységgel rendelkezik valamely település (mint például Sopron, Nagykanizsa, Mezőtúr, Szombathely, Tapolca stb.), akkor a magasabb szintű funkciókkal is rendelkező központok közé soroltuk. Az V. rangú központokat más eljárással jelöltük ki: ha valamely település a figyelembe vett mutatók közül négygel rendelkezett, az V. rendű központok közé soroltuk.

1. ábra. Néhány település központi funkciójának „modellje”

A központi szerepkörrel rendelkező települések

A fent leírt módszerrel 293 várost, városias jellegű települést mutattunk ki az országban. A hierarchikus szintek közti megoszlásuk a következő (4. tábla).

A központok száma meglehetősen egyenletesen növekszik az alacsonyabb hierarchikus szintek felé, a IV. és az V. rendű központok közt azonban a számbeli gyarapodás üteme lassul. Az átlagos növekedési arányt véve figyelembe, mintegy 230 V. rendű központnak kellene adódnia az országban, a számításba vett 152-vel szemben. Kétségtelen, hogy az általunk kijelölt 293 központon kívül is találunk még jónéhány olyan települést, amely rendelkezik csekély központi szerepkörrel. Mivel legalább 4 központi szerepkörrel rendelkező intézmény jelenlétét követeltük meg az V. rendű központoktól, előfordult, hogy általános gimnáziummal (például Ibrány, Ercsi, Jászsalsószentgyörgy), szülőotthonnal (Tiszaroff), TBC gondozóintézettel (Biharnagybajom), szakboltokkal (Lábatlan, Tokod, Környe, Rajka, Újszász, Beremend, Vámospércs, Hajdúsámson stb.), pénzügyőri szakasszal (Nyírmada, Tiszakürt stb.) rendelkező települések sem kerültek az V. rendű központok közé. Célunk az volt, hogy csak olyan települések kerüljenek az V. rendű központok közé is, amelyekben már a városiasodás tendenciája jól kirajzolódott.

4. tábla

Szint	A központok száma	
	összesen	az előző kategória százalékában
I.	5	–
II.	12	240
III.	33	275
IV.	91	278
V.	152	167

* Budapest nélkül.

A vázolt módszerrel kijelölhető központokat az 5. tábla tartalmazza.

A következőkben a települések e hierarchikus beosztásának néhány jellegzetes vonását vázoljuk.

a) A települések központi szerepköre és közigazgatási jogállása közti összefüggés – látszólagosan ellentmondó módon – egyrészt igen szoros, másrészt a funkcionális értelemben vett városok s a jogilag elismert városok közt koránt sincs párhuzam.

1. Ugyanis egyrészt a szocialista tulajdonviszonyok közt a termelés szervezése, irányítása, ellenőrzése és az állam nyújtotta szolgáltatások területi szervezése – oktatás, egészségügy stb. – jórészt a közigazgatási keretek közt folyik; a pénz-, hitel- és biztosítástudás is a közigazgatás területi beosztását veszi figyelembe, éppúgy, mint számos ipari vállalat, az árügyítés és elosztás szervei, sőt ezen túlmenően a kulturális élet s az egészségügy számos intézménye – megyei és járási könyvtárak, levéltárak, napilapok, az ismeretterjesztés megyei és járási szervei, közegészségügyi, járványügyi állomás, társadalombiztosítás, rendelő- és gondozóintézetek – is. Ennek következménye kettős: egyrészt a

központi szerepkör – megyei, járási székhely – elnyerése automatikusan biztosít több egyéb központi funkciót a településnek, másrészt a közigazgatási központi szerepkörre a közigazgatási egység legvárosiasabb, a gazdasági életben is vezető szerepet játszó, központi fekvésű városát kell kiválasztani. (Számos kapitalista országban az egyes közigazgatási egységeken belül az igazgatási központ gyakran a másod-, harmadrendű városok közül kerül ki; például az Egyesült Államokban New York állam fővárosa Albany, Californiáé Sacramento, Illinoiséé Springfield stb.)

2. Ugyanakkor köztudott, hogy a közigazgatási értelemben és a funkcionális értelemben vett városok közt jelentős eltérés van. Ez részben abban nyilvánul meg, hogy a közigazgatásilag elismert városainkon túl számos városi funkciókat betöltő településünk van – ezek községi jogállásúak –, de megnyilvánul abban is, hogy községeink egy része megelőzi nem egy városunkat a városias fejlettség terén, sőt lakosságszám vagy a műszaki-építészeti adottságok terén is.

A városhálózat gerincének tartható I–III. rendű központjaink ölelik fel a városi jogállású települések nagyobb részét, községi jogállású település csak kivételesen került soraikba. (De a III. rendű központok közé sorolt Kisvárda, Mátészalka és Siófok városi rangra emelése indokoltnak tűnik, nemcsak jelenlegi fejlettségük alapján, hanem azért is, mert valamennyi várostalan táj központja. Városi jogállásuk elnyerése – ami egyéb központi funkciók fejlődését is elősegítené – kiterjedt körzet városi javakkal való ellátását javítaná meg.)

Az I. rendű városok Győr kivételével megyei jogú városok. Ez a közigazgatási funkció terén nem jelent ugyan többletet a megyeszékhelyekkel szemben, de a többi funkciócsoport fejlettsége felülmúlja a megyeszékhelyeket. A II. rendű központok és a megyeszékhelyek közti párhuzam majdnem teljes; a megyeszékhelyek közül csupán Salgótarján nem éri el ezt a szintet, s nem megyeszékhely jellegű város nem került a csoportba, noha a mutatórendszer elvileg lehetővé tenné ezt. Mindez arra mutat, hogy a megyeszékhely jelleghez szorosan kapcsolódnak az egyéb funkciók megyei szintű intézményei, s hogy e funkciók települések közti szóródása csekély. Megyei szintű igazgatási-szervezési funkciókkal csak Esztergom, Balassagyarmat, Tata, Gyula, Hódmezővásárhely és Sátoraljaújhely rendelkezik (valamennyi volt megyeszékhely). Egyéb funkciócsoportokban is ritkán koncentrálnak valamely településbe jelentősebb mértékű megyei szintű intézmények. Sopronban az oktatás, Nagykanizsán a kereskedelem, Gyulán az egészségügy ért el megyei szintet.

A IV. rendű központok soraiban a községi jogállású települések kerülnek uralomra, de még a részleges IV. rendű központok közt is találunk városokat; ezeket már mintegy félszáz község előzi meg a hierarchikus rangsorban. Az e csoportba került nem járási székhely jellegű települések vagy járási jogú városok, vagy a közelmúltig járási székhelyek voltak (Enying, Szikszó, Putnok, Abaujszántó, Jászapáti, Balatonfüred stb.). Néhány járási székhely – például Dunavecse, Ráckeve, Baktalórántháza, Biharkeresztes – s két város: Oroszlány és Tiszaszederkény viszont még nem érte el a IV. rendű központok szintjét.

b) A fenti eljáráshoz hasonló céllal nemrég csak *Kiss István* és *Major Jenő* rangsorolta jogilag elismert városainkat. Ezért a hasonló vizsgálatokkal való összehasonlításra alig van lehetőség. A jogilag elismert városokat véve figyelembe a rangsorok közti összefüggés szoros (rangkorrelációs együttható + 0,91 és + 0,93), de minden bizonnyal lazább lenne, ha az említett két szerző vizsgálatait a községi jogállású településekre is kiterjeszti.

Az általunk kialakított településhierarchia s a tapasztalati kép összevetése különösebb meglepetésekkel nem szolgált. Az I–III. fokozatba került központok képezik a városhálózat gerincét. Város voltuk aligha vitatható. Már problematikusabb a IV. rendű központok helyzete. Mindenesetre figyelemre méltó, hogy soraikban 16 jogilag elismert város is található. Kétségtelen az is, hogy ha csupán e települések „funkcionális felszereltségét” vesszük figyelembe, akkor számos nyugat- és észak-európai országban vagy az Egyesült Államokban kidolgozott, a hierarchia feltárására alkalmazott módszer szerint vitathatatlanul városoknak tekinthetők.²¹ E központok város voltának megítélését több tényező teszi vitássá hazánkban.

1. A IV. rendű központok többsége – elsősorban az Alföldön – jelentős mezőgazdasági termelést folytat. Ennek következtében lakosságuk foglalkozási szerekezetében alig tükröződik a városias funkció. Az alföldi IV. rendű központok lakosságának 45,2 százaléka mezőgazdasági foglalkozású s csupán 21,2 százaléka egyéb foglalkozású²² (súlyozatlan átlagok).

2. E központok közül csak néhány rendelkezik jelentősebb városi múlttal (Kőszeg, Szentendre). Nagy többségük valamely kis körzet szerény központját képezte – Zirc, Curgó, Szigetvár, Siklós, Kapuvár stb. –, vagy a múlt század második felében kiépülő közigazgatás (például Berettyóújfalu, Vásárosnamény, Fehérgyarmat, Tiszafüred, Kiskőrös stb.), a vasúti közlekedés (Püspökladány, Celldömök, Füzesabony, Dombóvár) vagy a gazdasági élet kapitalizálódása (gyáripar: Szerencs, Dorog, Bonyhád; a mezőgazdasági termelés és a kereskedelem kis központjai: Bácsalmás, Kiskőrös, Kisbér) nyomán váltak központtá. Néhány IV. rendű központ városi szerepkörének múltja még rövidebb, a szocialista iparosítás nyomán nyerték el városi funkcióikat: Várpalota, Ajka, Kazincbarcika.

3. A mezőgazdasági funkció viszonylagos nagy súlya s a rövid múltra visszatekintő városfejlődés hatására legtöbbször morfológiai arculata, műszaki-építészeti létesítményei sem városiasak. Jellemző, hogy a régi városi múlttal és városias külsővel rendelkező IV. rendű központok város voltának megítélése nem vitatott (Kőszeg, Szentendre).

4. Végül a IV. rendű központok közt sok a vonzásterület nélküli vagy csökevényes vonzásterületű agrárváros (Túrkeve, Kisújszállás, Hajdúböszörmény, Szeghalom, Kiskőrös, Gyoma stb.).

Mindezek azonban vagy csak viszonylagos tényezők (mint az „egyéb” népesség alacsony részesedése a lakosság foglalkozási összetételéből), vagy másodlagosak (mint a műszaki-építészeti fejlettség). A IV. rendű központok – mindenekelőtt a teljes és hiányos központok – funkcionális értelemben városoknak tekinthetők. Az V. rendű központok átmeneti jellegű települések a városok és falvak közt.

c) A városok központosságának mértéke s a lakosság számuk közti összefüggés kérdését élesen veti fel az 5. tábla. Látszólag igen laza ez az összefüggés: például az V.

²¹ Például a bajorországi viszonyokat alapul vevő *O. Boustedt* 4 fokozatba osztotta a bajor városokat. Módszerét alapul véve IV. rendű központjainak zöme 3. rendű, néhány pedig (Berettyóújfalu, Tapolca, Szigetvár, Siklós, Dombóvár stb.) 2. rendű központnak bizonyulna. (*O. Boustedt: Die Centralen Orte und ihre Einflussbereiche. Lund Studies in Geography*, ser. B. 24. Lund, 1962. 201–226. old.)

²² Itt s a következőkben egyéb lakosságon a népszámlálási kötetekben kimutatott kereskedelmi és egyéb foglalkozású népességet értjük.

rendű központok közt több 10 000 lakoson felüli települést is találunk (Érd 28 530, Bal-mazújváros 18 573, Vecsés 17 312, Abony 15 611, Újfehértó 14 042, Sajószentpéter 13 235, Hajdúhadháza 12 964 stb.), s ezeknél kisebb népességű települések már a III. rendű központok közt is előfordulnak (Siófok, Mátészalka, Kisvárdá, Komárom-Szöny, Kalocsa), sőt néhány II. rendű központ – Veszprém, Szekszárd – és a legnépesebb V. rendű központok lakossága azonos nagyságrendű. Ugyanakkor egyazon hierarchikus fokozaton belül hússzoros(!) eltérés is adódhat a lakosságában (az 1600 lakosú Rétság s a 32 000 lakosú Hajdúböszörmény egyaránt IV. rendű központ).

E szélsőséges esetek ellenére a városok hierarchikus rangsora s a lakosságuk száma alapján felállított rangsor közti összefüggés szoros, az I–IV. rendű központokra számított rangkorreláció együttható + 0,78. Meglepő, hogy az Alföldön valamivel szorosabb ez az összefüggés ($r_{\text{rang}} = + 0,81$), mint a Dunántúlon ($r_{\text{rang}} = + 0,77$).²³ Az egyes hierarchikus fokozatokon belül már jóval lazább a kapcsolat a lakosságszám és a hierarchikus sorrend közt. (A II. rendű központok esetében $r_{\text{rang}} = + 0,32$, a III. rendű központoknál $r_{\text{rang}} = + 0,47$.)

A városiasodásra jellemző küszöbértékek az Alföldön és a Dunántúlon eltérnek egymástól (6. tábla).

Az Alföldön a 10 000 lakoson felüli településekben válik általánossá a városiasodás. A 10–15 000 lakosú települések mindegyike legalább V. rendű központ, s 50 százalékos funkcionális értelemben városnak tekinthető (III. vagy IV. rendű központ). Hasonló jellegűek a 15–20 000 lakos közti települések is, s csak 20 000 lakos felett fejeződik be a városiasodás folyamata; 10 000 lakos alatt csak a nem jellegzetesen alföldi településszerkezetű területen találunk IV. rendű központokat (Vásárosnamény, Csenger, Fehérgyarmat, Tiszalök Szabolcs-Szatmár megyében, Mezőcsát, Füzesabony az Alföld peremén). A Dunántúlon és Észak-Magyarországon az 5–10 000 lakosú településeknek 43 százaléka III.–IV. rendű központ. Az 5000 lakosnál népesebb, központi szerepkört nélkülöző települések vagy valamely nagyobb településagglomeráció részei (Pomáz, Budakalász, Törökbálint, Bia, Alsógöd, Felsőgöd, Tokod, Tát), vagy a Mezőföldnek az alföldihez hasonló településszerkezetű falvai (Mezőfalva, Rácalmás, Pusztaszabolcs, Gárdony, Polgárdi, Seregélyes stb.). A 15 000-nél népesebb dunántúli települések kivétel nélkül városok. (Érd a budapesti agglomeráció szerves része, tehát földrajzi értelemben nem önálló település.)

²³ Ez a szoros kapcsolat végső soron érthető: a városi funkciók koncentrálódását a gazdaságosan kiszolgálható népesség szabja meg. E népesség megoszlása a központ és vonzásterülete közt természetesen eltérő arányú az egyes központok esetében, de a hasonló jellegű városoknál ez az arány kisebb szóródást mutat. Az Alföldön viszont a központok sokkal egyöntetűbbek – túlnyomórésztük ma is agrárváros –, míg a Dunántúlon régebbi és új iparvárosokat, túlnyomórészt központi szerepkört betöltő városokat, agglomerációk résztelepüléseit s néhány agrárjellegű központot is találunk a városok sorában.

5. tábla

A magyar városok hierarchikus rangsora

Sorszám	Hierarchikus szintek, települések	A települések jogállása	A lakosság száma
I. rendű központok			
<i>a) Teljes értékű központok</i>			
1	Debrecen	msz, jsz, mjev	145692
2	Szeged	msz, jsz, mjev	113594
3	Pécs	msz, jsz, mjev	133992
4	Miskolc	msz, jsz, mjev	166992
<i>b) Hiányos központok</i>			
<i>c) Részleges központok</i>			
5	Győr	msz, jsz, jjv	78353
II. rendű központok			
<i>a) Teljes értékű központok</i>			
6	Szombathely (M)	msz, jsz, jjv	59998
7	Szolnok	msz, jsz, jjv	57644
8	Székesfehérvár	msz, jsz, jjv	65067
9	Veszprém	msz, jsz, jjv	31357
10	Kaposvár	msz, jsz, jjv	49308
<i>b) Hiányos központok</i>			
11	Nyíregyháza	msz, jsz, jjv	62031
12	Kecskemét	msz, jsz, jjv	72780
13	Eger	msz, jsz, jjv	42716
14	Békéscsaba	msz, jjv	52428
<i>c) Részleges központok</i>			
15	Szekszárd	msz, jsz, jjv	21900
16	Zalaegerszeg	msz, jsz, jjv	30517
17	Tatabánya	msz, jjv	61254
III. rendű központok			
<i>a) Teljes értékű központok</i>			
18	Salgótarján (M)	msz, jsz, jjv	34438
19	Sopron (M)	jsz, jjv	44250
20	Gyula (M)	jsz, jjv	24896
21	Nagykanizsa (M)	jsz, jjv	37060
22	Esztergom (M)	jjv	25580
23	Hódmezővásárhely (M)	jjv	52605
24	Baja	jsz, jjv	33092
25	Keszthely	jsz, jjv	16464
26	Gyöngyös	jsz, jjv	30561
27	Cegléd	jsz, jjv	37253
28	Vác	jsz, jjv	28229
29	Dunaújváros	jsz, jjv	41659
30	Pápa	jsz, jjv	26280
31	Ózd	jsz, jjv	39430
32	Mosonmagyaróvár	jsz, jjv	23560
33	Jászberény	jsz, jjv	29722
<i>b) Hiányos központok</i>			
34	Balassagyarmat (M)	jsz, jjv	12801
35	Szentes	jsz, jjv	31275
36	Sátoraljaújhely	jsz, jjv	16601
37	Mohács	jsz, jjv	18183

Sorszám	Hierarchikus szintek, települések	A települések jogállása	A lakosság száma
38	Kiskunfélegyháza	jsz, jyv	32897
39	Orosháza	jsz, jyv	32173
40	Kisvárd	jsz, k	12817
41	Makó	jsz, jyv	29844
42	Mátészalka	jsz, k	11578
	<i>c) Részleges központok</i>		
43	Tata	jsz, jyv	18594
44	Komárom–Szőny	jsz, jyv	15649
45	Hatvan	jsz, jyv	21005
46	Nagykőrös	jjv	25333
47	Kalocsa	jsz, jyv	14660
48	Karcag	jjv	24948
49	Kiskunhalas	jsz, jyv	27906
50	Siófok	jsz, k	10611
	IV. rendű központok		
	<i>a) Teljes értékű központok</i>		
51	Berettyóújfalu (M)	jsz, k	11470
52	Tapolca (M)	jsz, jyv	8996
53	Hajdúböszörmény (M)	jjv	30662
54	Mezőtúr (M)	jjv	22160
55	Törökszentmiklós (M)	jsz, jyv	23123
56	Gödöllő (M)	jsz, jyv	19714
57	Szigetvár (M)	jsz, jyv	7841
58	Siklós (M)	jsz, k	6334
59	Bonyhád (M)	jsz, k	10114
60	Dombóvár (M)	jsz, k	15926
61	Csorna (M)	jsz, k	9194
62	Kapuvár (M)	jsz, k	10693
63	Pásztó (M)	jsz, k	8066
64	Mezőkövesd (M)	jsz, k	17718
65	Hajdúszoboszló (M)	jjv	21547
66	Marcali	jsz, k	7899
67	Sárvár	jsz, k	11298
68	Püspökladány	jsz, k	15279
69	Monor	jsz, k	15790
70	Nagyatád	jsz, k	9428
71	Cellőmölk	jsz, k	9661
72	Mór	jsz, k	11590
73	Kunszentmárton	jsz, k	10122
74	Vásárosnamény	jsz, k	3785
75	Heves	jsz, k	11138
76	Körmend	jsz, k	8075
77	Paks	jsz, k	11861
78	Sárbogárd	jsz, k	6947
79	Nagykát	jsz, k	11679
80	Szentgotthárd	jsz, k	5550
81	Süme	k	5878
82	Tamási	jsz, k	7528
83	Enying	k	6159
84	Kunhegyes	k	10558

Sorszám	Hierarchikus szintek, települések	A települések jogállása	A lakosság száma
85	Tab	jsz, k	3944
86	Csurgó	jsz, k	5043
	<i>b) Hiányos központok</i>		
87	Komló (M)	jjv	27337
88	Csongrád (M)	jjv	20196
89	Szarvas (M)	jsz, jjv	18878
90	Várpalota (M)	jjv	25135
91	Kőszeg (M)	jjv	10289
92	Dorog (M)	jsz, k	9823
93	Fehérgyarmat	jsz, k	5997
94	Nyírbátor	jsz, k	9891
95	Barcs	jsz, k	7174
96	Zirc	jsz, k	5991
97	Szeghalom	jsz, k	9827
98	Szerencs	jsz, k	7963
99	Szentendre	jsz, jjv	11544
100	Ajka	jjv	19464
101	Tiszafüred	jsz, k	10848
102	Kiskőrös	jsz, k	12907
103	Edelény	jsz, k	8671
104	Szikszó	k	6301
105	Gyoma	k	10728
106	Devecser	jsz, k	5984
107	Békés	k	20904
108	Hajdúnánás	jjv	17479
109	Mezőcsát	jsz, k	6538
110	Bicske	jsz, k	9474
111	Zalaszentgrót	jsz, k	5236
112	Lenti	jsz, k	2946
113	Szécsény	jsz, k	4957
114	Polgár	jsz, k	9009
115	Füzesabony	jsz, k	6940
116	Dabas	jsz, k	4082
117	Sellye	k	2611
118	Vasvár	jsz, k	4277
119	Aszód	k	5076
120	Putnok	k	6517
121	Jászapáti	k	10164
	<i>c) Részleges központok</i>		
122	Balatonfüred (M)	k	8428
123	Kazincbarcika	jjv	25413
124	Pécsvárad	k	3284
125	Kisbér	k	4656
126	Bácsalmás	k	8923
127	Nagykálló	jsz, k	10980
128	Sárospatak	k	12713
129	Tiszalök	jsz, k	6033
130	Derecske	jsz, k	9504
131	Szob	k	2652
132	Kisújszállás	jjv	13191

Sorszám	Hierarchikus szintek, települések	A települések jogállása	A lakosság száma
133	Sarkad	k	11976
134	Rétság	jsz, k	1595
135	Túrkeve	jjv	11356
136	Csenger	jsz, k	4581
137	Abaújszántó	k	4161
138	Encs	jsz, k	2136
139	Sásd	jsz, k	2730
140	Mezőkovácsháza	jsz, k	5927
141	Dunaföldvár	k	10935
	V. rendű központok		
	<i>a) Magasabb funkciókkal is rendelkező központok</i>		
142	Oroszlány	jjv	18882
143	Dunavecse	jsz, k	4635
144	Ráckeve	jsz, k	7528
145	Letenye	jsz, k	4326
146	Baktalórántháza	jsz, k	4581
147	Érd	k	28530
148	Gyöng	k	2418
149	Biharkeresztes	jsz, k	4744
150	Pétervására	k	2780
151	Kistelek	k	8597
152	Tolna	k	8577
153	Tiszaszederkény	jjv	5293
154	Fonyód	jsz, k	3572
155	Gyömrő	k	9732
156	Komádi	k	9060
157	Battonya	k	10410
158	Kunszentmiklós	k	7852
159	Tiszaöldvár	k	12248
160	Lovászi	k	1083
161	Lőrinci	k	10672
162	Mezőhegyes	k	8864
163	Abony	k	15611
164	Hévíz	k	3370
165	Szabadszállás	k	7969
166	Lengyeltóti	k	3363
167	Adony	k	4031
168	Kiskunmajsza	k	11787
169	Tiszaújváros	k	12598
170	Tokaj	k	4679
171	Balmazújváros	k	18573
172	Kisterenye	k	7071
173	Kiskunlacháza	k	7966
174	Pincehely	k	3475
175	Szigethalom	k	4283
	<i>b) A többi V. rendű központ</i>		
176	Jánoshalma	k	12692
177	Sajószentpéter	k	13235
178	Tótkomlós	k	9041
179	Kiskundorozsma	k	9143

Sorszám	Hierarchikus szintek, települések	A települések jogállása	A lakosság száma
180	Nagybátony	k	7428
181	Izsák	k	8219
182	Bátaszék	k	7227
183	Tiszavasvári	k	12006
184	Medgyesegyháza	k	4764
185	Pacsá	k	2184
186	Albertirsa	k	11412
187	Nyergesújfalu	k	6295
188	Martonvásár	k	3914
189	Mezőberény	k	12643
190	Solt	k	6949
191	Lajosmizse	k	12371
192	Tét	k	4756
193	Kál	k	4351
194	Beled	k	2635
195	Nagyléta	k	6429
196	Vésztő	k	10123
197	Dévaványa	k	11528
198	Ócsa	k	7730
199	Füzesgyarmat	k	7395
200	Ricse	k	2857
201	Nádudvar	k	9601
202	Recsk	k	3533
203	Verpelét	k	4630
204	Újfehértó	k	14042
205	Csorvás	k	7116
206	Nagyszénás	k	6993
207	Szendrő	k	3948
208	Mindszent	k	8752
209	Gönc	k	2782
210	Hajdúhadház	k	12964
211	Dunakeszi	k	17339
212	Rakamaz	k	5068
213	Kunmadaras	k	7830
214	Hőgyész	k	3278
215	Jánosháza	k	3223
216	Kecel	k	10076
217	Mezőkeresztes	k	5639
218	Mórahalom	k	5950
219	Csanádpalota	k	4673
220	Hajdúdorog	k	10167
221	Szigetszentmiklós	k	12955
222	Pilisvörösvár	k	9940
223	Harkány	k	1896
224	Balatonalmádi	k	4814
225	Balatonfűzfő	k	5380
226	Mágocs	k	3390
227	Szentlőrinc	k	3340
228	Soltvadkert	k	8244
229	Tolcsva	k	2438

Sorszám	Hierarchikus szintek, települések	A települések jogállása	A lakosság száma
230	Simontornya	k	4522
231	Cibakháza	k	5228
232	Jászládány	k	8154
233	Vajszló	k	1810
234	Boly	k	3245
235	Villány	k	2728
236	Üllés	k	3162
237	Vecsés	k	17312
238	Pilis	k	8737
239	Kemecse	k	4596
240	Kondoros	k	7005
241	Dombrád	k	6187
242	Dunapataj	k	5082
243	Gádoros	k	5105
244	Tarcal	k	4014
245	Egyek	k	7841
246	Kaba	k	6691
247	Ács	k	8477
248	Tura	k	8235
249	Tápiószele	k	5436
250	Öcsöd	k	5946
251	Jászárokszállás	k	10531
252	Jászfényszaru	k	6978
253	Abádszalók	k	6553
254	Csepreg	k	4305
255	Mélykút	k	7607
256	Kőrösladány	k	6612
257	Balkány	k	7724
258	Fegyvernek	k	7227
259	Nagydorog	k	3026
260	Jászkarajenő	k	4384
261	Igal	k	1914
262	Mándok	k	4822
263	Böhönye	k	3669
264	Gáva	k	2996
265	Sárisáp	k	4655
266	Demecser	k	4462
267	Nagyecsed	k	7816
268	Budakeszi	k	10230
269	Kenderes	k	5892
270	Dunaharaszti	k	14583
271	Jáskisér	k	6849
272	Fertőszentmiklós	k	3688
273	Kápolnásnyék	k	2922
274	Mosonszentjános	k	4858
275	Nagymágocs	k	4606
276	Szegvár	k	6652
277	Kiszombor	k	4816
278	Tállya	k	3392
279	Békésszentandrás	k	5352

Sorszám	Hierarchikus szintek, települések	A települések jogállása	A lakosság száma
280	Izsófalva	k	7138
281	Elek	k	6126
282	Endrőd	k	8698
283	Kunágota	k	4842
284	Alpár	k	3884
285	Nagymányok	k	2863
286	Tompa	k	5256
287	Harta	k	5424
288	Kerekegyháza	k	5832
289	Berhida	k	5548
290	Nyíradony	k	7210
291	Zalalövőd	k	3533
292	Tiszacsege	k	6430
293	Földes	k	5247

Rövidítések: M – magasabb szintű funkciókkal is rendelkező központok
 msz – megyeszékhely
 jsz – járásszékhely
 mv – megyei jogú város
 jjv – járási jogú város
 k – község

Forrás: Községeink főbb adatai 1960–1964. Statisztikai Időszaki Közlemények 80. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1966. 349 old.

Magyarország népesedése 1964. Demográfiai évkönyv. Statisztikai Időszaki Közlemények 81. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1966. 301 old.

6. tábla

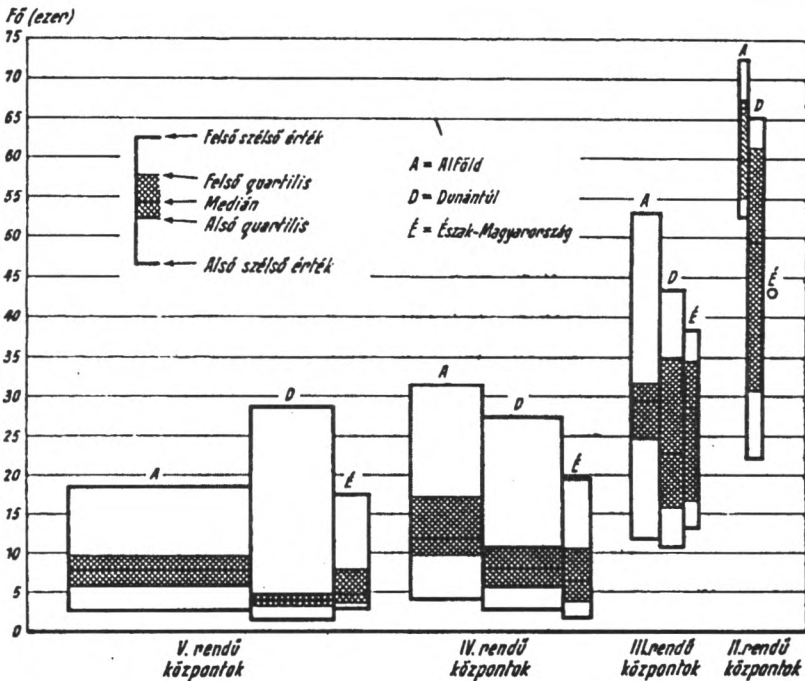
A vizsgált települések megoszlása településkategóriák és hierarchikus szintek szerint

A települések nagyságrendje (lélekszám)	Jel*	A települések száma	Ebből:				
			I.	II.	III.	IV.	V.
			rendű központok száma				
100 000–	A	2	2	-	-	-	-
	B	2	2	-	-	-	-
50 000–	A	5	-	4	1	-	-
99 999	B	4	1	3	-	-	-
30 000–	A	6	-	-	5	1	-
49 999	B	11	-	4	7	-	-
20 000–	A	11	-	-	6	5	-
29 999	B	9	-	1	4	3	1
15 000–	A	8	-	-	-	5	3
19 999	B	10	-	-	5	3	2
10 000–	A	34	-	-	3	13	18
14 999	B	14	-	-	2	9	3
5 000–	A	93	-	-	-	11	55
9 999	B	65	-	-	-	26	11
3 000–	A	175	-	-	-	3	15
4 999	B	136	-	-	-	6	30
	A	478	-	-	-	-	2
-2 999	B	2197	-	-	-	6	12

* A – Alföld; B – Dunántúl és Észak-Magyarország.

A Dunántúl és az Alföld településszerkezetének eltérő sajátosságai az egyes hierarchikus fokozatokba sorolt központok jellemző nagyságrendjében is tükröződnek. (Lásd a 2. ábrát.)

d) A központosultság mértéke s a városok lakosságának foglalkozási összetétele közti összefüggés vizsgálata a következőkre hívja fel a figyelmet. (Lásd a 7. táblát.) A városiasodásra utaló egyéb lakosság aránya az alacsonyabb szintek felé csökken (ez korántsem általános jelenség, ha az európai országokat vizsgáljuk; gyakori jelenség, hogy az iparosításból kimaradó kis központokban a központi szerepkör marad a vezető funkció); a csökkenés az Alföldön és a Dunántúlon eltérő ütemű. Míg a Dunántúlon az I–IV. rendű központokban az egyéb lakosság aránya közel azonos, 38,5 százalékról 30,2 százalékra csökken, addig az Alföldön 42,4 százalékról a felére, 21,2 százalékra.

* Az oszlopok szélessége arányos a központok számával.

2. ábra. A II–V. rendű központok népességszámának jellemző értékei*

Kevés hazánkban az olyan város, melynek fő funkciója a központi szerepkör lenne. (Lásd a 3. ábrát.) Az Alföldön csupán az I. rendű központok – Szeged, Debrecen, ezekben a falusias burok viszonylag kicsiny, viszont iparuk csak közepesen fejlett –, valamint Szolnok, Nyíregyháza, Gyula s a nem jellegzetesen alföldi város, Kalocsa sorolható ezek közé.

7. tábla

A lakosság foglalkozási összetétele hierarchikus szintenként (súlyozatlan átlag)

Szint	A kereskedelemben és egyéb ágazatokban	Az iparban, építőiparban és a közlekedésben foglalkoztatott népesség aránya (százalék)	A mezőgazdaságban
I.	38,5	54,6	6,9
II.	40,1	46,9	13,0
III.	33,1	45,5	21,4
IV.	27,6	39,6	32,8
V.	19,7	34,0	46,5

A Dunántúlon és Észak-Magyarországon már több az olyan város, amelyben a központi szerepkör a vezető funkció; különösen az itteni megyeszékhelyek többsége ilyen jellegű (Eger, Veszprém, Zalaegerszeg, Szekszárd, Kaposvár). Ezek a városok régi történelmi múltra tekintenek vissza, de a kapitalista városfejlődés csak kevésbé érintette őket. Lakosságuk közel fele „egyéb” foglalkozású. Hasonló jellegű városokat az alacsonyabb hierarchikus szintekben is találunk: Balassagyarmat, Sátoraljaújhely, Keszthely, Nagykanizsa, Tapolca, Siklós, Marcali, Körmend, Szentgotthárd stb.

Ha bizonyos tendencia meg is állapítható a foglalkozási szerkezet s a település központosságára közt, a kapcsolat szorossága csak közepes; a rangkorrelációs együttható + 0,47 (csak az I–IV. rendű központokra számítva), lényegesen kisebb, mint a hierarchikus sorrend s a lakosságszám közti korreláció esetében. (Az V. rendű központok esetében csupán + 0,21.) A központok „egyéb” népességének abszolút száma s a hierarchikus rangsorban elfoglalt helyzet közt viszont igen szoros a kapcsolat ($r_{\text{rang}} = + 0,87$); az „egyéb” népesség abszolút száma jó indikátora a központi szerepkörnek.

e) Végül vizsgáljuk meg a központok térbeli megoszlását. A központok térbeli megoszlása az ország területén meglehetősen egyenletes. (Lásd a 4. ábrát.) Ez várható volt, hisz az ország népsűrűségében, gazdasági feltártságában lényeges különbségek nincsenek, s ha a központosultság abszolút értelmezését fogadjuk el, akkor a viszonylag egyenletes népsűrűség s a termelőerők viszonylag egyenletes eloszlása a központi funkciók egyenletes elosztását vonja maga után.

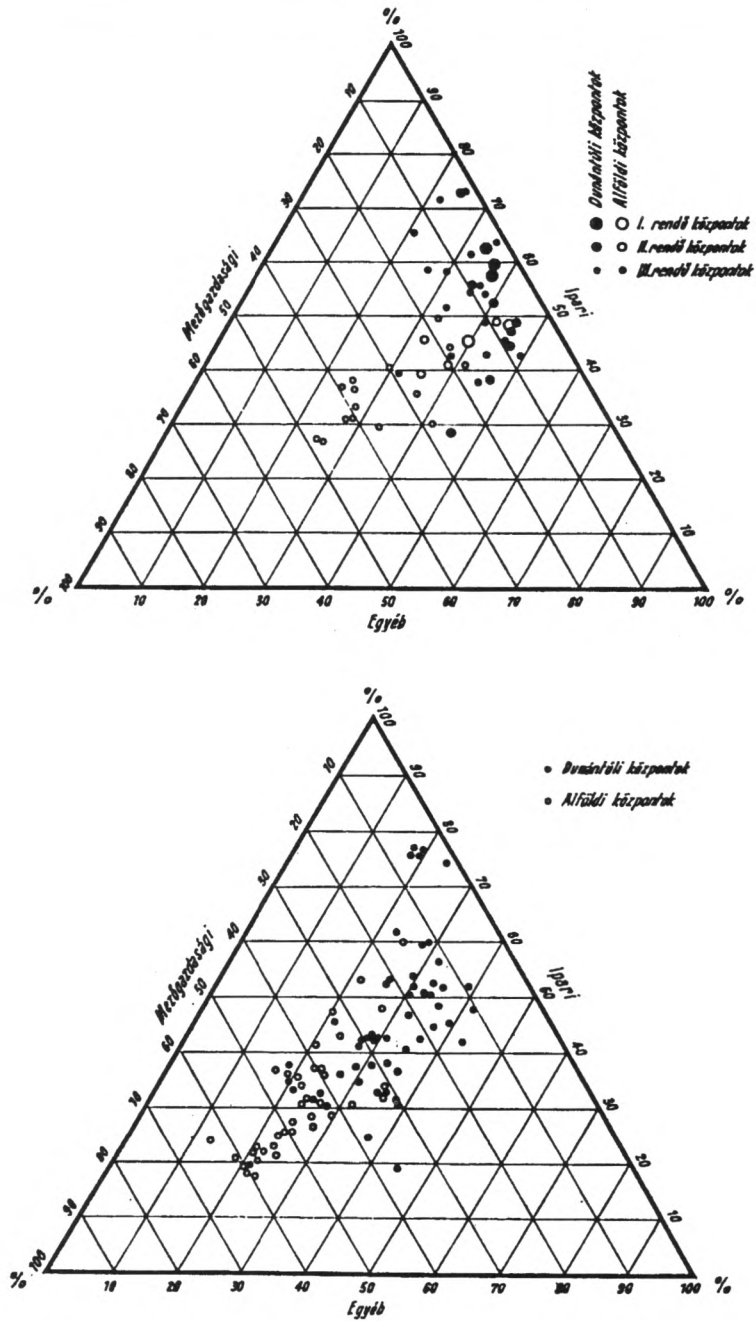
Az Alföldön 151, a Dunántúlon 102, Észak-Magyarországon 40 központot jelölhetünk ki. Az Alföldön 24 270 lakosra, a Dunántúlon 31 000, Észak-Magyarországon 34 000 lakosra jut egy központ. Ám az Alföldön a városias jellegű települések kétharmada V. rendű központ, a Dunántúlon viszont a legelső szintbe alig került több település, mint a IV. rendű központok közé. Ebből következik, hogy magasabbrendű központokkal a Dunántúl jobban el van látva, mint az Alföld (8. tábla).

8. tábla

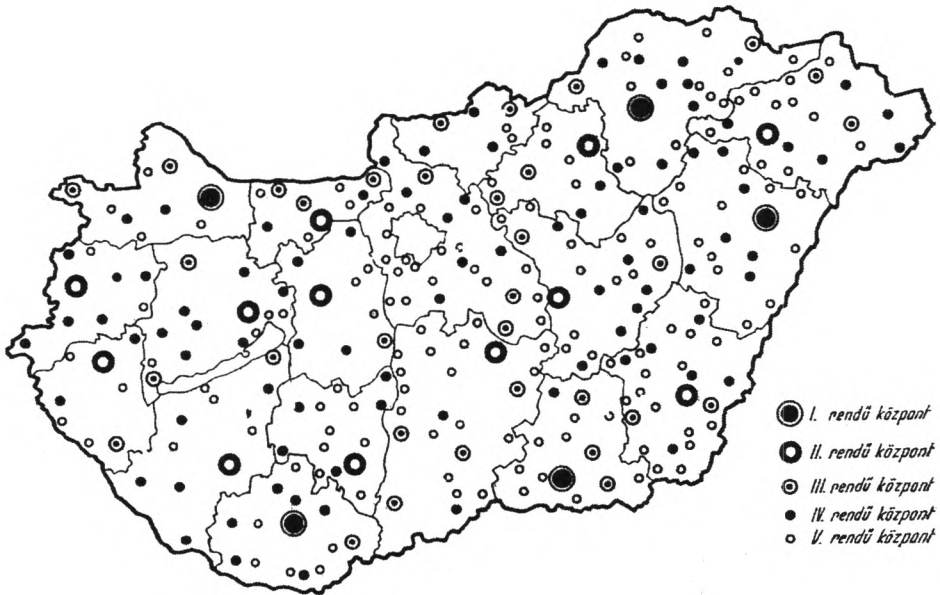
Az egy központra jutó lakosok száma*

Szint	Alföld	Dunántúl	Észak-Magyarország
I.	1 832 900	1 580 480	1 342 460
II.	610 900	351 220	671 230
III.	174 560	158 050	154 720
IV.	63 200	52 680	58 560
V.	24 270	30 990	33 560

* Budapest nélkül.

3. ábra. Az I–III. rendű és a IV. rendű központok lakosságának foglalkozási összetétele

4. ábra. A magyarországi városok, városias jellegű települések elhelyezkedése

Különösen az I–II. szintnél nagy az eltérés országrészenként. Ennek oka, hogy a Dunántúlon a megyerendszer sokkal szétaprózottabb, mint az Alföldön; az előbbi ország-részben 335 000, az utóbbiban 510 000 a megyék átlagos lakosság száma.

Az Alföld és a Dunántúl városokkal való ellátottságában mutatkozó különbség tehát mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy az Alföldön szétforgácsoltabbak a városi funkciók. A városi funkcióknak ez az elaprózottsága legjobban a Miskolc–Debrecen–Békéscsaba–Szentés–Szolnok–Eger hatszögben figyelhető meg, ahol 120 kilométer átmérőjű körben egyetlen III. rendű központot találunk (Karcag) hatvan alacsonyabb rendű központ társaságában.

Az Alföld helyzete kedvezőbb a Dunántúlnál, ha azt vizsgáljuk, hogy az országrészek összlakosságának mekkora hányada él városokban (9. tábla).

Csak a belterületen élőket véve figyelembe csökken az Alföld előnye: 46,3 százalék városlakóval szemben a Dunántúlon és Észak-Magyarországon egyaránt a lakosság 37,6 százaléka él a városok belterületén.

9. tábla

A városokban élő lakosság aránya szintenként* (százalék)

Szint	Alföld	Dunántúl	Észak-Magyarország
I.	6,24	5,87	10,68
II.	5,97	8,52	2,64
III.	11,45	7,94	12,14
IV.	12,74	11,26	7,25
V.	20,40	6,00	8,00
Összesen:	56,80	39,59	40,71

* Budapest nélkül

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ	5
RÉGIÓ, KÖRZET – KÖZIGAZGATÁS	7
Hittétel vagy a gazdasági földrajz alapkategóriája – avagy léteznek-e komplex gazdasági körzetek	7
Erős vár a mi vármegyénk?	22
Közigazgatási területbeosztás – városkörnyékiség	29
Az 1984. évi közigazgatási területbeosztási reform és az Alföld térszerkezete	35
A középszintű igazgatási központok köre és a városhálózat	56
Helyünk a városban	67
AZ ORSZÁG PEREMÉN (HÁTRÁNYOS HELYZETŰ TERÜLETEK)	71
Területi hátrányok és „kezelésük” Magyarországon (1900)–1948–1991	71
Területi hátrányok a lakosság életkörülményeiben – hátrányos helyzetű területek Magyarországon	95
Két hátrányos helyzetű terület az Alföldön: a Közép-Tiszavidék és a Berettyó–Kőrösvidék	107
A megye kedvezőtlen helyzetű körzetei: a Cserhát–Észak borsodi karszt kedvezőtlen helyzetű területei	128
VÁROSOK	159
A polgárosodás törékeny váza – városhálózatunk a századfordulón	159
A magyar városok központi szerepköre	203

